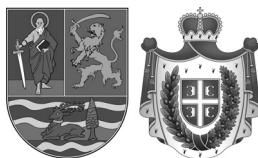

KÁROLI FORVM MMXXIV

A 2024-es Károli Fórumot és e kötet kiadását a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkársága támogatta.

The 2024 Károli Forum and the publishing of this volume were supported by the Provincial Secretariat for Education, Regulations, Administration and National Minorities – National Communities of the Autonomous Province of Vojvodina.

Szerkesztő

DR. SÜTŐ DAMIR

Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont (Szerbia)

Recenzensek

DR. BALÁZS MIHÁLY

Szegedi Tudományegyetem (Magyarország)

DR. FORRAI JUDIT

Semmelweis Egyetem Budapest (Magyarország)

DR. OBORNI TERÉZ

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Magyarország)

DR. DEÁK ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem (Magyarország)

DR. ZORICA KUBURIĆ

Újvidéki Egyetem (Szerbia)

DR. ZENTAI VIOLETTA

Közép-európai Egyetem Bécs (Ausztria)

DR. HEGYI ÁDÁM

Szegedi Tudományegyetem (Magyarország)

DR. ENOH ŠEBA

Zágrábi Egyetem (Horvátország)

DR. NÁMESZTOVSZKI ZSOLT

Újvidéki Egyetem (Szerbia)

DR. KOVÁCS SÁNDOR

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (Románia)

DR. KULCSÁR ÁRPÁD

Szent Pál Akadémia Budapest (Magyarország)

DR. SÜTŐ DAMIR

Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont (Szerbia)

Lektorálás – korrektúra

FARKAS ZSUZSANNA

magyar nyelv

ZVONIMIR IVANOV

angol nyelv

DR. DUNJA RANČIĆ

szerb nyelv

PROF. ZORICA MANDIĆ

francia nyelv

KÁROLI FÓRUM

2024. JÚNIUS 8.

PROTESTÁNS VILÁGNÉZET – VÁLTOZÁSOK ÉS KIHÍVÁSOK

Előadások gyűjteménye

SZABADKA, 2024.

Editor

DAMIR SÜTŐ, PHD

Centre for Protestant Studies Gáspár Károli (Serbia)

Peer-review

MIHÁLY BALÁZS, PHD

The University of Szeged (Hungary)

JUDIT FORRAI, PHD

Semmelweis University Budapest (Hungary)

TERÉZ OBORNI, PHD

HUN-REN Research Centre for the Humanities (Hungary)

ÁGNES DEÁK, PHD

The University of Szeged (Hungary)

ZORICA KUBURIĆ, PHD

The University of Novi Sad (Serbia)

VIOLETTA ZENTAI, PHD

Central European University Vienna (Austria)

ÁDÁM HEGYI, PHD

The University of Szeged (Hungary)

ENOH ŠEBA, PHD

The University of Zagreb (Croatia)

ZSOLT NÁMESZTOVSZKI, PHD

The University of Novi Sad (Serbia)

SÁNDOR KOVÁCS, PHD

Protestant Theological Institute of Cluj-Napoca (Romania)

ÁRPÁD KULCSÁR, PHD

Saint Pal Academy Budapest (Hungary)

DAMIR SÜTŐ, PHD

Centre for Protestant Studies Gáspár Károli (Serbia)

Proofreading

ZSUZSANNA FARKAS

Hungarian

ZVONIMIR IVANOV

English

DUNJA RANČIĆ, PHD

Serbian

PROF. ZORICA MANDIĆ

French

KÁROLI FORUM

JUNE 8, 2024

PROTESTANT WORLDVIEW – REFORMS AND CHALLENGES

Conference Proceedings

SUBOTICA, 2024.

TARTALOM – CONTENTS

Bevezető	ix
Introduction	xiii

LLUÍS CATALÀ-OLTRA AND DANIEL LA PARRA-CASADO:

Determining Factors of Roma Heteroidentity in the Social Inclusion Policies for the Roma People of the European Union's Countries: Geopolitics Versus Religion	1

DAMIR SÜTŐ:

The Religious Tolerance Act of 1568 – The Edict of Turda.....	31

MORVAI RÁCZ RICHÁRD:

„Ut sementem feceris, ita metes“ – A lakosság letelepedése és településeinek kialakulása a mai Bácska területén Mária Terézia betelepítési politikájának kezdetétől II. József haláláig (1751–1790) különös tekintettel a protestáns lakosságra	69

SZŰCS KÓSZÓ IZABELLA ÉS SZŰCS CSABA:

A protestantizmus hatása az egészségügyre	91

ДАВИД ФИЦ:

Омладина протестантских цркава у Војводини	111

URBÁN DOROTTYA:

A protestantizmus oktatásra gyakorolt hatása – az első levelezős kurzustól a korszerű módszertani elemekig	129

Zárónyilatkozat	143

Joint Declaration	145

Резимеи на српском или мађарском језику	147

Résumé en français	153

Útmutató a szerzőinknek	159

Instructions for Authors	163

BEVEZETŐ

A szabadkai Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont 2024. június 8-án tartotta meg második alkalommal az éves nemzetközi Károli Fórumát. A konferencia témája *A protestáns világnézet – változások és kihívások* volt. Ez a kötet az adott rendezvényen elhangzott előadások gyűjteménye, amelyekhez a résztvevők külön nyilatkozatban megfogalmazott közös következtetései kapcsolódnak.

Az évről évre megrendezésre kerülő Károli Fórum arra törekszik, hogy összehozza az ezen a szakterületen kutatókat és iránta érdeklődőket, akik a protestantizmus és az emberiség közötti kapcsolat multidiszciplináris elemzését kínálják tágabb társadalmi, kulturális és közösségi keretek között. A konferencián bemutatott anyag remélhetőleg új betekintést nyújt e kapcsolat történelmi és kortárs vetületeibe, valamint kísérletet tesz arra, hogy azonosítsa a modern világ kihívásai által generált különböző tendenciákat.

Az alapgondolat

A 15. század fordulója fényes időszak az emberiség történelmében. Ez volt az a kor, amikor az emberek visszanyerték bátorságukat, és válaszokat kezdtek keresni kérdéseikre a megmerevedett dogmatikus ketrecekén kívül. Kopernikusz, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Erasmus, Holbein, Dürer, Machiavelli, Thomas More, valamint Luther, kortársukhoz, Kolumbuszhoz hasonlóan, akinek nevéhez egy egész Újvilág véletlen felfedezése fűződik, ki mertek lépni a naiv, szinte mitikus világképből, amelyben éltek. Kíváncsiságuk a világegyetem, az emberiség igazságának valódi keresését, az istenség új megközelítését is eredményezte. A protestáns reformációt általában e merész törekvés kiemelkedő példájaként fogják fel. Az új európai vallási mozgalmaknak a társadalmi fejlődésünkre gyakorolt hatását talán

Max Weber azon felvetése írja le legjobban, hogy még a kapitalizmus fejlődését is nagymértékben a protestáns etika befolyásolta.

A protestáns világnézet kétségtelenül erősítette az olyan társadalmi értékeket, mint a tolerancia, a multikulturalizmus, a szekuláris állam vagy akár a papság feudális státuszának protestáns elutasításából fakadó általános emberi egyenlőség. Fél évezredes történelme során azonban, eltekintve ezektől a progresszív, sőt avantgárd lehetőségektől, mint például a nők pappá avatása, a protestantizmus a mássággal, a belső ortodoxiájától eltérő világgal való szembenézés során ugyanúgy jelzett bizonyos totalitárius, elitista, sőt idegengyűlölő tendenciákat is, mind belsőleg, mind külsőleg. Ez utóbbira ékes példa a dél-afrikai apartheid botrányos támogatása.

A közreműködők

A 2024. évi Károli Fórumon különböző humán tudományi diszciplínák kutatói vettek részt, többek között a neveléstudomány, a történelem, az orvostörténelem, a jogtudomány, a szociológia, valamint a vallásszociológia képviselői.

Dr. Lluís Català Oltra és **dr. Daniel La Parra Casado** az Alicantei Egyetem munkatársai a romák heteroidentifikációjával kapcsolatos kutatásukat mutatták be az Európai Unió országainak nemzeti romaintegrációs stratégiáival (NRIS) összefüggésben. Elemzésükben a szerzők többek között azt vizsgálják, hogy a domináns vallás milyen hatást gyakorol a roma népességnek tulajdonított sajátosságokra az EU különböző országaiban.

Dr. Sütő Damir, a Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont kutatója bemutatta a középkori Európában a protestantizmus terjedése kapcsán szükséges első vallási toleranciáról szóló törvényt, az 1568-ban megszületett tordai ediktumot. Mint megállapítja, az adott 16. századi jogszabály bevezetett néhány olyan, a hatékony vallási tolerancia szempontjából általában lényeges előfeltételt, mint a felekezeti pluralizmus és az állami szekularizáció.

Morvai Rácz Richárdnak, az Újvidéki Egyetem Filozófiai Kara hallgatójának tanulmánya a Habsburgok 18. század második felében alkalmazott protestáns-ki-telepítési politikájával foglalkozik a mai Bácska térségére vonatkozóan. Elemzése új szemszögből közelíti meg a témát, a telepések mindennapi életét, szerveződését, valamint az általános szokásrendben és a régió gazdasági fejlődésében betöltött szerepét vizsgálva.

Szűcs Kószó Izabella és **Szűcs Csaba**, a Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont kutatói azt tanulmányozták, hogyan befolyásolta a protestantizmus az egészségügy fejlődését. Kutatásukból kiderül, hogy Luther felhívása a Szentíráshoz való visszatérésre többek között változásokat indított el az embereknek az orvostudományhoz való viszonyulásában, miután az a középkori, valamelyest misztikus gyakorlatról a racionálisabb egészségügyi rutinok és rendszerek felé mozdult el.

Fic Dávid, az Újvidéki Egyetem Természettudományi Karának munkatársa bemutatta azokat a kutatási eredményeit, amelyek a fiataloknak a vajdasági protestáns egyházak tevékenységébe való bevonására vonatkoznak. Kutatásából többek között kiderült, hogy a régió protestáns fiataljai elégtelennek tartják az egyházi találkozók személyes fejlődésükre gyakorolt hatását. A kutatás során 194 személy válaszolt a feltett kérdésekre, ami a régió teljes protestáns népességéhez viszonyítva meglehetősen kedvező eredmény.

Dr. Urbán Dorottya (Edutus) tanulmánya a protestantizmus és a kortárs oktatás-módszertani megközelítések közötti kapcsolattal foglalkozik.

Köszönetnyilvánítás

Számos elkötelezett személyiség volt szíves döntő fontosságú támogatást nyújtani e kötet életre hívásához. Nagyra értékeljük mindnyájuk idejét, munkáját és türelmét, ismervé ezek elkerülhetetlenségét az effajta projektek megvalósításában.

Elsősorban a szerzőknek mondunk köszönetet a dolgozatok beküldéséért és a konferencián való részvételért. Ugyanilyen nagyrabecsülés illeti meg a recenzenseket is. Konstruktív és éleslátó észrevételeik jelentősen javították a kéziratok minőségét és érthetőségét. A szerzők és a recenzensek együttműködése nélkül lehetetlen lenne fenntartani tudományos kiadványaink méltányos színvonalát.

A kollégák idejükkal való nagylelkűsége az egyik legértékesebb dolog, amit a tudományos kutatók nyújtani tudnak. Mindannyiuknak köszönjük, hogy bíztak a munkánkban, és hogy olyan ösztönző értelmiségi környezetet teremtettek, amely elengedhetetlen az élénk eszme- és érveléscseréhez.

Nagy köszönet illeti továbbá nyelvi lektorainkat, valamint az adminisztratív munkatársainkat, akik fáradhatatlanul koordinálták a kiadvány elkészítésében részt vevőkkel való együttműködést.

Őszintén reméljük, hogy élvezni fogják az idei Károli Fórumon bemutatott kutatások gyűjteményét.

Meghívó

Ezúton szeretnénk meghívni a tudományos közösséget, és minden érdeklődőt arra biztatni, hogy vegyen részt a 2025 júniusára tervezett harmadik Károli Fórumon. A hivatalos felhívás 2025 januárjában jelenik meg honlapunkon.

A szervezők

INTRODUCTION

On June 8, 2024, the Centre for Protestant Studies Gáspár Károli (Subotica, Serbia) held its Second International Annual *Károli Forum*. The topic of the 2024 conference was: *The Protestant Worldview – Reforms and Challenges*. This edition is a collection of papers presented at the given event, followed by the participants' joint reflections formulated as a separate declaration.

The annual *Károli Forum* aspires to bring together contributors from various fields within humanistic and respective disciplines, gathered by a mutual attempt to offer a multidisciplinary analysis of the rapport between Protestantism and overall humanity in the context of broader social, cultural and community settings. The material presented at the conference hopes to provide new insight into both historical and contemporary aspects of this relationship, along with an attempt to identify its various tendencies generated by the challenges of the modern world.

The inception

The turn of the 15th century marks a bright period in human history. It was an age when mankind reclaimed its boldness and started seeking answers to manifold questions outside frozen dogmatic boxes. Copernicus, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Erasmus, Holbein, Dürer, Machiavelli, Thomas More, as well as Luther, similarly to their contemporary Columbus (famous for accidentally discovering an entire New World), dared to step out from naïve, almost mythical perceptions of the world they lived in. Their curiosity resulted in a genuine pursuit of the truth about the universe, the mankind, hence a new approach to the divine. The Protestant Reformation is commonly comprehended as a prominent example of this daring quest. The scope of influence new religious movements have had on our

subsequent social advancement is probably best described by Weber's suggestion that even the development of capitalism has largely been influenced by Protestant ethics.

The Protestant worldview has undoubtedly enhanced various social values like toleration, multiculturalism, the secular state, or even the general equality of all men, deriving from the Protestant rejection of the feudal status of the clergy. However, throughout its half-millennial history, apart from these progressive, even avantgarde potentials (e.g., the modern ordination of women), when facing otherness, a world dissenting its internal orthodoxy, Protestantism has often signalled certain totalitarian, elitist, even xenophobic trends, both internally and externally. A vivid example of the latter is the scandalous support to the South African apartheid.

Contributors

The 2024 *Károli Forum* gathered researchers from various humanistic disciplines, including education, history, history of medicine, law, sociology as well as sociology of religion.

Dr Lluís Català Oltra and **Dr Daniel La Parra Casado** from the University of Alicante presented their research on Roma hetero-identification in connection with the National Roma Integration Strategies of the European Union countries (NRIS). In their analysis, the authors inter alia pursue the implications that a dominant religion has had on styling idiosyncrasies attributed to the Roma population in various EU countries.

Dr Damir Sütő from the Centre for Protestant Studies Gáspár Károli introduced his research of the first religious tolerance legislation enacted in medieval Europe necessitated by the spread of Protestantism – the 1568 Edict of Turda. The research finds that the given 16th-century legal instrument introduced some prerequisites essential in terms of effective religious toleration in general, such as confessional pluralism and state secularisation.

Richárd Morvai Rác from the University of Novi Sad (Faculty of Philosophy) brings a study addressing the Habsburg resettlement policies of Protestants in the second half of the 18th century concerning the present-day Bačka region. His analysis offers a fresh perspective on the topic by exploring the settlers' everyday lives, their organisation, as well as their role in overall customaries and the economic development of the region.

Izabella Szűcs Kószó and **Csaba Szűcs**, research fellows of the Centre for Protestant Studies Gáspár Károli, discuss how Protestantism influenced the development of healthcare. Their research indicates that Luther's call for returning to the Scriptures inter alia initiated changes in how people started observing medicine in general, shifting from its medieval, somewhat mystical practices to more rational healthcare routines and systems.

Dávid Fic from the University of Novi Sad (Faculty of Sciences) presented his research on the involvement of the young in the activities of Protestant churches in Vojvodina. His research indicated inter alia that Protestant youth in the region find the impact of church meetings on their personal development rather weak. The research included answers from 194 individuals, amounting to a rather high number in scope of the region's overall Protestant population.

Dr Dorottya Urbán from Edutus submitted a study addressing the rapport between Protestantism and contemporary methodological approaches in education.

Acknowledgments

Many people were of crucial importance in supporting us in producing this volume. We highly appreciate everyone's time, commitment, and patience, which are inevitable for completing such projects.

Our primary gratitude goes to the authors for submitting their papers and participating in the conference. Equal appreciation is due to the peer reviewers. Their constructive and insightful comments have significantly improved the quality and clarity of the manuscripts. Without the collaboration of both the authors and the reviewers, maintaining our academic publications' fair standards would have been impossible.

The generosity of colleagues with their time is one of the most valuable things that academic researchers have to offer. We thank each and everyone for having trust in our work and creating such a stimulating intellectual environment necessary for the vivid exchange of ideas and arguments.

Many thanks also go to our proofreaders, as well as to the administrative support for their tireless efforts in coordinating with all those involved in preparing this publication.

We sincerely hope that you will enjoy this year's *Károli Forum* publication.

Invitation

Hereby, we would like to invite the academic community and encourage all those interested to participate in the upcoming third annual Károli Forum, scheduled for June 2025. The official Call for Papers will be issued in January 2025 on our website.

The organisers

DETERMINING FACTORS OF ROMA HETEROIDENTITY IN THE SOCIAL INCLUSION POLICIES FOR THE ROMA PEOPLE OF THE EUROPEAN UNION'S COUNTRIES: GEOPOLITICS VERSUS RELIGION¹

LLUÍS CATALÀ-OLTRA² AND
DANIEL LA PARRA-CASADO³

Abstract: *As part of the EU's social policy, the National Roma Integration Strategies (NRIS) have been in force until 2020. It was a pending task to systematically observe how these strategies define the Roma population and what element of the definition is prioritised. This is useful in understanding the limits of a unitary policy within the European Union concerning the Roma and also in analysing the orientation of said policies in each country. In this sense, we have previously defined what the Roma heteroidentification components are, and we*

-
- 1 **Funding:** This work was supported by the Ministry of Science, Innovation and Universities (MICINN), State Research Agency (AEI) and European Regional Development Fund (ERDF) in the framework of the Project CSO2017-83787-P.
  - 2 PhD, associate professor, Department of Sociology II, University of Alicante, Spain, lluis.catala@gcloud.ua.es. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9426-6640>.
  - 3 PhD, full professor, Department of Sociology II, University of Alicante, Spain, daniel.laparra@ua.es. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9096-3972>.

have selected the terms and lexemes that are associated with them. Using content analysis techniques, we pinpointed the components in the NRIS and conducted a statistical analysis using the obtained data. The majority of EU countries define the Roma in their strategies as an ethnocultural, disadvantaged and discriminated group and, to a lesser extent, as foreigners or nomads. This heteroidentification is established based on the geopolitical bloc (East and West) to which the country belongs, the department in charge of the NRIS (mainly social departments or specific departments for minorities) and the dominant religion.

Keywords: Identity, Roma, EU, ethnocultural, disadvantaged, integration, religion, geopolitical blocs.

INTRODUCTION: STATE INTEGRATION STRATEGIES OF THE ROMA PROMOTED BY THE EUROPEAN UNION

As part of its social policy, the European Union has prioritised the Roma within its objectives for some time. This has led the European Commission to urge its Member States to design a National Roma Integration Strategy (NRIS), placing employment, education, housing and health policies as key goals. These strategies were approved between 2011 and 2013 and have been in force until 2020 with unequal success according to the European Commission's reports, but few elements enable a positive reading (see Ryder, 2024; Marí, 2023; Zevnik-Russell, 2023; Casa-Nova, 2021; Hristova-Milenkova, 2021). The aim of this article, further development of previous work (Català-Oltra et al., 2021), is to systematically observe how these strategies define the Roma and what elements are prioritised in the definitions, which was a pending task for fieldwork on Roma studies. We understand that the type of definition of ethnicity will decisively affect policy orientation towards the Roma. In order to do so, we have identified different elements that can be part of Roma heteroidentification (understood as the identity that others attribute to the Roma; see Vallés, 2019: 108). We have analysed them based on a glossary of terms, and they have been pinpointed in each country's strategy. This allows us to classify the different countries and categorise Roma heteroidentification in each strategy.

The EU has been promoting governance in relation to the Roma since the mid-90s, as attention is needed due to situations of marginalisation and discrimination (Damonti and Arza, 2014; Sayan, 2019: 763; Van Baar, 2011: 16), despite the fact that many Member States do not officially recognise the minority as proclaimed by the European Council in 1993 (Cortés, 2018; also see Messing, 2014: 811).

It is necessary to understand that enlargement to the East has been a catalytic process, taking into account that the presence of the Roma in many candidate countries was relatively high, and their situation was no better than that of those residing in UE15 (Boscoboinik, 2006). In 2004, when the enlargement took place, the European Commission declared that the situation of the Roma and Travellers was one of the 'most pressing political, social, and human rights issues facing Europe' (Chiesa and Rossi, 2013). In addition, it is important to remember that the dissolution of eastern empires after the First World War following the principle of self-determination and disintegration of the USSR and Yugoslavia led to states ethnically defined by majority groups and, as a result, ethnic identity gained greater significance than in the West (Brubaker, 1997).

DEFINITION DIFFICULTIES

The literature has shown us that a largely accepted definition of the Roma or Roma identity is difficult to find (Anderson et al., 2018: 6; Doubek-Levínská, 2015: 612; Janka et al., 2018), a denomination that the Roma organisations themselves have adopted since 1971. The definition that the European Commission provided in 1993 (cited in Cortés, 2018: 5) also has some problems, as they are classified as a 'non-territorial minority', but the territorial ascription is emphasised as they are referred to as a 'true European minority', but they are then later not classed as national or linguistic minorities (despite having their own language or group of languages, not shared with others). Later, the European Commission itself referred to the Roma as an ethnic minority (Cortés, 2018: 7).

At times, some Roma organisations, such as Unión Romaní Internacional, have claimed that the Roma are a nation (Acton-Klímová, 2001: 216–217; cited in Cortés, 2018: 8), yet this clashes with the territorial ingredient, which is almost indispensable in the world of nations built mainly from the first half of the 20th century

(Hobsbawm, 1992: 142–152). For this reason, from a Roma activism perspective, it is preferred to talk about a transnational minority (Gheorghe, 1997: 158; cited in Chiesa-Rossi, 2013). However, this cultural homogenisation process that characterises the construction of States has made the aspirations of the Roma even more difficult, as it places them entirely out of context.

Many consider that the Roma category is a euphemism for ‘Gypsy’. Without a doubt, ‘Roma’ sought to escape the historical accumulation of negative connotations linked to ‘Gypsy’, but some claim that ‘the effect of the combined politicisation and Europeanisation of Roma identity since 1990 has been to institutionalise, as Roma, the stereotypical legacy of the Gypsy label’ (Surdu-Kovats, 2015: 14). Nonetheless, many have taken on this ‘new’ Roma identity as who they really want to be, in contrast to the old Gypsy identity that the majority of non-Gypsies imposed through negative stereotypes (McGarry, 2014; Webb, 2019: 1205; Yuval-Davis et al., 2017: 1051).

In terms of how Roma identity is defined, as is the case with any other collective identity, we must differentiate between self-definition and heterodefinition, in line with the distinction that Jenkins (2008: 5, 109) made between internal and external aspects of identification, between group identification and categorisation. However, both elements have a dialectic relationship and are essential for each other (and for the final output, collective identity). It is normal for them to come into conflict with each other, and even the collective definition may not coincide with what is made by the group itself and others. In the case of the Roma, this has led to distancing strategies concerning the mainly accepted categorisation, mostly originating from negative connotations constructed primarily by the majority of non-Roma (Fehérvári-Széll, 2024; Doubek-Levínská, 2015: 618–619; McGarry, 2014: 770; Tremlett, 2013).

According to constructivist authors like Surdu and Kovats (2015: 7–8)⁴, in the case of the Roma, their identity mainly arises from a (logically) external

---

4 For some time, and more intensely after Surdu’s work (2019, 2016; Surdu-Kovats, 2015), which has taken witness of the ‘Dutch School’ (Lucassen et al., 1998; Willems, 1997 –cited in Acton, 2018 and Chiesa and Rossi, 2013), constructivism is laying the foundations for a new paradigm in studying Roma identity (Acton, 2018). This has been basically built from outside the group and as a result of the integration policies, as well as academic, administrative and NGO activities, and the assumption by Roma organisations that are beneficiaries of the policies (McGarry, 2014: 756; Surdu, 2016: 51; Surdu-Kovats, 2015: 5). In this sense, even anti-discriminatory initiatives developed by NGOs

categorisation, understood 'from above' by politicians and academics and, secondly, made as their own 'by people subjected to public labelling and policy interventions', although the latter is precisely discussed by these actors and by another sector of Roma scholars (see Mirga, 2018: 48) who highlight the relevance of the historical and present process of self-definition of the Roma, as with other ethnic groups or nations. On the other hand, this external ethnic categorisation, in general, with the intention of being politically correct, competes with and is complemented by, at the same time, other labels, the majority of which are derogatory 'which are produced, sustained and consumed by the majority [of the population]: ... nomads, migrants, underclass, poor, backwards, parasitic, marginal, anachronistic, criminal' are just some of them (McGarry, 2014: 760) and they explain why there are many cases of distancing or avoidance. These labels, according to McGarry, 'maintain the symbolic and physical boundaries between Roma and the majority and maintain a relationship which is based on control, oppression and exclusion' (2014: 761).

However, Roma identity, as is the case with every ethnic group, has a problematic objectification because it does not include a homogeneous population group, and the 'objective' features (physical appearance, language, religion, traditions, lifestyle, etc.) are not common to all included in the category (Chiesa-Rossi, 2013: 157; Messing, 2014: 812–813). Even from a subjective perspective, when international Gypsy organisations began to adopt the use of the term 'Roma' in the 70s, the Sinti from Germany, for example, reacted by highlighting their own denomination (Acton, 2018), although the majority of countries started using 'Roma' (Mirga, 2018: 116). In addition, minor differences between the Roma and non-Roma acquire a range of interethnic boundaries (Surdu-Kovats, 2015: 7; Tremlett, 2013: 1708). In any

---

and customisation of integration policies lead to reinforcing collective distinctiveness and opposition against non-Roma (Surdu-Kovats, 2015: 13–14). A social policy based on universality principles should supposedly not take into account ethnic origin, but these authors claim that these types of ethnically conditioned policies are being carried out within the EU framework (Acton, 2018; Cortés, 2018). The vigour of these works has caused a reaction among other members of academia (see Acton, 2018; Cortés, 2018; Marushiakova-Popov, 2017: 197–198; Mirga, 2018), who, among others, highlight the fact that the Roma are being considered as something 'imaginary' and the same operation has not been carried out for other ethnic groups or nations. They claim the ability of the Roma themselves to determine who they are from an experience of distinctiveness and place the Roma/non-Roma axis of opposition in domination processes built for centuries, with Roma clearly defined as an ethnic category, according to some of these authors.

case, and without challenging the entirety of this last argument (as all collective identities of an ethnic or territorial nature are constructions), the truth is that most modern nations, or even a large part of recognised ethnic groups, are affected by a similar internal diversity and, thus, it would not make sense to speak of the French because of the racial, cultural, linguistic or socioeconomic diversity of that nation/state, and the same applies to African Americans or Native Americans. However, while, for example, the French have a passport to identify themselves as such, no official document allows Roma to identify themselves as Roma.

COMPONENTS OF ROMA HETEROIDENTIFICATION

As indicated, social identity results from self-identification and heteroidentification (McGarry, 2014: 768). Our empirical study focuses on the definition that others make about the Roma, but not the population in general – what McGarry calls social representation of the Roma (2014: 760) – but from a political perspective (legal and political representations; McGarry, 2014: 765) and, in particular, each one of the governments of the EU Member States in the NRIS texts. We have followed an inductive process to create a conceptual framework, generally inspired by Grounded Theory (Bryant-Charmaz, 2007) and, in particular, by the conceptual framework that Ngai et al. (2015) developed to study social networks. Thus, research team members had read the strategies before looking for key terms defining the Roma⁵. The result was a list of key terms. In the second step, we organised the terms in a conceptual map. Finally, we summarised them into five components: disadvantaged, discriminated, nomad, ethnocultural and foreigner.⁶

Once the components were identified, we reviewed Romani studies literature⁷ to identify how they have been considered by different authors working on identity and ethnicity.

---

5 The signatories of this article are members of a team also including Jesús Esteve, Francisco Francés, Diana Gil, María J. Sanchis and Carmen Vives. Other developments in the project include the gender sensitivity of the NRIS and the depth of their health planning.

6 In addition to the aforementioned five descriptions, we have considered two elements associated with the 'ethnocultural' (diversity) and 'discriminated' (conflict/risk) components that are not strictly from the fields on which they depend, but are related to them and can help to specify the affiliation to the two components.

7 In general, a large proportion of the citations in this article, especially Matras (2013: 33–37), although in a non-systematic and partial way, were faced for the first time with the task of locating the definitions of Roma in the NRIS.

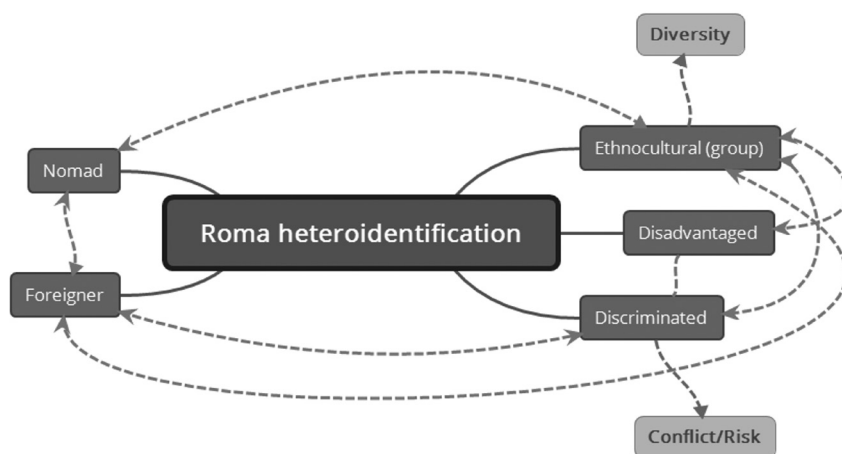

FIGURE 1. DIAGRAM OF ROMA HETEROIDENTIFICATION.

Ethnocultural: One of the obvious references to identify the Roma is what identifies them as an ethnocultural group, as it is part of the ‘racialised’ label, regardless of whether the category involves ethnic homogeneity or not. Many EU countries, especially Eastern European countries, have recognised the Roma as an ethnic or national minority, but this is somewhat related to ‘the spread of inter-ethnic conflict, potential secessionist claims and the rise of nationalism in Eastern Europe since the 1990s than it does about any desire to include Roma’ (McGarry, 2014: 766). When a country defines its citizens from an ethnic point of view (as opposed to a civic point of view; see Brubaker, 1999), which can be useful to recognise cultural rights and make certain situations visible, it can also lead to rejection of ‘acceptance into the national group for people who are ethnically different’. Thus, this can make intergroup relationships difficult (Kende et al., 2018: 2; McGarry, 2017) while emphasising differences and not giving commonalities any importance (Garner, 2019: 525). Cultural aspects are important in this sense, as well as language (Matras, 2013: 26–32), Romany, even though not everyone ethnically belonging to the Roma population speaks this language nowadays. Lexicon related to race is also included in this component.

Disadvantaged: In official EU documents and those of Member States, the majority of cases consider the Roma as a disadvantaged group. Data or general perceptions that define this as a majority (Janka et al., 2018: 4, 11; Manzoni, 2017: 1605; Messing, 2014: 821; Messing-Bereményi, 2017: 2; Mirga, 2018: 122) are generalised to the entire group. This results in the fact that the Roma ‘need special treatment for achieving life opportunities comparable with that of the non-Roma’ (Surdu-Kovats,

2015: 6; also see Boscoboinik, 2006: 295), and this is why integration and inclusion policies are created. One of the problems in this category is precisely the confusion between what is ethnic and what is social so that this representation of the Roma 'contributes to a perception of cultural characteristics of the group itself being responsible for its members' poverty and social exclusion' (Surdu-Kovats, 2015: 8; also see Chiesa-Rossi, 2013: 156; Cortés, 2018), to the point that it has been observed that some Roma avoid self-identifying themselves as such due to the possible repercussions that it could have in relation to labour market expectations (Janka et al., 2018: 11). Erroneous heterodentifications are made in surveys because certain 'non-integrated' profiles are associated to the Roma without being so, and 'integrated' profiles are not associated with Roma despite being so (Damonti and Arza, 2014; Messing, 2014: 813). The Roma and the Gypsy/Traveller culture ends up being perceived as a 'subculture of poverty' (Chiesa-Rossi, 2013).

Discriminated: Although we pointed out that the unitary treatment of the Roma is questionable, maybe a common and continuous experience of discrimination, exclusion, and stigmatisation is an element that joins all the labels as Roma, Gypsies or Travellers (Chiesa-Rossi, 2013). In fact, many NRIS include anti-discrimination policies. As claimed by Sardelić (2014: 204), anti-gypsyism is a particular way of discrimination that uses a 'constructed cultural difference to legitimise [a] hierarchical positioning in society'. Some authors claim that hostility towards the Roma has increased over the years, partly due to their problematised presentation and insisting on identifying them as different, but also due to the bunkered reaction of many European governments regarding an increase in unwanted migration flows. Roma discrimination is not a thing of the past, and there are many examples in politics, the media and daily life (Sayan, 2019; Schafft-Ferkovics, 2018: 2013). Representations that the majority of the EU population make of the Roma link them to criminal, unsociable and unhygienic activities, etc., to justify their further rejection. This is what Van Baar understands as reasonable anti-gypsyism, which means that rejection is justified because 'the Roma frequently exhibit undesirable behaviour' (2014: 28–29; also see McGarry, 2017). Society as a whole is responsible for this discrimination, but certain governments use generalised support towards these 'reasoned' arguments to create official discriminatory actions, as seen with the Czech, Slovak, Bulgarian or Hungarian education system; French or Italian expulsions by executives of different political orientations; the illegal ethnic classifications of the Swedish or Dutch police to exercise control over the Roma, etc.

(Cviklova, 2015; Doubek-Levínská, 2015: 603; Kende et al., 2018: 5; McGarry, 2014: 761–762; Sayan, 2019; Van Baar, 2014: 29–30).

Nomad: In some countries, the Roma are totally or partially associated with a nomad lifestyle, and when this happens, it is customary to take it into account in inclusive policies. Obviously, not all groups that the EU locates under the umbrella of the Roma are nomads⁸. In fact, as long as context has allowed such, the majority of Roma are, or have been, mainly sedentary. Nonetheless, social representations in this sense continue to exist, as well as the more generic ‘provisional habitat’ as a feature of unsociable behaviour, which can also be linked to other inappropriate behaviours (Garner, 2019: 515; Manzoni, 2017; Van Baar, 2014: 31). If they are nomads, they live in camps, then on the margins of society, therefore not part of it (McGarry, 2014: 761). This kind of stigmatisation can be seen through public policies, as Garner (2019) has shown in the case of England or Manzoni (2017) in Italy. It is also necessary to specify that there is a wide range of ways to be a nomad, some of which are perhaps closer to being sedentary. Some move after a few years, others according to the seasons, others for certain events, etc (Chiesa-Rossi, 2013). Whatever the case may be, the nomad lifestyle ends up being ‘racialised’, as the EU shows by including travellers of Irish heritage within the Roma. In another sense, the English society itself has considered them Roma for centuries despite them being ‘white’ (Garner, 2019: 512). The racialisation of nomadism is so deep that it continues even when they settle (Yuval-Davis et al., 2017: 1049). Therefore, ethnicity is intertwined with other components of Roma heteroidentity.

Foreigner: This component, especially in Western Europe, together with being an ethnic group, is mainly built by aligning the Roma to people originating from Eastern Europe, whose flow increased from the 1990s (Matras, 2013: 22–24). On the other hand, in general, the diaspora from North-Western India is also assumed, although, as Acton (2018) suggests, revisionist historiography by authors such as Marsh (2008) would locate ‘the key elements of the consolidation of the Romani ethnic identity (and language) in eleventh-century Anatolia’ (obviously, this would not be the case of travellers from the British Isles where there is instead a fusion of groups due to their ‘lifestyle’; see Matras, 2013: 5–6). In any case, we are talking about an exoticisation that highlights the foreigner category for the Roma, despite the fact that certain publications by European institutions refer to them as a

---

8 States such as Great Britain in many cases separate the categories ‘Traveller of Irish Heritage’ from ‘Gypsy/Roma’ (Anderson et al., 2018: 11).

European minority while also affirming their Asian origin (Surdu-Kovats, 2015: 13; Surdu, 2016: 94). In countries where an ethnic definition of the nation dominates (especially in Central and Eastern European countries), the threat from abroad is more clearly perceived and there is greater hostility towards groups perceived as such. This does not happen where a civic definition dominates, which is much more flexible regarding the inclusion of foreigners (Kende et al., 2018: 4). However, although the majority of the Roma are citizens of the country in which they live, there is an estrangement that is very similar to that of unwanted foreigners, even in countries where a civic definition of citizenship dominates. A key element in this sense is that the absence of a state with which to associate Roma ethnicity makes protection that other minorities receive abroad difficult (Schafft-Ferkovics, 2018: 2012).

METHODOLOGY

In line with content analysis techniques, the English versions of the NRIS of 27 of the 28 Member States of the EU have been studied⁹. The method we followed was the same one used for gender sensitivity in health care (Briones et al., 2012). The idea is to prepare a fundamentally dichotomous questionnaire (Yes/No) through which textual documents are ‘questioned’, in this case, the NRIS of each State, which will be the units of analysis.

An initial selection of subcomponents and terms is carried out for each dimension mentioned in the previous section. The glossary of terms according to the final component is applied to all strategies using Atlas.ti.7.5.16 to locate the words linked to each component:

---

⁹ Malta did not develop an NRIS as it states that no Roma live in their territory (see https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu-country/roma-integration-malta_es (accessed on 2/1/2020)).

TABLE I. OUTLINE THE TERMS OR LEXEMES FOR EACH COMPONENT FOUND IN THE NRIS.

COMPONENT	SUBCOMPONENT	TERMS		SPECIFIC TERMS		ANTONYMOUS FIELD
Ethnocultural	Ethnic	Ethn- Multiethnic Tribe-				
	Roma	Rom- Gyps-		Ashkali Butschu Caló Čergaši Churari Gurbet Kalder-	Khanjari Lovar- Machavaya Manouches Sinti Bajaši etc.	
	Race	Racial- Blood Skin Genetic- Gen				Hate Racis- Xenophob- Holocaust Genocide Slavery
	Origins	Indigenous Descendent	Origin- Roots			
	Culture	Cultur- Folklore Heritage	Histor- Tradition- Intercultur-			
		Language		Bilingual- Dialect- Language	Linguist- Multilingual- Plurilingualism	
		Religio-		Moslem-		
	Identity	Identit-				
Diversity		Differen- Distinct-	Intercultural- Minorit-			Majority Assimilation
Conflict/risk		Abuse Against Combating Crim- Drug- Fear	Jeopardised Misdemeanours Radicalisation Trafficking Violat- Violence			Surviv-

COMPONENT	SUBCOMPONENT	TERMS		SPECIFIC TERMS		ANTONYMOUS FIELD
Discriminated	Prejudice	Prejudice Stereotyp-	Stigma-			Antidiscriminat- Nondiscrimination Desegregation Destigmatisation
	Segregation	Ghetto-Displace-	Segregation			
	(Behavioural level)	Discriminat-Intimidation Intolerance	Persecution Rejection Unwillingness			
	(Subject level)	Marginal-Unadapted	Victims			
Foreigner	Foreign	Foreign-	Outsider	Several countries & nationalities: Bulgar-, Roman-, Turk-	Barrier- Border-Expulsion Illegal	Countries National-Native
	Migrant	Immigr-Migr-	Newcomers			
	Refugee	Refuge-				
Nomad	Means	Caravan-Camp-	Encampment			Sedentarisation
	(Lifestyle-)	Nomad-Non-sedentary	Roma travellers Traveller-			
Disadvantaged	Poverty	Poor-Poverty	Scarcity	(palliative field:		Equal- Horizontal Inclusi- Integrat- Reintegrating
	Inequality	Gap	Inequalit-			
	Without social rights	Homelessness	Unemploy-	Beneficiaries Charitable Funding Grants Protecting Protection)		
	(Behavioural level)	Depriv-Detracts Excluded	Exclusion Exploit-			
	(Subject level)	Depend-Deterioration Disadvantag-	Precarious Underdeveloped Vulnerab-			

This is completed by thoroughly reading the paragraphs where these terms are used to confirm that the component is present through one of the associated words. Following the criteria of expert judgment (Däubler et al., 2012), the consensus of the eight research team members was sought to determine the affirmative response for each item. The idea was to identify if each component is present in

each of the strategies. In order to do so, the dichotomous questionnaire is used; different items have been prepared for each component (see list in Table 2).

The first item of each component (see Table 2) is what would fundamentally determine its presence or absence, although in some cases, additional items have been incorporated to include different nuances, such as Asian origin in the foreign/national component or manifestations of anti-gypsyism in the 'discriminated' component.

A descriptive statistical analysis is carried out with the obtained data, which includes measures of association between variables (Phi, Lambda and Eta) and a multivariate factorial analysis (or according to principal components).

Despite the EU Framework, formal and content heterogeneity is remarkable, which is why it is difficult to approach it through standard content analysis approaches. Many of the NRIS begin their documents with contextual introductions, where the bulk of the definitions of the Roma people are located. However, in other cases, heteroidentity is located in other fragments, which is why we have decided not to limit the analysis only to the introductions, as, in fact, the heterogeneity mentioned above is why some have very limited forewords (or do not have one at all) and with little content in which the concept of the Roma people can be identified.

The NRIS do not follow a standard template, so every country has decided how to organise its contents and the level of detail. This level of heterogeneity could be considered a weakness for the proposed analysis, which implies relativising the conclusions drawn for the analysis. Another source of diversity is related to the fact that each State has designated different departments (typically, either a department of the broad area of social affairs or a specific one of minorities). There have been unequal levels of supervision and/or involvement, unequal interest depending on the ideological positions of the government, or the attention given to the Roma people, etc. An obvious result of all this, for example, is the number of pages in each document, ranging from 2,430 words by Cyprus to 68,463 by Croatia. In any case, and to some extent, the final volume has also been influenced by other issues, such as the number of Roma people in each country or whether the countries consider they need particular policies for Roma.

On the other hand, other explanations such as the "geopolitical bloc" are used, which separate countries from the West (mainly countries making up the EU in the 20th century before enlargement to the East) and the East (countries that joined in the 21st century and from having planned economies until 1990); the "type of

department in charge of the NRIS” (whose categories are “social, “minority affairs”, “internal/migration” and “other”); and the dominant religion (catholic, orthodox, protestant or a couple of them), which is a variable that we test within the framework of this forum, in which religion has at least nominative importance. We began the analysis with the hypothesis that the first two variables could determine the results by connecting them with different traditions that are based on the ethnic-civic dichotomy that has been formulated in the theory of nationalism (Brubaker: 1999; Català-Oltra, 2014: 191) and that a type of ethnocultural concept about the nation is appointed to the countries of Eastern Europe, while Western European countries are appointed to a political-civic type. On the contrary, we consider that testing the dominant religion variable in a second phase should not compete with the explanatory capacity of the other two variables.

RESULTS

TABLE 2. AFFIRMATIVE ANSWER TO THE DIFFERENT ITEMS RELATED TO THE COMPONENTS OF ROMA IDENTITY IN THE NRIS OF EU COUNTRIES.

ITEM	FREQUENCY	VALID PERCENT
1.1. Strategy aimed at the foreign Roma population (regardless of whether there is also one for the Roma population of the State)	16	59.3%
1.2. It explicitly refers to the population of external historical origin	9	33.3%
1.2.1. It explicitly mentions Asian origin	4	14.8%
1.3. The Roma are referred to as part of the country's history and culture	5	18.5%
1.3.1. It explicitly establishes that the Roma are part of the definition of nation/state	3	11.1%
2.1. The Roma are defined as an ethnocultural group	22	81.5%
2.2. The Roma population is envisaged as a recognised cultural group with their own rights	17	63.0%
2.3. It explicitly mentions that they speak a different language to the ones that are used and recognised by the State	18	66.7%
3.1. The Roma population is envisaged as Travellers (regardless of whether they are sedentary)	12	44.4%
4.1. The Roma population is envisaged as an economically disadvantaged group	25	92.6%
5.1. The discrimination of the Roma population is expressly recognised	23	85.2%
5.2. Manifestations of anti-gypsyism are explicitly recognised	19	70.4%
Base= 27 EU countries		
Note: the first items of each component are in bold, which mainly defines the absence or presence of each one of them.		
1= foreigner; 2= ethnocultural; 3= nomad; 4= disadvantaged; and 5= discriminated.		

If we focus on the first item of each component, which shows the absence or presence of an NRIS, the Roma population considered disadvantaged is the most widespread component within the strategies from EU countries (25 countries, 92.6%). This is closely followed by considering the Roma population to be discriminated against (23 countries, 85.2%) and as an ethnocultural group (22 countries, 81.5%). This means that, ultimately, there is a triple generalisation in the majority of countries (74.1%) that considers the Roma as an ethnocultural, disadvantaged and discriminated group. However, although the majority of countries focus all or part of their NRIS on foreign Roma, the percentage (59.3%) is significantly lower. In the case of the 'nomad' component, the relative figures are even lower (44.4%) and account for the low weight of this lifestyle among the Roma in most EU countries.

Regarding other items, relative to the 'discriminated' component, a large majority of NRIS (70.4%) also explicitly mention manifestations of anti-gypsyism. The 'ethnocultural' component, taking one step further, considers the Roma as a recognised cultural group with their own rights and is affirmed by 63% of the countries in their strategies. A total of 66.7% of the NRIS explicitly mention that the Roma speak a different language than that used and recognised by the State. Finally, in the most detailed nuances of the 'foreigner' component, one-third of the countries explicitly make reference in their NRIS to the external historical origin of the Roma (especially Western European countries), about half of them (14.8% of the total) specifically indicate Asian origin; 18.5% refer to the Roma as part of the history and culture of the country (Spain, Sweden, Italy, Latvia and the Czech Republic); furthermore, in 11.5% of the States, the NRIS explicitly mentions that the Roma are part of the definition of nation/state (Sweden, Latvia and Hungary; in the case of Sweden and Latvia, it suggests more the hypothetical will to include than the presence of an evident reality).¹⁰

A large part of these results is determined by variables that classify these countries, for example, the geopolitical bloc (east and west):

---

¹⁰ In both Latvia and Sweden, the Roma population percentage is lower than 0.5% (see https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu-country_en (accessed on 13/1/2020), and there is no tradition of continuous presence.

TABLE 3. AFFIRMATIVE ANSWER TO THE DIFFERENT ITEMS RELATED TO THE COMPONENTS OF ROMA IDENTITY ACCORDING TO GEOPOLITICAL BLOC (%).

ITEM	% EAST	% WEST	PHI	SIGNIFIC. LEVEL
1.1. ...Aimed at foreign Roma population	27.3%	81.3%	0.540	0.005
1.2. ...Population of external historical origin	9.1%	50.0%	0.430	0.027
1.3. ...Asian origin	9.1%	18.8%	0.134	0.488
1.4. ...Part of the country's history and culture	18.2%	18.8%	0.007	0.970
1.5. ...Part of the definition of nation/state	18.2%	6.7%	-0.178	0.364
2.1. ...Ethnocultural group	90.9%	75.0%	-0.201	0.296
2.2. ...Recognised culture with their own rights	90.9%	43.8%	-0.489	0.013
2.3. ...They speak a different language to that used and recognised by the State	81.8%	56.2%	-0.267	0.166
3.1. ...Travellers	9.1%	68.8%	-0.590	0.002
4.1. ...Economically disadvantaged group	100.0%	87.5%	-0.235	0.223
5.1. Their discrimination is expressly recognised...	81.8%	87.5%	0.079	0.683
5.2. ...Manifestations of anti-gypsyism	72.7%	68.8%	-0.043	0.824

The component 'foreigner' is mainly visible in Western countries, both in terms of historical origin (50% versus 9.1% in the East) and the group at which the NRIS is aimed (81.3% versus 27.3%). Both cases show an association between the variables and statistically significant differences. The component 'nomad' is also more frequent in Western European countries (68.8% versus 9.1% in the East). Nonetheless, the 'ethnocultural' component is present in more Eastern countries, especially if we consider that they are recognised through their rights as an ethnocultural group. The components 'disadvantaged' and 'discriminated' do not show significant differences and are visible in both geopolitical blocs.

In line with this association between some of the components and the geopolitical bloc variable, we have transposed the data matrix to make countries function as variables and to be able to carry out a factor analysis that allows countries to be grouped. The rotated factor matrix in Table 4 offers results in line with highlighting this association between the geopolitical bloc and components of Roma identity.

TABLE 4. THE ROTATED FACTOR MATRIX OF DATA TRANSPOSED TO MAKE COUNTRIES FUNCTION AS VARIABLES.

	COMPONENT			
	1. WEST	2. EAST	3. INCLUSIVITY	4. PORTUGAL
Germany	.727	.397	.219	
Spain	.801	.367		-.238
Sweden	.281	.384	-.784	
Croatia	.872	.220	.247	.203
Romania		.977		
Estonia	.666	.448		-.222
United Kingdom	.863	.313	-.274	.218
Cyprus	.596		.687	
Netherlands	.798		-.245	.349
Poland		.977		
Italy	.892			
Lithuania	.236	.837		
France	.896			
Austria	.851	.384	-.227	
Luxembourg	.901			
Czech Republic		.781	-.224	-.486
Denmark	.639	.374	.554	
Finland		.681		.406
Bulgaria	.409	.389	.492	-.362
Ireland	.863	.313	-.274	.218
Hungary		.977		
Greece	.890		.274	
Latvia	.792	.362		-.430
Slovakia		.977		
Slovenia		.977		
Portugal	.314			.870
Belgium	.869			.331

Note: Extraction method: Analysis of main components. Rotation method: Varimax rotation with Kaiser normalisation. The rotation has converged into 19 iterations.

The first two factors, which explain the higher percentage of the variance, largely distribute the countries according to the East/West classification. If we observe the highest values for each of these countries, Germany, Spain, United

Kingdom, Holland, Italy, France, Austria, Luxembourg, Denmark, Ireland, Greece and Belgium would have a greater part of its variance explained in Factor 1 (which we have called 'West'), except for Croatia, Estonia and Latvia. However, Romania, Poland, Lithuania, Czech Republic, Hungary, Slovakia and Slovenia are mainly included in Factor 2 ('East'), except for Finland.

Factor 1/West mainly includes countries that refer to the population as native and foreign, while Factor 2/East only refers to them as native. The population considered 'foreigner' in the West precisely comes from the East, particularly Romania and Bulgaria. In general, F1/West takes into account both the sedentary and travelling population, while F2/East only considers the sedentary population. Finally, 'ethnocultural' seems to be more present in F2/East, which mainly corresponds to the ethnic dimensions in the dichotomy between civic and ethnic nationalism (Català-Oltra, 2014).

Factors 3 and 4 define exceptional behaviours that, on the one hand, Cyprus and Sweden show, and, on the other hand, Portugal. We have called Factor 3 'inclusivity' because the two countries which refer to it pose an opposition in terms of exclusion and inclusion (Cyprus and Sweden, respectively)¹¹. Portugal, included in Factor 4, is closer to the Western model but does not refer to the component 'foreigner', as it only considers the native population (external historical and Asian origin). Bulgaria, which is the country with the highest percentage of Roma population according to EU data¹², and cannot be included in only one factor, is the most heterodox case.

However, as observed from what has been analysed, the components of Roma identity are related to the geopolitical bloc:

---

11 Sweden is more western, but refers only to the native population, like in the eastern model. In Sweden, 'gipsy' is included as part of the nation/state and the history/culture of the country, which is the main difference between the two main models. This does not happen in Cyprus, which only refers to the foreign population (Turkish and Asian). There is no recognition of diversity and manifestations of anti-gypsyism. These are also the main differences between the majority models and Sweden. We can say that Cyprus has the least-inclusive strategy, largely due to the Turkish element that is included in the consideration of what is gipsy (the Roma living in Cyprus come from Turkey). Sweden may be the most inclusive.

12 See https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combatting-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu-country_en (accessed on 13/1/2020).

TABLE 5. RELATION BETWEEN FACTORS 1 AND 2, AND THE GEOPOLITICAL BLOC.

ITEM	% EAST	% WEST	PHI ETA	SIGNIFIC. LEVEL
Dominant presence in Factor 1/West	36.4%	81.2%	0.457	0.018
Factor 1/West according to geopolitical bloc (Eta)			0.537	
Dominant presence in Factor 2/east	63.6%	6.2%	-0.618	0.001
Factor 2/East according to geopolitical bloc (Eta)			0.712	

Especially in the case of Factor 2, the association between the variables is very high, whether we consider the set of values (nominal by interval, Eta statistic) or if we reduce it to a dichotomous variable (dichotomous by dichotomous, Phi statistic). This happens because the East factor is more consistent, and fewer countries evade the geopolitical logic (in reality, only Finland). There are three exceptions for the West factor, although they do not question its association with the respective geopolitical bloc.

Another variable that is associated with the geopolitical bloc is the type of department in charge of the strategy (see Table 6):

TABLE 6. TYPE OF DEPARTMENT IN CHARGE OF THE NRIS ACCORDING TO GEOPOLITICAL BLOC.

		TYPE OF DEPARTMENT IN CHARGE				TOTAL
		SOCIAL	ETHNIC (MINORITIES)	INTERNAL/ IMMIGRATION	OTHER	
Geopolitical bloc	East	0	8	2	1	11
		0.0%	72.7%	18.2%	9.1%	100.0%
	West	11	0	3	2	16
		68.8%	0.0%	18.8%	12.5%	100.0%
Total		11	8	5	3	27
		40.7%	29.6%	18.5%	11.1%	100.0%
Symmetric Lambda= 0.593 (significance level/s.l.= 0.001); Lambda with dependent 'geopolitical bloc' = 0.727 (s.l.= 0.001); Lambda with dependent 'type of department in charge' =0.500 (s.l.= 0.001).						

Although some countries (East and West) have appointed the strategy to other departments, the majority of them are divided into two areas: a group of generic 'social affairs' and a specific department for 'ethnic minorities'. In this sense, only Western countries promote and manage NRIS from social affairs departments, and only Eastern countries do so from departments related to ethnic minorities.

TABLE 7. RELATION BETWEEN FACTORS 1 AND 2, AND THE DEPARTMENT IN CHARGE OF NRIS.

ITEM	% SOCIAL	% ETHNIC MINORITY	PHI/ETA	SIGNIFIC. LEVEL
Dominant presence in Factor 1/West	81.8%	50.0%	-0.338	0.141
Factor 1/West according to area in charge of NRIS (Eta)			0.443	
Dominant presence in Factor 2/East	9.1%	50.0%	0.459	0.046
Factor 2/East according to area in charge of NRIS (Eta)			0.647	
Note: only the cases that fall within the 'social' or 'ethnic minorities' categories are considered in the variable 'department in charge of NRIS'.				

Again, Factor 2/East is the one that is the most strongly associated with the independent variable. The category that is clearly more present in one factor or another is the 'social' area (mostly aligned with Factor 1/West and with little presence in F2), as the department of 'ethnic minorities' ends up including all the eastern exceptions of Factor 1.

In any case, the data points to a triple association between the geopolitical bloc, the department in charge of the NRIS and the Roma identity components (the latter through factors combining all the components).

And what happens to the dominant religion? Let us see if it is associated with the components of the Roma identity.

TABLE 8. AFFIRMATIVE ANSWER TO THE DIFFERENT ITEMS RELATED TO THE COMPONENTS OF ROMA IDENTITY ACCORDING TO THE DOMINANT RELIGION (%).

ITEM	% CATHOLIC	% PROTESTANT	% ORTHODOX	TAU GOODMAN & KRUSKAL	SIGNIFIC. LEVEL
...Aimed at foreign Roma population	53.3%	66.7%	66.7%	0.018	0.789
...Population of external historical origin	33.3%	50.0%	16.7%	0.056	0.486
...Asian origin	20.0%	0.0%	16.7%	0.051	0.515
...Part of the country's history and culture	6.7%	20.0%	16.7%	0.033	0.663
...Part of the definition of nation/state	20.0%	16.7%	16.7%	0.002	0.977
2.1. ...Ethnocultural group	86.7%	83.3%	66.7%	0.043	0.574
2.2. ...Recognised culture with their own rights	66.7%	66.7%	50.0%	0.021	0.765
2.3. ...They speak a different language to that used and recognised by the State	66.7%	66.7%	66.7%	0.000	1.000
3.1. ...Travellers	33.3%	50.0%	0.0%	0.141	0.159

ITEM	% CATHOLIC	% PROTESTANT	% ORTHODOX	TAU GOODMAN & KRUSKAL	SIGNIFIC. LEVEL
4.1. ...Economically disadvantaged group	93.3%	83.3%	100.0%	0.046	0.550
5.1. Their discrimination is expressly recognised...	93.3%	100.0%	50.0%	0.286	0.024
5.2. ...Manifestations of anti-gypsyism	86.7%	83.3%	16.7%	0.396	0.006

Only one of the five components of Roma heteroidentity is associated more with the dominant religion than with the geopolitical bloc. It is discrimination and especially its anti-gypsyism element because there is a notable difference between what is expressed in the NRIS of predominantly Catholic or Protestant countries, which include this component in their strategies, and what appears in the texts of predominantly Orthodox countries, which do not so commonly contemplate discrimination and very rarely anti-gypsyism.

TABLE 9. RELATION BETWEEN FACTORS 1 AND 2, AND THE DOMINANT RELIGION.

ITEM	% CATHOLIC	% PROTESTANT	% ORTHODOX	TAU GOODMAN & KRUSKAL ETA	SIGNIFIC. LEVEL
Dominant presence in Factor 1/West	53.3%	66.7%	83.3%	0.063	0.392
Factor 1/West according to geopolitical bloc (Eta)				0.098	
Dominant presence in Factor 2/east	40.0%	16.7%	16.7%	0.064	0.351
Factor 2/East according to geopolitical bloc (Eta)				0.110	

Regarding the factors that group countries together, the level of association with the dominant religion is insignificant (see Table 9), contrary to what happened with the geopolitical bloc, which is what has ended up defining the countries' strategies.

TABLE IO. DOMINANT RELIGION ACCORDING TO THE GEOPOLITICAL BLOC.

		DOMINANT RELIGION			TOTAL
		CATHOLIC	PROTESTANT	ORTHODOX	
Geopolitical bloc	East	7	0	4	11
		63,6%	0,0%	36,4%	100,0%
	West	8	6	2	16
		50,0%	37,5%	12,5%	100,0%
Total		11	15	6	27
		55,6%	22,2%	22,2%	100,0%
Symmetric Lambda= 0.087 (significance level/s.l.= 0.408); Lambda with dependent 'geopolitical bloc' = 0.223 (s.l.= 0.055); Lambda with dependent 'dominant religion' =0.088 (s.l.= 0.101).					

In any case, there is a slight association between the geopolitical bloc and the dominant religion, especially if we consider the first variable as dependent. This association occurs because although there is a Catholic majority in the East and the West, the second group is the different Protestant branches and, in the East, the Orthodox religion.

TABLE II. DOMINANT RELIGION ACCORDING TO GEOPOLITICAL BLOC.

		TYPE OF DEPARTMENT IN CHARGE				TOTAL
		SOCIAL	ETHNIC (MINORITIES)	INTERNAL/ IMMIGRATION	OTHER	
Dominant religion	Catholic	5	5	3	2	15
		33,3%	33,3%	20,0%	13,3%	100,0%
	Protestant	4	0	2	0	6
		66,7%	0,0%	33,3%	0,0%	100,0%
	Orthodox	2	3	0	1	6
		33,3%	50,0%	0,0%	16,7%	100,0%
Total		11	8	5	3	27
		40.7%	29,6%	18,5%	11,1%	100,0%
Symmetric Lambda= 0.036 (significance level/s.l.= 0.654); Lambda with dependent 'type of department in charge' = 0.093 (s.l.= 0.298); Lambda with dependent 'dominant religion' =0.000 (s.l.= not calculated; asymptotic error=0).						

Finally, there is no statistically significant association between the type of department in charge of the NRIS and the dominant religion, although it should be noted that social departments are in the majority among Protestants and ethnic departments among Orthodox, while among Catholics, there is a remarkable balance.

Therefore, we would say that Protestantism is more present in the West, and this determines a greater frequency of social departments, but, in reality, religion is only explaining the presence of a discourse on the discrimination of the Gypsy people in the NRIS (something that the geopolitical bloc did not do), since predominantly Orthodox countries do not usually include it, while Catholic and Protestant countries do.

CONCLUSIONS

It has been proven that a majority of the countries include several of the components of Roma heteroidentity that are constructed from a political and legal perspective, according to McGarry's terminology (2014: 765). Practically three-quarters of EU countries include each of the three main components: ethnocultural group, disadvantaged and discriminated. It would be difficult to prove that there is an intentional confusion among these three components, but what is true is that their combined presence in the majority of NRIS texts could cause the ideas to be associated, as reported by authors such as Surdu and Kovats (2015) or McGarry (2014). This interrelation leads to a vicious circle that reinforces a state of affairs in which there is an inflation of diagnoses but a deficit in addressing the structural causes (Garner, 2019: 525; McGarry, 2014: 762; Surdu-Kovats, 2015: 13-14).

In addition, we have been able to verify that the presence or absence of these components of Roma heteroidentity is related to the geopolitical bloc in which the country and the department in charge of the NRIS is located so that, in a manner similar to that with the political-civic/ethnocultural dichotomy of nationalism, it is more common for Western European countries to design NRIS from social affairs departments (which, *a priori*, are governed by universal principles), consider both native and foreign population when referring to the Roma and also take into account both the sedentary and nomadic populations. Nonetheless, Eastern countries promote strategies mainly from specific departments of ethnic minorities, which normally consider only the native and sedentary population, and they consider the 'ethnocultural' component in a greater proportion than Western countries.

The dominant religion of the country has not had the same explanatory capacity for the NRIS as a whole, but it has stood out for its level of statistical association with one of the components of Roma heteroidentity, discrimination, and its

element of intensity, anti-gypsyism, which is part to a much lesser extent in the texts of countries with an Orthodox majority.

The way in which the Roma are defined in the NRIS can have significant ramifications relative to the orientation and aim of the integration policies. For instance, a strong emphasis on the socioeconomic component, leaving the ethnocultural or discrimination components behind, could lead to forgetting anti-discrimination or anti-racism strategies and also promote assimilation-type acculturation processes. However, definitions that highlight the definition of the Roma minority as a foreign population may be consistent with attempts to limit their rights in comparison to the native population (nativism). We believe that these categories, and to a larger or lesser extent in each country, are therefore potentially relevant to analyse the orientation of integration policies (or inclusion policies) of the Roma population in Europe. Thus, the variety of ways to define the Roma in each country reveals the difficult task of developing a unitary policy in the EU.

BIBLIOGRAPHY

- ACTON, Thomas A. (2018): Alternatives to Romani identity politics. *Ethnic and Racial Studies* 41(13): 2329-2336. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2018.1487570>.
- ACTON, Thomas A., KLÍMOVÁ, Ilona (2001): The International Romani Union. In: Guy, Will (ed.) *Between Past and Future*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 157-219.
- ANDERSON, Bridget, VICOL, Dora-Olivia, DUPONT, Pierre-Luc, MORRIS, Julia (2018): *Political representation and experienced recognition among Roma in the UK*. Utrecht: Ethos Consortium.
- BOSCOBOINIK, Andrea (2006): Becoming Rom: Ethnic Development among Roma Communities. In: Romanucci-Ross, Lola; De Vos, George A.; Tsuda, Takeyuki (eds.) *Ethnic Identity: Problems and Prospects for the Twenty-first Century*. Oxford: Altamira Press, 295-310.
- BRIONES-VOZMEDIANO, Erika, VIVES-CASES, Carmen, PEIRÓ-PÉREZ, Rosana (2012): Gender sensitivity in national health plans in Latin America and the European Union. *Health Policy* 106: 88-96. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2012.03.001>.
- BRUBAKER, Rogers (1997): Aftermaths of empire and the unmixing of peoples. In: Barkey, Karen; Von Hagen, Mark (eds.) *After empire. Multiethnic societies and*

- nation-building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg empires.* Boulder: Westview Press, 155-180.
- BRUBAKER, Rogers (1999): The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism. In: Kriesel, Hanspeter; Armingeon, Klaus; Siegrist, Hannes; Wimmer, Andreas (eds.) *Nation and National Identity*. Zürich: Verlag-Rüeger, 55-72.
- BRYANT, Antony, CHARMAZ, Kathy (eds.) (2007): *The SAGE handbook of grounded theory*. London: SAGE.
- CASA-NOVA, Maria José (2021): Reflecting on public policies for Portuguese Roma since implementation of the NRIS: theoretical and practical issues. *Journal of Contemporary European Studies*, 29(1): 20-32. DOI: <https://doi.org/10.1080/14782804.2021.1877119>.
- CATALÀ-OLTRA, Lluís (2014): Discursos polítics sobre la identitat territorial en els partits valencians d'esquerra i de centreesquerra. *Papers* 99(2): 187-212. DOI: <http://dx.doi.org/10.5565/rev/papers.613>.
- CATALÀ-OLTRA, Lluís, ARZA-PORRAS, Javier, LA PARRA-CASADO, Daniel (2021). Roma heteroidentification in the National Roma Integration Strategies of the European Union countries. *Ethnicities*, 21(4): 730-750. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468796820971129>.
- CHIESA, Francesco, ROSSI, Enzo (2013): Contested Identities and Spatial Marginalization. In: Moroni, Stefano; Weberman, David (eds.) *Space and Pluralism*. Budapest: Central European University, 155-172.
- CORTÉS, Ismael (2018): El laberinto de la representación de la diferencia. *Viento Sur-Revista de Análisis Político* 9th November. https://www.vientosur.info/IMG/pdf/ana_lisis_caso_gitano-def.pdf.
- CVIKLOVA, Lucie (2015): Direct and indirect racial discrimination of Roma people in Bulgaria, the Czech Republic and the Russian Federation. *Ethnic and Racial Studies* 38 (12): 2140-2155. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2015.1042892>.
- DAMONTI, Paola, ARZA, Javier (2014): Exclusión en la comunidad gitana. In: Francisco, Lorenzo (coord.) *VII Informe sobre Exclusión y Desarrollo Social en España*. Madrid: FOESSA-Cáritas.
- DÄUBLER, Thomas, BENOIT, Kenneth, MIKHAYLOV, Slava, LAVER, Michael (2012): Natural sentences as valid units for coded political texts. *British Journal of Political Science* 42(4): 937-951. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123412000105>.
- DOUBEK, David, LEVÍNSKA, Markéta (2015): Us and Them: What Categories Reveal About Roma and Non-Roma in the Czech Republic. In: Smeyers, Paul; Bridges,

- David; Burbules, Nicholas C.; Griffiths, Morwenna (eds.) *International Handbook of Interpretation in Educational Research*. New York: Springer, 599-623.
- FEHÉRVÁRI, Anikó, SZÉLL, Krizstián (2024): Roma or non-Roma: how are teachers' and school heads' perceptions and self-identification of Roma students related in Hungary? *Intercultural Education*, online first, 1-18. DOI: <https://doi.org/10.1080/14675986.2024.2314428>.
- GARNER, Steve (2019): Accommodation crisis: the racialization of travellers in twenty-first century England. *Ethnic and Racial Studies* 42 (4): 511-530. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1380213>.
- GHEORGHE, Nicolae (1997): The social construction of Romani identity. In: Acton, Thomas Alan (ed.), *Gypsy Politics and Traveller Identity*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 153-162.
- GUY, Will (2009): *Integrated Programme for the Social Inclusion of Roma*. Brussels: European Commission.
- HOBBSAWM, Eric J. (1992): *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HRISTOVA, Svetlana D., MILENKOVA, Valentina (2021): Self-Perceptions of the Risk of Discrimination and Social Exclusion: Assessing the Six-year Aftermath of the National Strategy for Roma Integration in Bulgaria. *Journal of Contemporary European Studies*, 29 (1): 45-59. DOI: <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1767545>.
- JANKA, Eszter A., VINCZE, Ferenc, ÁDÁNY, Róza, SÁNDOR, János (2018): Is the definition of Roma an important matter?. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 15 (353): 22, 353-375. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph15020353>.
- JENKINS, Richard (2008): *Social Identity*. Abingdon (Oxfordshire): Routledge.
- KENDE, Anna, LANTOS, Nóra A., KREKÓ, Péter (2018): Endorsing a Civic (vs. an Ethnic) definition of citizenship predicts higher pro-minority and lower pro-majority collective action intentions. *Frontiers in Psychology* 9: 17. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01402>.
- KOVATS, Martin (2012): The EU's Roma role. *Open Democracy*. <https://www.open-democracy.net/en/eus-roma-role/>.
- LUCASSEN, Leo, WILLEMS, Wim and COTTAAR, Anne-Marie (1998): *Gypsies and Other Itinerant Groups*. London: Macmillan.

- MANZONI, Chiara (2017): Should I stay or should I go? Why Roma migrants leave or remain in nomad camps. *Ethnic and Racial Studies* 40 (10): 1605-1622. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2016.1201579>.
- MARÍ, Anna (2023). Intercultural Mediation for the Roma Communities: The Belgian Healthcare Case. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 94, 59-81. DOI: <https://doi.org/10.2436/20.3002.01.227>.
- MARSH, Adrian R. (2008): 'No Promised Land': History, Historiography and the Origins of the Gypsies. PhD thesis, University of Greenwich, UK.
- MARUSHIAKOVA, Elena and POPOV, Vesselin (2017): Orientalism in Romani studies: the case of Eastern Europe. In: Kyuchukov, Khristo; New, William (eds.) *Languages of Resistance: Ian Hancock's Contribution to Romani Studies*. München: Lincom, 187-237.
- MATRAS, Yaron (2013): Scholarship and the Politics of Romani Identity. *RomIdent Working Papers* 1. <https://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/librarydb/web/files/pdfs/354/Paper1.pdf>.
- MCGARRY, Aidan (2014): Roma as a political identity. *Ethnicities* 14(6): 756-774. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468796814542182>.
- MCGARRY, Aidan (2017): *Romaphobia: the last acceptable form of racism*. London: Zed Books Ltd.
- MESSING, Vera (2014): Methodological puzzles of surveying Roma/Gypsy populations. *Ethnicities* 14 (6): 811-829. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468796814542180>.
- MESSING, Vera and BEREMÉNYI, Bálint Ábel (2017): Is ethnicity a meaningful category of employment policies for Roma? *Ethnic and Racial Studies* 40 (10). DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2016.1213402>.
- MIRGA, Andrzej (2018): Review of 'Those who count: expert practices of Roma classification' by Mihai Surdu. *Critical Romani Studies* 1 (1): 114-126. DOI: <https://doi.org/10.29098/crs.v1i1.14>.
- NGAI, Eric W. T., TAO, Spencer S. C. and MOON, Karen L. (2015): Social media research: theories, constructs, and conceptual frameworks. *International Journal of Information Management* 35 (1): 33-44.
- RYDER, Andrew (2024). The Roma and the double-movement of Social Europe. *Journal of European Integration*, online first, 1-18. DOI: <https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2298850>.
- SARDELIĆ, Julija (2014): Antiziganism as Cultural Racism: Before and After the Disintegration of Yugoslavia. In: Agarin, Timofey (ed.) *When stereotype meets prejudice*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 201-222.

- SAYAN, Pinar (2019): Enforcement of the anti-Racism legislation of the European Union against antigypsyism. *Ethnic and Racial Studies* 42 (5): 763-781. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2018.1468568>.
- SCHAFFT, Kai A. and FERKOVICS, Roland (2018): Roma political agency and spaces of social inclusion and exclusion. *Ethnic and Racial Studies* 41 (11): 2009-2027. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1341992>.
- SURDU Mihai and KOVATS, Martin (2015): Roma identity as an expert-political construction. *Social Inclusion* 3 (5): 5-18. DOI: <https://doi.org/10.17645/si.v3i5.245>.
- SURDU, Mihai (2016): *Those who count: expert practices of Roma classification*. Budapest: Central European University Press.
- TREMLETT, Annabel (2013): 'Here are the Gypsies!' The importance of self-representations and how to question prominent images of Gypsy minorities. *Ethnic and Racial Studies* 36 (11): 1706-1725. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2012.669487>.
- VALLÉS, Marc H. (2019): El proceso de construcción y categorización de la alteridad: la categoría 'tigani/gitano' en la historia de Rumanía. *Ius Fugit* 22: 107-136.
- VAN BAAR, Huub (2011): *The European Roma: Minority representation, memory and the limits of transnational governmentality*. PhD Thesis, University of Amsterdam, Netherlands.
- VAN BAAR, Huub (2014): The emergence of a reasonable anti-gypsyism in Europe. In: Agarín, Timofey (ed.) *When stereotype meets prejudice*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 25-42.
- WEBB, Emily (2019): A Roma Nation? Constructing Romani identity in the context of extreme displacement. *Nations and Nationalism* 25(4): 1190-1211. DOI: <https://doi.org/10.1111/nana.12504>.
- WILLEMS, Wim (1997): *In search of the True Gypsy*. London: Frank Cass.
- YUVAL-DAVIS, Nira, WEMYSS, Georgie and CASSIDY, Kathryn (2017): Introduction to the special issue: racialized bordering discourses on European Roma. *Ethnic and Racial Studies* 40 (7): 1047-1057. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1267382>.
- ZEVNIK, Andreja, RUSSELL, Andrew (2023): The problem of asymmetric representation: The marginalisation, racialisation, and deservedness of Roma in Slovenia. *Politics*, 43(1): 54-69. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263395721996550>.

Received: April 4, 2024

Accepted: May 3, 2024

LLUÍS CATALÀ-OLTRA

PhD, egyetemi tanár, Alicantei Tudományegyetem, Szociológiai Tanszék II

DANIEL LA PARRA-CASADO

PhD, egyetemi tanár, Alicantei Tudományegyetem, Szociológiai Tanszék II

A ROMA HETEROIDENTITÁS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI AZ EURÓPAI UNIÓ ORSZÁGAIBAN ÉLŐ ROMÁK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓS POLITIKÁIBAN: GEOPOLITIKA KONTRA VALLÁS

Összefoglaló: Az EU szociálpolitikájának részeként a nemzeti romaintegrációs stratégiák (NRIS) 2020-ig voltak hatályban. Független feladat volt szisztematikusan megfigyelni, hogy ezek a stratégiák hogyan határozzák meg a roma népességet, és a meghatározás mely elemét helyezik előtérbe. Ez hasznos az Európai Unión belül a romákkal kapcsolatos egységes politika korlátjainak megértéséhez, valamint az említett politikák irányultságának elemzéséhez az egyes országokban. Ebben az értelemben előzőleg meghatároztuk, hogy melyek a romák heteroidentifikációs elemei, és kiválasztottuk a hozzájuk kapcsolódó kifejezéseket és lexémákat. Tartalomelemzési technikák alkalmazásával (content analysis) pontosan meghatároztuk a komponenseket az NRIS-ben, és statisztikai elemzést végeztünk a kapott adatokkal. Az uniós országok többsége stratégiáiban a romákat etnokulturális, hátrányos helyzetű és diszkriminált csoportként, kisebb mértékben pedig bevándorlóként vagy nomádként határozza meg. Ez a heteroidentifikáció az országot alkotó geopolitikai tömb (Kelet, illetve Nyugat), az NRIS-ért felelős hivatal (főként szociális intézmények vagy a kisebbségekkel foglalkozó speciális osztályok) és a domináns vallás alapján jön létre.

Kulcsszavak: identitás, romák, EU, etnokultúra, hátrányos helyzetűek, integráció, vallás, geopolitikai tömbök.

THE RELIGIOUS TOLERANCE ACT OF 1568 – THE EDICT OF TURDA

DAMIR SÜTŐ¹

Abstract: *The Edict of Turda (1568) is a daring legislative attempt to go beyond the cuius regio, eius religio principle introduced by the Augsburg Settlement (1555). The idea that followers of various (Christian) confessions can peacefully coexist in the same region and live side by side in the same town or even village is a revolutionary concept achieved much later in European legal history.*

The paper initially presents the sociohistorical context of the Principality of Transylvania, which, as an Ottoman vassal positioned between two great powers, had been compelled to aim for a political ambience fitting for its various (opposing) Christian fractions. The central part of the paper examines the 1568 Edict of Turda, usually referred to as the first religious tolerance act in Medieval Europe. Its provisions are analysed in relation to the overall 16th-century central European sociolegal framework, as well as the Westphalian system established 80 years later.

Keywords: *religious toleration, the Edict of Turda 1568, Protestantism, the Principality of Transylvania, Westphalian sovereignty*

---

¹ PhD, Research Fellow, Centre for Protestant Studies Gáspár Károli Subotica,
email: s.damir@karoli.org. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8273-9188>.

INTRODUCTION

The early spread of Protestantism did not, for the most part, include the idea of religious tolerance. To the contrary, it seems that the initial protestant version of ‘war against heretics’ by and large echoed the charm of correlative Roman Catholic methods. Bene finds that in the 16th-century Protestantism discourse, tolerance was considered deviant as it yields to departures from accepted beliefs and doctrines; it is a way of conceding with heresy². On that account, according to his remark, Protestantism was “in today’s sense ‘intolerant’ with ‘tolerance’ itself” (Bene, 2015: 49).

A well-known example in this respect is Calvin’s involvement in the Servetus affair. Namely, John Calvin, who was already a famous pastor and a pioneer of one of the major protestant theologies³, in the Spring of 1553, reported to the Roman Catholic Church that a nontrinitarian⁴ book written by Michael Servetus had been published in Geneva. The Catholic Inquisition captured Servetus and charged him inter alia with heresy⁵. However, after spending a few days in prison, Servetus managed to escape. On his way to Italy in August 1553, Servetus stopped in Geneva, where he was recognised and thrown into jail. Following a few non-conclusive trials and debates between him and Calvin, the Genevan Council (based on a report that other Swiss Protestant towns would support such an outcome) issued Servetus’ death penalty. He was burnt alive together with his books on 27 October 1553. Calvin did not attend Servetus’ public execution (Njoto, 2017: 45-46).

Hillar (2002: 34-35) suggests that heresy as a concept was alien to the pre-Christian Greco-Roman civilisation.⁶ It was the establishment of state-sup-

---

2 For Labrousse (1974: 113) religious toleration is ideologically incompatible with Christianity due to the ‘jealous’ nature of the Judeo-Christian god.

3 Later known as Calvinism.

4 In this paper, the term ‘nontrinitarian’ refers to the form of Christianity known for rejecting the usual doctrine of Trinity in a generic way, without specifying its nuances and various positions (e.g., distinctions between expressions such as antitrinitarian/nontrinitarian, etc.).

5 Calvin himself, being a Protestant, was a heretic by Roman Catholic standards (Hillar, 2002: 36).

6 Bury (1952: 35-36) in his analysis of legal actions against several Athenian thinkers being charged for blasphemy, including the famous Socrates trial, indicates that these proceedings seemingly served other purposes, with heresy being only a pretext for what essentially were personal or political attacks. The Roman civilisation, otherwise quite tolerant of various cults and faiths within its realm, initially demonstrated animosity in the case of Judaism. However, from the 1st century CE, the Romans initially sporadically, later quite systematically prosecuted Christians.

ported Christianity, especially its proclamation as the state religion under the Edict of Thessalonica (380 CE), that constituted a theocratic society that eventually defined heresy as a crime against public order. This shift in social paradigm marked a transition from humanistic principles⁷ of ancient morality to new medieval ecclesiastical ethics. This new worldview formulated by the Christian clergy had initially been (forcefully) imposed by Roman emperors, eventually becoming a tradition established by a system of state and church laws implemented by various institutions (Hillar, 2002: 36).

Though religious tolerance was not recognised in medieval Europe⁸ (Benda, 1994: 1), the importance of the coexistence of peoples belonging to different faiths was not an unfamiliar concept. E.g., in the 12th and 13th centuries, laws enacted by Iberian towns and cities (*fueros*), as well as privileges of settlement throughout the lands of Christian Spain, “demonstrate a total equality of all citizens – Jews, Christians, and often Muslims” (Roth, 1992: 18). It seems that such coexistence had in its roots a clear understanding that members of various religious groups came from different ethnic backgrounds and that, as such, they were ‘born into’ different faiths. Hence, the medieval concept of ‘peaceful religious coexistence’ emerged from the clear ethnoreligious grouping of peoples living together in a given territory.⁹

The 16th-century Protestant Reformation rests on a distinctly different social practice: *conversion*¹⁰. Groups or individuals born into the Roman Catholic faith departed from their original church and declared (by themselves) that they onward belonged to a new Christian confession. In such circumstances, the notion of religious tolerance was all of a sudden forced to deal with so far uncommon, exceptionally subtle nuances of otherness. To make matters worse, the region of central Europe had caught the eye of daring Ottoman invaders.

---

7 “Wrongs done to the gods were the gods’ concern. [*Deorum iniuriae diis curae.*]” (Tacitus, 1906: 37).

8 Alternative hypothesis: BEJCZY István (1997): *Tolerantia: A Medieval Concept. Journal of the History of Ideas* 58 (3): 365–384.

9 The concept of classifying subjects based on their religion did not disappear in the post-reformation period. E.g., the privileges of Emperor Leopold I to Serbian frontiersmen in regions bordering the Ottoman Empire were primarily based on their ethnoreligious rights (Picot, 1873: 68–70).

10 Hillar (2002: 34) points out that ancient Greco-Roman religions did not require conversion.

THE SOCIOHISTORICAL CONTEXT

The Battle of Mohács (1526) was much more than a simple military campaign, just one of countless Ottoman victories in Europe. It became the graveyard for the majority of Hungarian state administration officials and its church dignitaries. The tragic conflict led to the deaths of both Hungarian archbishops, five bishops (those of Várad, Pécs, Győr, Csanád and Bosnia), together with a vast number of clergymen. The Lord Chief Justice of Hungary¹¹, János Drágffy, died on the battlefield side by side with twenty-seven barons, hundreds of noblemen, as well as many heads of counties¹² with their deputies¹³. Surely, the battle's most significant loss was the death of the young King Louis II¹⁴ (Györe-Pfeiffer, 2017: 197).

The collapse of the Medieval Hungarian state had a significant impact on the overall society as well. Coinciding with the introduction of Protestantism, some contemporary authors and preachers were convinced that the 1526 cataclysm was God's punishment for the sins of the Hungarians.¹⁵ Henceforth, the majority of the general population (especially in the occupied regions) rejected the veneration of saints as well as the Virgin Mary as these had failed to protect the country against the heathen Turks (Ács, 2019: 14).

The Principality of Transylvania

In years following the Battle of Mohács, the Kingdom of Hungary was eventually divided between the Habsburg-controlled west, Turkish possession of the middle and eastern parts, with Transylvania being transformed into an autonomous realm, vassal to the Ottoman Empire (Perjés, 1981: 153). The Treaty of Speyer (1570) finalised the separation of two Hungarian territories, which established that

---

11 Hungarian: országbíró.

12 Hungarian: ispán.

13 Hungarian: alispán.

14 Louis II from the House of Jagiellon [Hungarian: II. Lajos; Czech: Ludvík Jagellonský; Croatian: Ludovik II.], born in 1506, was King of Hungary, Croatia, and Bohemia from 1516 to 1526. It is reported that during the retreat from the battle, the young king drowned in a stream due to the weight of his armour as he fell backwards from his horse that stumbled. When István Aczél, one of the king's wingmen, tried to assist the king, he had also drowned in the stream (Nemes-Tolvaj, 2014: 475).

15 Similar notions were not unknown in European history. E.g., the Viking invasion of 9th and 10th centuries was regarded by Carolingian writers as God's punishment for Frankish sins, consequently leading to passivity and fatalism (Coupland, 1991: 536-537).

the territory seeded from the Kingdom of Hungary be styled as the Principality of Transylvania (Oborni, 2013: 314).

The constituent Diet (the legislative body of the newly established Transylvanian state) was held on 29 March 1542. During the Diet of 1544, the nobles from the counties east of the Tisza River completed the parliamentary and feudal structure of Transylvania. With their participation, the noblemen declared that they accepted Isabella's¹⁶ reign, wanted to belong to this part of the country and be allied to Transylvanian Diets. In this respect, the self-designating title of the Transylvanian state assembly used from the mid-16th to the end of the 17th century was: States and Orders of the Three Nations of Transylvania¹⁷ and of the Joined Parts of Hungary¹⁸ (Oborni, 2013: 314).

The Treaty of Speyer had inter alia defined the title of the first Transylvanian sovereign as His Majesty, Prince John, son of the late King John I, King of Hungary, Dalmatia, Croatia, etc., Prince John, by the Grace of God, of Transylvania and Parts of Hungary (*Princeps Transylvaniae et Partium regni Hungariae*).¹⁹ According to the Treaty, John Sigismund and his descendants could peacefully possess Transylvania and *Partium* enjoying all the rights of free princes (passing judgements, executing laws and granting estates). However, they did not have the right to alienate properties belonging to the Holy Crown by the law of succession (Oborni, 2013: 315).

Early Reformation in Transylvania

King Géza II,²⁰ in order to strengthen the defence of the south-eastern border of his kingdom against the Cumans and to populate uninhabited parts of the area, in the mid-12th century, invited colonists from Wallonia and Flanders to Transylvania. Since subsequent settlers to the region were mainly German-speaking, the general term for all of them was the Saxons (Lupescu, 2014: 105).

16 Isabella Jagiellon (1519-1559) was the mother of John Sigismund Szapolyai acting as his regent.

17 The Three Nations of Transylvania enjoying political rights were the Hungarians, the Szeklers [the Székelys], and the Saxons (Homoki-Nagy, 2020: 227).

18 *Status et ordines trium nationum regni Transylvaniae Partiumque Hungariae eidem annexarum.*

19 Until the Treaty of Speyer, John Szapolyai styled himself as king-elect (*rex electus*): John II Sigismund Szapolyai King-elect of Hungary.

20 King of Hungary and Croatia (reign: 1141-1162).

In 1224, King Andrew II²¹ granted the Transylvanian Saxons significant privileges in a royal charter known as *Diploma Andreanum*. The King had even assigned the territory²², later named Königsboden²³, to Saxons as their exclusive possession. Based on the *Diploma*, as King's guests (*hospes*), the Saxons had the privilege of electing their own parish priests and county judges who would rule based on their own customary laws²⁴, as well as to hold fairs, including the right to free trade (Homoki-Nagy, 2020: 245).

The Lutheran influence

Shortly after the Ninety-five thesis, German merchants quite rapidly brought the protestant message from Leipzig and Wittenberg to the purely German towns in north Hungary, the Szepes County and Transylvania. Even before the Battle of Mohács, King Louis II and the parliament had united in an attempt to forcefully surpass the spread of the Lutheran message (Wien, 2022: 54-55). As early as 1518, Imre Perényi (the Palatine of Hungary) ordered three distributors of Luther's works to be burnt alive (F. Balogh, 1892: 21). In 1524, a messenger from Wittenberg was burnt alive in Pest (Huber, 1892: 104).

In 1523, the Hungarian parliament declared that King Louis II, as a Catholic Prince, should punish all Lutherans and their patrons, as well as those who adhere to their denomination, with death and the forfeiture of all their goods on account of them being barefaced heretics and enemies of the Blessed Virgin Mary.²⁵ Two years later, the parliament issued an act prescribing that "The Lutherans should all

21 King of Hungary and Croatia (reign: 1205-1235).

22 The Saxon privileges initially covered the city of Sibiu and its surroundings, and later included the Saxons settled in the area of Braşov [Brassó; Kronstadt; Corona] and in Țara Bârsei [Barcaság; Burzenland].

23 In German: King's Land; in Latin: Fundus Regus.

24 The *Schwabenspiegel* (the Mirror of the Swabians), a collection of laws written around 1275 in Augsburg.

25 „Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemnek, minden lutheránust és azok pártfogóit, valamint a felekezetükhöz ragaszkodókat, mint nyilvános eretnekeket és a boldogságos szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvételével büntetni.” – 1523. évi LIV. törvénycikk a lutheránusok és azok pártfogói megbüntetéséről. Available on: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=52300054.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D8> (March 28, 2024).

be exterminated from the country; and wherever they are found, not only ecclesiastics but also lay persons, should be freely caught and burned.”²⁶

It seems that the privileges granted to Transylvanian Saxons allowed them to protect their new faith. In 1522, the town council of Sibiu²⁷ declared its alliance with ministers preaching the Lutheran message (Dienes, 2001). The Saxon count²⁸ Markus Pemflinger, being also the supreme judge of Sibiu, successfully protected Lutherans against royal or catholic attacks (Balogh, 2017: 30). In a letter to the Archbishop of Esztergom from 1525, catholic clergy complains that the number of Lutherans in Sibiu had grown to such an extent that “the new faith could not be more powerful even in Luther’s very town”²⁹ (F. Balogh, 1892: 30).

After the Battle of Mohács, though both John I Szapolyai and Ferdinand I Habsburg tried forcefully to suppress the spread of the new doctrine by threatening confiscation of properties and diverse punishments, Protestantism made steady progress in various parts of Hungary. Such success could be attributed to the overall collapse of the central state authority, which did not have the capacity to enforce its counter-Lutheran measures³⁰. Surely, the new faith spread strongly due to some of its gifted preachers, like ‘the Transylvanian Luther’ Johannes Honterus (Ittu, 2016: 109), or Matthias Dévay, another native of Transylvania known as ‘the Luther of Hungary’ (F. Balogh, 1892: 32).

26 „A lutheránusokat is mind ki kell irtani az országból; és bárhol találhatók, nemcsak az egyházi, hanem a világi személyek is szabadon fogják el és égessék meg.” – 4. § 1525. évi IV. törvénycikk. Available on: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=52500004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D8> (Feb. 2, 2024).

27 The town of Sibiu [(Nagy)Szeben, Hermannstadt] was one of the major centres of the Transylvanian Saxon community. Apart from being an important trade centre, it was the home of the Transylvanian Saxon University, and following the departure of the Ottomans, the capital of the Principality of Transylvania.

28 Comes Saxonum, a high Saxon dignitary initially nominated by the king, but later elected by the Saxons themselves. He held the office of Sibiu supreme judge, the head of the Transylvanian Saxon University, etc. (Borcoman, 2012: 75).

29 „[A]z új tan Luther városában sem uralkodhatnék hatalmasabban”.

30 E.g., on 18 February 1529, the town council of Sibiu charged the members of the local cathedral chapter, the clergy, the nuns, etc., either to denounce their papist faith or to leave the town no later than in eight days subject to the death penalty. Three days later, many Catholic clerics left the town, while their parish church became a Lutheran cathedral (F. Balogh, 1892: 31-32).

The Helvetic influence

Dienes (2001: 119) indicates that the Swiss branch of the Reformation³¹ had also reached Hungary before the Battle of Mohács. In 1525, a booklet on the Eucharist introducing Zwinglian theology was written by one Reyss Konrad³² from Buda. Márton Kálmáncsehi's sermons in Debrecen echoed Helvetic Reformation before Péter Melius arrived there (Gaál, 2017: 294–295). Szabó (2019: 90) points out that Kálmáncsehi had been active in Transylvania as well, with one of his disciples being Gergely Szegedi, a follower of Swiss theology as early as during his studies in Wittenberg (1556/1557).

In 1548, the Parliament of Royal Hungary³³ issued an act³⁴ by which the realm's lords and nobles, acting upon a warning by His Majesty the King³⁵, decreed that the Anabaptists and the Calvinists who had remained in the kingdom were to be expelled from all the lands and that none of them might be admitted within the borders of the realm. Csepregi (2013: 295) suggests that the 1548 Act was not a result of Ferdinand's unpleasant experience with the Hutterites and the Moravian Brethren in Hungary but rather in the Czech and Austrian provinces.³⁶ Among some of the most prominent figures in spreading Calvin's views in Hungary were

---

31 In October 1529 Martin Luther and Ulrich Zwingli, leading protestant reformers of the time, failed to find agreement on their differences concerning the Eucharist during the Marburg Colloquy. In 1536 Zwingli's disciple Heinrich Bullinger drafted the First Helvetic Confession. John Calvin in March 1536 published his work *Institutio Christianae Religionis*, with Calvinism being formally acknowledged during his work in Geneva (1541–1549). Eventually, this led to the formation of two major Protestant theologies in mainland Europe (F. Balogh, 1892: 58–59).

32 Dienes asserts that even if the author had used a Hungarian alias without being an actual Hungarian, Swiss message had been present in Hungary before 1526.

33 Parts of the medieval Kingdom of Hungary under Habsburg control following the post-Battle of Mohács partition.

34 1548. évi XI. törvénycikk az ujrakeresztelőköt és a kálvinistákat az országból ki kell űzni. „Az ország rendei és karai, a királyi felség figyelmeztetéséhez képest megállapították, hogy az ujrakeresztelők és kálvinisták, a kik az országban még fenmaradtak, mindenkinek a fekvő jószágaiól kiűzendők. 1. § És hogy azokat, vagy közülök bárkit többé az ország határai közé befogadni nem szabad.” – Available on <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D10> (March 28, 2024).

35 Ferdinand I Habsburg.

36 Péter (2006: 81–82) notes that the Act did not order the prosecution of Lutheran Protestants.

Péter Melius and István Szegedi Kis, who, together with Gergely Szegedi, drafted the Debrecen–Egervölgy Creed of 1562³⁷ (Szabó, 2019: 90–91).

By this time, though initially, Transylvanian nobility remained chiefly Lutheran, the majority of the region's general population had embraced the Swiss Reformation (J. Balogh, 2017: 33). E.g., on All-Saints Day of 1559, the protestant church in Marosvásárhely [Târgu Mureș] officially declared its Eucharistic doctrines based on Zwinglian and Calvinist views (Csepregi, 2017: 4–5).

The Nontrinitarian influence

In 1563 Giorgio Biandrata³⁸, a convinced nontrinitarian, became the court physician of John Sigismund. Biandrata's doctrinal views influenced not only the young sovereign³⁹, but Ferenc Dávid as well, who was the recently ordained bishop of the central Calvinist Church in Kolozsvár [Cluj-Napoca]. Eventually, both the sovereign and the bishop embraced Biandrata's nontrinitarian beliefs.

The spread of the nontrinitarian message in Transylvania is often associated with the support of the court, as it particularly grew among the ruler's bodyguards, with the majority of them being Szeklers [Székelys]. Consequently, a number of Székely noblemen, as well as the general population in the region, embraced a belief later known as Unitarianism (Horn, 2009: 42–78).

Religious tensions

The region's social and political turmoil following the Battle of Mohács (1526)⁴⁰ was further advanced by the wake of Protestantism. Zealous preachers presenting

---

37 Considered the first Calvinist Confession of Faith in Hungary (F. Balogh 1892: 69).

38 Giorgio Biandrata, or Blandrata (1515–1588), an Italian-born physician and polemicist, a descendant of the powerful 13th-century De Biandrate family.

39 Zoványi (1977, 11) suggests that John Sigismund studied the writings of Michael Servetus provided to him by Biandrata.

40 Though being the direct cause of the partition of the medieval Kingdom of Hungary, thus the formation of the Transylvanian principality, the Battle of Mohács was not the only socio-political turbulence in the region in the early 16th century. In 1514, a Székely man-at-arms György Dózsa led a massive peasants' rebellion against landed nobility. In like manner, right after the Battle of Mohács, Jovan Nenad "the Black", a gifted soldier and a mystic, gathered considerable troupes against the Ottomans and controlled an extensive territory in present-day Bačka until 1527. Interestingly enough, John I Szapolyai, the father of John Sigismund, played a significant role in the repression of both György Dózsa (Neumann, 2015: 80) and Nenad "the Black" (Szántó, 1977: 28).

the Ottomans as divine retribution for the sins of the Catholic clergy, the nobility, etc., in an age of overall uncertainty and disorder, persuaded many to convert. In addition, in 1542, a fervent keeper of the region's Catholic structure and a steadfast fighter against the protestant message, Transylvanian bishop János Statileo⁴¹ died. His death created a socioreligious vacuum as the Roman Catholic church failed to replace him for quite some time (Sörös, 1916: 56). Such religious confusion expectably assisted the advancement of Protestantism in the region to such an extent that even the efforts of Ferdinand I to restore Catholicism while his troops were stationed in Transylvania ten years later (1551-1556) had no real effects (J. Balogh, 2017: 31-32).

Changes in the religious landscape of Transylvania inevitably triggered various social conflicts. The extent of some of them even necessitated the involvement of the State Diet. E.g., in Marosvásárhely tensions between Catholic dignitaries and Lutherans led to disputes regarding the use of the local temple, the cemetery, etc. The State Diet in 1552 (despite its Habsburg control) allowed the Lutheran minister in Marosvásárhely to preach in the Catholic chapel of Saint Elisabeth and to perform evangelical ceremonies, granting him to use one of the buildings as his home. The Diet even appointed two trustees to effectuate this decision and deal with possible complaints (Szilágyi, 1875: 412).

Calvinist puritanism went much further. E.g., in March 1565 zealous Calvinists threw the church organ out of the Catholic Church of St. Michael in Kolozsvár. A few months later, a large mob attacked the town cathedral in Gyulafehérvár [Alba Iulia] and expelled the Roman Catholic priests while smashing and crushing the altars, paintings, statues, two organs and some of the stone coffins decorated with ornate reliefs.⁴² A similar attack on the local St. Lazarus temple was prevented by the ruler himself (Pokoly, 1904: 171-172).

Balogh (2017: 35) notes that most of the interfaith conflicts in the region at the time occurred between the Catholics and the Protestants, as the latter, until the end of the 16th century, did not form clear theological differences. However, it seems that this was not the case in connection with the Nontrinitarians. In the

---

41 János Statileo (Ivan Statilić) was of Dalmatian origin, a bishop and a diplomat for King John I Szapolyai (Bónis, 1971: 322).

42 Only the tombs of John Hunyadi (the Voivode of Transylvania, aka Hunyadi János, Сибињанин Јанко, Ioan de Hunedoara, etc.; 1406-1456), King John I Szapolyai, George Martinuzzi (born as Juraj Utješen[ov]ić, the bishop of Várad [Oradea], aka Friar György, a diplomat, the guardian of infant King John II, subsequently Prince John; 1482-1551) and Queen Isabella were exempted.

period when Ferenc Dávid and some of his fellow clerics⁴³ adopted nontrinitarian theology (c. 1565), the ‘ruling’⁴⁴ Calvinists decided to ‘nip it in the bud’.

From 1566 onward, several church councils and theological debates were convoked to suppress the undesired faith. On 22 January 1566, at the Synod of Gönc, nontrinitarian Lukács Egri was summoned to explain his views on the Godhead. Though being quite open about his beliefs, the Synod did not denounce him from his ministerial post. On 24 April 1566 a colloquy was convened in Gyulafehérvár on which Ferenc Dávid and Péter Melius presented their views in the presence of John Sigismund. The colloquy lasted for three days, with both sides claiming some kind of success. However, as the sovereign had inevitably spent more time with his personal physician (Biandrata) and his ‘court chaplain’ (Ferenc Dávid⁴⁵), he eventually fell under their influence, if not as a pro-nontrinitarian, than at least indifferent in the matter. This change prompted the Calvinists to intensify their activities (Zoványi, 1977: 13-17).

In 1567, the Calvinist published a creed in which Péter Melius attacked the Nontrinitarians with unbridled fury, often in an almost threatening tone. In his address to John Sigismund, Melius points out that both Servetus and Gentilis⁴⁶ had been burnt alive for their Sabellian beliefs, pointing out that he had intended the same fate for the Ferenc Dávid group as followers of the same heresy. This creed was further sent to merchants from Nagyszombat [Trnava], Kassa [Košice], Debrecen, and Várad [Oradea] with a call to fight against Ferenc Dávid with all their might, as his destiny was the death of Servetus and Gentilis (Zoványi, 1977: 16). In the following years, this zeal intensified.

In the Autumn of the same year, Ferenc Dávid published his response to Melius⁴⁷, stating that there is no greater irrationality or absurdity than to impose anything upon one’s conscience or soul by external force. Dávid further petitions the sovereign for his accusers to be safe from any unjust punishments, granted every

43 István Basilius, Lukács Egri, Lajos Szegedi (Pokoly, 1904: 185).

44 Prince John Sigismund, born Roman Catholic, changed his faith three times. He initially adopted Lutheranism, then Calvinism, and finally the nontrinitarian theology.

45 Balázs (2008: 71-72) suggests that Dávid as early as in 1557, at the time Lutheran, chose John Sigismund as his patron, styling him as the father and the protector (*pater et custos*) of God’s armies.

46 John Valentine Gentilis, a victim of the Calvinists’ fanaticism, was beheaded in Bern in 1566.

47 *Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodi Debrecinae docet Johoualitatem, et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis, et Apostolis incognitum.*

honour and reward, that they should be free to write, to teach, to condemn, and in general to be allowed to do whatever they wished in their cause (Zoványi, 1977: 18).

Legislative Framework on Religious Freedoms (1550-1568)

The rise of Protestantism in Transylvania called for its legislative regulation. From the 1550s onward, due to various political and military shifts, its religion-related legislation varied considerably. Such fluctuations were often caused by the Protestants themselves as a result of their internal segmentation and internal conflicts, sometimes even supported by the State Diet. However, the independent Transylvanian realm, at its beginnings, in addition to the Roman Catholic Church, subsequently acknowledged religious freedoms to its various Protestants: the Lutherans, the Calvinists, and finally, all three of them (including the Nontrinitarians). However, it had also outlawed the Orthodox Church in order to ‘purge the land from ungodly practices’.

The Act of 1550

In 1549-1551, Ferdinand I allied with George Martinuzzi in an attempt to unify Hungary, which led to an armed conflict with Queen Isabella (Oborni, 2021: 316-317). This rivalry had further amplified social tensions in Transylvania to such an extent that the nobles’ in their motion for convening the State Diet at the very beginning of 1550 reported to the Queen that “slavery, murder, pillage, beating of priests and nobles, and all kinds of crime, are so widespread as to oppress the nobility, we wish that they may be abolished” (Szilágyi, 1875: 256).

In such circumstances, the State Diet of Turda convened in June 1550 inter alia issued an act ordering mutual tolerance between the Catholics and the Lutherans. As there are no records of the Diet in question, the given Act is evident from records of an assembly convened five years later. The Diet in April 1555 confirmed that the Act of 23 June 1550 had constituted mutual tolerance between the two denominations, specifying that if one offended the other, it should bring its case before the voivodes (Szilágyi, 1875: 539-540). It seems that the 1550 Act had also modified revenues due to the Gyulafehérvár Cathedral as the Diet of 1555 ordered their reinstatement. Finally, the 1555 Diet explicitly constituted Gyulafehérvár Cathedral jurisdiction over Lutheran ministers, except in matters concerning religion, which remained in the jurisdiction of the voivodes (Szilágyi, 1875: 540).

The legislative wording of the 1555 Diet allows a conclusion that apart from mutual tolerance between two denominations, the 1550 Act had also established certain freedoms for Lutheran ministers with respect to the Gyulafehérvár Cathedral. As such freedoms were obtained in the period of armed conflicts (1549-1551), the Habsburg-dominated Diet of 1555 had most likely tried to limit the extent of freedoms pertinent to the Lutheran clergy.

The State Diet in June 1557 further confirmed religious freedoms declaring that within the realm, everyone could profess either the faith of the new (Lutheranism) or that of old ceremonies according to one's choice – *quisque teneret eam fidem quam vellet cum novis et antiquis ceremoniis* (Szilágyi, 1876: 78).

The Act of 1564

Following an unsuccessful campaign against one of his lords who had offered allegiance to Ferdinand I in 1562, John Sigismund found himself in an unfavourable situation. The Szeklers [the Székelys] decided to benefit from the current situation and rose to rebellion, which he managed to suppress. However, his attempts to use the ceasefire agreement with Ferdinand I to his advantage were rather ineffective. In addition, retributions weighed down on the Szeklers as a result of their rebellion (especially in the form of taxes), further complicating the situation.

In 1563, the State Diet, wishing to pacify the situation in Szeklerland [Székelyföld], prescribed that both the Catholics and the Protestants within the region be free to practice their own religion. If a settlement had a single sanctuary, it was decided that when one denomination held a service, the other would wait outside, and only when the first had left the church the second would enter (Szilágyi, 1876: 163).

In January 1564, John Sigismund convened the State Diet, instructing the nobles to prepare for combat. This 'state of emergency' Diet proclaimed that everyone could freely profess whatever faith he wished without disturbing the other denomination (Szilágyi, 1876: 168).⁴⁸ However, the planned military campaign to repossess lost territories had not been launched.

---

48 The Diet resolved a dispute in the town of Caransebeş [Káransebes] between the Catholics and the Protestants over the use of the local temple, deciding that on one day the Catholics and on another the Protestants could use the church building, during which time is forbidden to disturb those who are engaged in divine worship. Also, as a dispute broke out between Saxon and Hungarian priests regarding the Lord's Supper which had not been settled by the county synod as ordered by

The Sate Diet convened in June 1564 eventually settled the question of two Protestant denominations as their reconciliation had proven impossible over time. It was decided that both Lutherans and Calvinists enjoyed the same religious liberties.

The Act of 1564 stipulated that all Protestants were free to hold either the religion affiliated with Hungarian Kolozsvár or Saxon Sibiu. If a pastor of a particular town or village preaches his Protestant faith in an attempt to compel it by force, he could not do so. Whatever Protestant faith a town or a village wished to have, it shall hold a preacher of that confession with the possibility to remove that of the other. Approaching a given church by those of the same or of another Protestant denomination was available only without any interference and discomfort to its pastor, who should remain free from any offence, scorn or ridicule (Szilágyi, 1876: 231-232).

At first glance, the Act of June 1564 might seem like a step backwards regarding the possibility of 'timesharing' a single local church building by different denominations⁴⁹, as provided for by the acts of 1552⁵⁰, 1563 or January 1564. However, these were designed to regulate affairs between the Roman Catholics and the Protestants on a local level⁵¹. Likewise, until June 1564, Transylvanian legislation perceived denominational differences only between the Roman Catholics and the Protestants in general without further segmentation.

However, in June 1564, the State Diet aspired to take into consideration the overall regional peculiarities of granted religious freedoms. Namely, in contrast to previous attempts, the enacted statute endorsed the coexistence of two separate Protestant faiths: that of Kolozsvár, or the 'Hungarian' one (the Calvinists), and that of Sibiu, or the 'Saxon' one (the Lutherans). This diversification was forced by strong socio-regional partition based not only on religious differences but also ethnical ones (Hungarian-Saxon).

His Majesty two years before, it was decided that the priests of both parties should be summoned to Enyed [Aiud], where a discussion will be held in the presence of pious men and one of His Majesty's deacons (Szilágyi, 1876: 168).

49 For Péter (2006: 78) the practice of using the same temple by different denominations in villages was rather a common and widespread practice in Transylvania at the time.

50 As earlier noted, the Lutheran minister in Marosvásárhely was allowed to preach in the Catholic chapel of Saint Elisabeth and to perform evangelical ceremonies (Szilágyi, 1875: 412).

51 The Act of 1563 concerned only Szeklerland where both denominations were assumed to be Saxons, the Act of 1552 handled the situation in Marosvásárhely and the Act of January 1564 the one in Caransebeș.

Same-local-temple ‘timesharing’ acts of 1552, 1563, and January 1564 were based on an idea that a given Transylvanian settlement could only have two denominations: the Catholic and the [one] Protestant. A similar legislative intention seems to be applied in the Act of June 1564. The only difference with respect to earlier legislation is that a given settlement was now in a position to choose one of the two approved protestant denominations. This choice was made by singling out the local pastor, as the one preaching the alternative Protestant faith could be sent away – *contrarientem vero ammouere valeat* (Szilágyi, 1876: 231). The level of interference between the two statutory Protestant denominations was based on the discretion of the local pastor, whose dignity had to be preserved.

From June 1654, Calvinism found itself in a position of having a clear possibility to advance in settlements where it formed the minority with respect to the local Roman Catholic majority as they were compelled to allow the usage of their temples by an elected local Protestant pastor.

The 1566 Acts

In 1566, the Transylvanian State Diet made a clear step back in terms of its legislation on religious freedoms.

In March, the Diet declared that in order to purge the Mother church from false doctrine and deviation, each priest within the realm who adhered to papal science and human heresy unwilling to turn away from it should be straightened out. The act further stipulated that if the clerics of the Várad cathedral chapter repented until the following Palm Sunday, they could peacefully continue to enjoy their houses, vineyards, cattle and goods that onward belonged to His Majesty. If they chose not to receive the word of God, they were to take their cattle and be dismissed.

In November, the Diet banned the Orthodox Church on accounts of idolatry and blasphemy. In order to purge the land from their ungodly practices, the statute labelled the Romanian⁵² Orthodox priests as blind men leading the blind. The Act ordered a debate between Bishop George⁵³ and the Romanian Orthodox clergy,

---

⁵² In the Act designated as Oláhs.

⁵³ Bishop George [György püspök superintendens] could have been appointed by John Sigismund as the superintendent Romanian Bishop (Szilágyi, 1876: 326), and as such was referred to in the noble's address to the sovereign during the State Diet of January 1568 (Szilágyi, 1876: 341). Balász (2013: 99) proposes that John Sigismund might have appointed a Romanian protestant bishop in

facing the latter with the prospect of infidelity penalty (excommunication)⁵⁴ for those who choose not to repent.

The wording of the statute (e.g., “[...] that every Christian should have the things of God before his eyes, that in keeping the gospel being preached before him he may not be troubled among any nation, nor the honour and majesty of God be offended, but rather that all idolatries and blasphemies against God may be purged and stopped”)⁵⁵ resembles the Calvinist discourse found in theological disputes with the Nontrinitarians convened on numerous occasions from that year onwards.

It seems that both of the 1566 Acts emerged on the wave of advancing Calvinist puritanism.

THE EDICT OF TURDA (1568)

The State Diet of January 1568

The Transylvanian State Diet of January 1568 was convened in the midst of Constantinople peace talks between the representatives of Maximilian II⁵⁶ and Selim II, whose late father⁵⁷ had launched the military campaign of 1566 against the Habsburgs, supported by John Sigismund.⁵⁸ The Diet primarily focused on taxation and military issues.

---

order to convert the Romanian populations to Protestantism as they (unlike the Catholics) were still significant in numbers.

54 „[...] hitlenségnek penájával büntetessenek” (Szilágyi, 1876: 327).

55 „[...] minden keresztyének isteni dolgot keljen szeme előtt viselni, hogy ez előtt való articulusok tartása szerint, az evangelium praedikálása, semminemű nemzet között meg ne háborittassék, és az isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és isten ellen való káromlások közülök kitisztittassanak, és megszűnjenek” (Szilágyi, 1876: 326).

56 Maximilian II, Holy Roman Emperor (1527-1576) was a successor of Ferdinand I the ruler of the Habsburg-dominated western parts of the Kingdom of Hungary based on the Treaty of Várad (1538).

57 Suleiman the Magnificent (1494-1566) died in his tent during the Siege of Szigetvár.

58 The peace talks eventually resulted in the Treaty of Adrianople marking a period of 25 years of peace between the two empires. The Ottoman side was represented by a Bosnian-born Sokollu Mehmed Pasha [Serbian: Мехмед-паша Соколовић] (1506-1579).

In religious matters, the Diet deliberated on two issues. Initially, the nobles reported to the sovereign that the Oláhs⁵⁹ within his realm did not yield to the bishop appointed for them by His Majesty. They pled that following the previously enacted laws of the land, John Sigismund continued to support the advancement of the gospels and to punish the foolhardy rebels. Their motion was accepted.⁶⁰

The second topic concerned the ongoing heated theological debates among the Hungarian Protestants (Calvinist-Nontrinitarians). Zoványi (1977: 19-20) points out that Gáspár Károlyi,⁶¹ provoked by Lukács Egri's success, 'joined forces' with Péter Melius and, in November 1567, convoked an 'anti-nontrinitarian' general synod for 6 January 1568 in the town of Szikszó. To secure the Synod's success, Károlyi solicited Lazarus von Schwendi, the commander of Maximilian II's troupes seated in Kassa [Košice], for assistance. Károlyi asked Schwendi to personally attend and authorise the general Szikszó synod, to ensure Lukács Egri's and other heretics' presence (if necessary, by force), to guarantee a free passage for participants, and finally to instruct the Lutheran cities in Upper Hungary to join the fight against the Nontrinitarians.

The Lutheran Schwendi refused Károlyi as he did not favour a predominantly Calvinist church council. However, though not really interested in theological disputes, he nevertheless wanted to maintain peace and order in the region and to prevent Helvetic propaganda among the Lutherans. Likewise, blocking Egri's further success was in his interest as well, since not only the Calvinists and the Lutherans but also the Roman Catholic clergy were concerned about the spread of nontrinitarian beliefs. Eventually, instead of Szikszó, a synod was set up in Kassa for 27 January 1568, where only the doctrine of Egri was to be examined and discussed. In order to secure Egri's presence, Schwendi had him arrested and brought to Kassa (Bucsay-Csepregi, 2009: 404).

These events significantly changed the socio-political context of the Transylvanian inter-protestant debate on the eve of the State Diet of Turda (January 1568).

---

59 Vlachs, Romanians.

60 „Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellenek állnak, ötet az ő tisztibe elő nem bocsátják; könyörgünk felségednek, hogy felséged országával az előbbi végezése szerint az evangéliomnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg.” (Szilágyi, 1876: 341).

61 In Protestant usage Károli (c. 1530-1592), a Calvinist pastor and Bible translator.

Calvinists' passionate 'holy war' for suppressing nontrinitarian beliefs from the land had now received a new political dimension. Their initial predominantly rhetorical (verbal and written) calls for adherence to 'one true Christian faith' followed by open hopes of bonfire executions for Ferenc Dávid and his followers had by the end of 1567 been supplemented with actions bearing resemblance to high treason.

It seems that Károlyi's invitation to Schwendi, Maximilian's military commander stationed in Upper Hungary, to intervene in the internal affairs of Transylvania bore all the features of allying with the enemy of the state. Further, such solicitation was not just an offence to John Sigismund but also a form of his humiliation in the midst of the Constantinople peace talks. A call to an enemy military commander for interference, followed by a plea to attend and authorise a church synod, including motions for the use of force on subjects of the Transylvanian ruler, had unequivocally crossed all the lines of admissible conduct, even in the context of a 'Calvinist jihad'.

An occurrence that made the situation even worse was that Schwendi assumed jurisdiction over Lukács Egri, had him arrested and brought to Kassa, where he was kept in custody on account of securing his attendance at the church synod convoked for disproving his teachings. Károlyi's underlying message to John Sigismund (even if unintentional) was that should the interest of the gospel demand allying with His Majesty's enemies, he is more than willing to do so.⁶²

The Religious Tolerance Act of 1568

Faced with the possibility of a potentially uncontrollable escalation of religious tensions and apparently not being in the best of health, John Sigismund tried to take matters back into his hands. The promulgated legislative solution aimed to prevent further use of force and prosecutions on account of preaching the gospel. Gagyí (1912: 81) suggests that the Egri affair had contributed to the wording of the statute as well.

Hence, in January 1568, the Transylvanian State Diet was held in Turda [Hung. Torda, Germ. Thorenburg] dealing with matters of religion enacted the following act (Szilágyi, 1876: 343):

---

⁶² Pokoly (1904: 208) suggests that the hearsay of the time was that it was Melius who had put Egri in Schwendi's hands, and had him 'dispatched to Szádvár' (a fortification in Upper Hungary taken by Schwendi in January 1567).

HUNGARIAN (ORIGINAL)

Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne készerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerint, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegetssön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.

ENGLISH TRANSLATION⁶³

As His Majesty, by his previous Diets in community with his realm, has been engaged in the affairs of religion, so now, and by this present Diet, he confirms that in all places the preachers are to preach the gospel, let each spread it according to his own understanding, and the congregation, if willing to receive it, good, if not, no man shall by force coerce their soul to things they are not at rest with, let them have such preacher whose teachings they favour. Therefore, let no one among the superintendents, nor others, bother the preachers, neither let anyone be scolded for religion by anyone, according to our previous statutes, and let no one be threatened with imprisonment or by removal from his post for his teaching, as faith is the gift of God, that cometh by hearing, and hearing by the word of God.

The agents of religious freedom

The Edict of Turda⁶⁴ primarily regulates the status of preachers and congregations with respect the gospel; the former in their activity of preaching (prédikálják) and spreading (hirdessék) the gospel, subject to the use of force (senki kényszerítéssel ne készerítse), and the latter having the power to select a teaching of the gospel they approve (oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik). Hence, the Edict primarily continues on previously enacted legislation on matters of religion, as mentioned twice in the Edict itself (miképen ennek előtte [...] religió dolgáról végezött; az elébbi constitutiók szerint).

⁶³ Author's translation.

⁶⁴ In this section phrases 'the Edict of Turda', 'the Edict' indicate the religious tolerance act of the Transylvanian State Diet enacted in the town of Turda in January 1568.

The Act of 1564 had established the standard of ‘the dignity of a local Protestant pastor’ whose authority was based on the choice of a town where he ministered. If another Protestant preacher wanted to spread his understanding of the gospels in a given settlement, he was able to do so as long as he did not use force and respected the dignity of the local parish priest. According to the 1564 Act, religious freedoms were effectuated by the preference of a *settlement* opting for the Protestant beliefs of a *pastor* it had chosen.

The Edict of 1568 expands the margin of agents enjoying religious freedoms, granting it to *preachers* and *congregations*. A settlement was now in a position to accommodate preachers of all acknowledged denominations, based on the choice of a congregation, without possibilities for established local pastors to prevent ‘non-violent’ preachers from giving their sermons to those who wished to listen to them (senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bántassa). In line with the already effective ‘local-temple-timesharing legislation,’ Transylvanian protestant preachers, subject only to being non-violent, were now in a position to spread their understanding of the gospel in any of the available places of worship, as long as there had been a group of believers listening to their sermons.

In this respect, the Edict envisages two types of religious freedom agents: one *individual* and one *collective*. The preachers enjoyed the individual right of choice. They were allowed to spread their own (i.e., personal) understanding of the gospels (hirdessék, kiki az ő értelme szerint – literally: each according to his own mind). On the other hand, members of congregations had only a collective right of choice. There could be no ‘individual’ believers of a given denomination, or nonbelievers for that matter (atheists⁶⁵, agnostics). Each subject of the Transylvanian sovereign had to belong to one of the faiths available within the realm.⁶⁶

However, the preachers’ individual freedom of choice had not been absolute, i.e., based exclusively on their inner convictions. They could (merely) choose among the faiths already perceived by Transylvanian legislation⁶⁷: Roman Catholic,

---

65 The notion that toleration should be extended even to individual atheists was first advocated in the late 1680s by the Huguenot Pierre Bayle (2005: 202-203).

66 It appears that the Act of 1557 had established wider individual freedoms in terms of religion, as it allowed anyone to freely choose either the faith of the new ceremony or that of the old. However, the Act of 1557 allowed believers merely to single out one of the two religions (Lutheran or Catholic) thus making an individual choice basically impossible.

67 E.g., the acts of 1550, 1557, 1564.

Lutheran (Saxon) and Helvetic (Hungarian) – or as the Edict refers to them: the gospel (az prédikátorok az evangéliomot prédikálják)⁶⁸. The Edict of 1568, in essence, was a step ahead as it acknowledged that within the Hungarian protestant corpus, there are two divergent theologies (trinitarian/nontrinitarian), allowing both of them to be spread. Still, these two concepts were permitted only as they were preached by the clergy ordained within the Helvetic (Hungarian) branch of Transylvanian Protestantism. The intention of the Edict was not for preachers to teach any theology outside the set statutory framework (e.g., orthodox, anabaptist, etc.). The status of a *preacher* as an agent of religious freedoms was limited only to ministers ordained by the recognised Churches within the realm (e.g., ordination by a Hussite or a Huguenot elder would not constitute a right to preach, regardless of their Protestant affiliation).⁶⁹

Balázs (2013: 93–96) suggests that the ‘religious acts’ of the Transylvanian Diet in the 1560s and 1570s were not enacted to enhance interconfessional peace but rather to eventually abolish all faiths by establishing one Protestant Transylvanian Principality, as part of the realm’s new self-identity. In this sense, the ‘gospel’ in 1568, 1571, etc., Acts had essentially been envisaged as that one, eventually united Protestant faith, formulated through domestic and international religious debates. One of the arguments in this respect is the absence of any statutory taxonomy of relevant confessions enjoying religious freedom. It was not before 1595 when the Transylvanian Diet enacted its regulation concerning the realm’s *religiones receptae* as Roman Catholic, Lutheran, Calvinist and Nontrinitarian (Szilágyi, 1877: 472).

Prohibition of the use of force and imprisonment

The central motive of the Edict of 1568, its primary intention was to eliminate the use of force by clerics in their interfaith disputes. As already noted, religious debates in Transylvania at the time were quite fervent, intense, and all too often close to violent. When means of verbal persuasion had proven insufficient, some

---

68 E.g., Based on the Transylvanian legal framework, Orthodox Christianity was not considered a part of ‘the gospel’. Romanian Orthodox Church, following an apparently unsuccessful attempt to convert Romanians to Protestantism, will only at the beginning of the 17th century receive legislative sanction as a tolerated religion, but still not one of the *religiones receptae* – Roman Catholic, Lutheran, Calvinist and Nontrinitarian (Balázs, 2013: 104.)

69 However, Balázs (2006: 25) points out that the Edict of 1568 is not at all concerned with what kind of approval or ordination is required in order to become a preacher, or to be classified as one.

preachers were inclined to resort to ‘swords of the princes’⁷⁰ in order to secure their truth to prevail.

The Edict first reiterates previously enacted statutory rules prohibiting preachers from using coercion or force to address the general public. Similar provisions are found as early as in the Act of 1550 prescribing mutual tolerance between faiths (Catholic and Lutheran) as well as a neutral dispute resolution mechanism in religious matters (the Voivode). Later, the Act of 1564 unequivocally outlawed any use of force or coercion by preachers in their attempt to win over believers to their form of Protestantism.

The Edict of 1568 amplifies the enacted forceful coercion prohibition rule by introducing a highly broad (hence vague) statutory standard of what amounts to the use of force in preaching: it is to bring a soul in place of unrest with respect to a given message (senki kényszerítéssel ne készerítse az ű lelke azon meg nem nyúgodván).⁷¹

Apart from believers, the 1568 Edict stipulates protection for the clergy against any ecclesiastical disturbance, threats or imprisonment on account of preaching the gospel. The Act of 1564 had only set forth that when wishing to approach a given settlement, a preacher could not bring impediment or trouble for a local pastor – *absque quorumlibet impedimento et molestia ad parochum religionis* (Szilágyi, 1876: 232), introducing thus general duty of all ‘men of the cloth’ to safeguard the dignity of parish priests.

Radicalisation in the conduct of (predominantly Calvinist) ministers had called for an advanced legislative response. Hence, the Edict of 1568 explicitly forbids the superintendents and other ministers to scold any preacher (ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől) as well as to threaten them with imprisonment or the loss of position (senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenýögessön az tanításért) on account of teachings. These provisions directly deprive all individual ecclesiastical authorities (senki az superintendensök közül, se egyebek) to interfere with the work of their subordinate preachers, apparently allowing only church synods to take further actions in such matters.

70 As it happens, Károlyi’s communication with Maximilian II’s military commander Schwendi in 1567 urging him to, if necessary, use force on John Sigismund’s subjects had been one of the reasons for the given legislative action.

71 It appears that all religious tolerance regulations enacted since the Edict of 1568 until our day and age have not offered mankind a simpler and more accurate description of what ‘Christian missionary harassment’ looks like.

The Analysis

The 1568 Religious Tolerance Act of Turda is a legislative instrument that appeared ahead of its time, not only for being a crucial milestone in mankind's universal struggle for religious toleration (and, as such, human rights in general) but also as it features certain sociolegal elements necessary for effective protection of religious freedoms identified much later by European mainstream social, political and legal scholars. On the other hand, it contains certain limitations pertinent to the period it was enacted.

Affirmative aspects

The prerogative of individuals (the preachers) and groups of individuals (believers joined into congregations) to freely and independently choose a religion they wish to follow is possible only if the competent public (the realm) and quasi-public authorities (the medieval church hierarchy) deprive themselves of certain levels of competence. Hence, according to the 1568 Edict of Turda, the 'State of Transylvania' in effect (to an extent) limited its sovereignty when it came to the religious choices of its preachers and groups of believers (congregations). It had even compelled its church dignitaries to restrain themselves from any interference regarding granted freedoms.

Further, in order to be effective, the Edict necessitated that the public authority depart from ongoing religious debates and remain neutral and impartial about each acknowledged religion. His Majesty's 'exodus' from (certain) aspects of (certain) faiths present on his realm's territory, his refusal to operate the state monopoly of power (i.e., to coerce heretics and to put them under arrest) to settle various faith disputes, hides in itself the nucleolus of what will much later become the concept of a secular state, the *conditio sine qua non* of effective religious freedoms. Only 120 years later will John Locke, in his *Letter Concerning Toleration*, note that "No man, therefore, with the whatsoever ecclesiastical office he be dignified, can deprive another man, that is not of his church and faith, either of liberty, or of any part of his worldly goods, upon the account of that difference which is between them in religion [...] Let them not call in the magistrate's authority to the aid of their eloquence or learning; lest perhaps, whilst they pretend only love for the truth, this their intemperate zeal, breathing nothing but fire and sword, betray their ambition, and show that what they desire is temporal dominion." (Locke, 1823: 21, 23). The 1568 Edict not just explicitly forbids any use of systematic force, but it

outlaws any form of spontaneous repressions (nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyőgessön az tanításért).

Finally, the Edict explicitly allows preachers to teach solely according to their 'own understanding' (kiki az ő értelme szerint) to such congregations that find their message acceptable as it 'brings peace to their souls' (az ű lelke [...] nyúgodván). The two statutory standards seem quite unique in the context of medieval public order, as they resemble sociolegal concepts emerging much later in European circles.

A possibility to freely articulate one's opinion without fear of censorship or sanctions, both spiritual and temporal (senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől) correspond to legal standards knowns as freedom of thought and freedom of speech (freedom of expression)⁷². The crucial aspect of preachers' freedom in Transylvania granted by the Edict was that they were allowed to freely form their own opinion on a given matter⁷³ exclusively based on their personal understanding of the gospels (*forum internum*⁷⁴). The involvement of church authorities in this respect forbade coercion or physical threats and, in practice, was limited to persuasion through arguments and examples.

An aspect even more critical in this context was that the preachers were in a position to freely disclose their ideas to those willing to listen to them. The Edict, in this sense, adheres to the rudimental requirement of what makes the freedom of thought substantially effective: the possibility to communicate internal ideas with other humans. A society where freedom of speech is even slightly breached by either institutional or noninstitutional factors takes away the texture of this inherent, unalienable capacity of humans to form opinions (freedom of thought). What's more, every preacher of accepted faiths in Transylvania was in a position

---

72 "Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers." – Article 19 of the United Nations Universal Declaration of Human Rights (1948). Available on: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (Feb 16, 2024).

73 As already mentioned, this possibility was not general, it was available solely within the framework of Christian denominations acknowledged by legislation. The Edict at the very beginning specifies that the extent of 'the right to preach' was preaching 'the gospel' of statutory Christian streams.

74 See: *Compilation of the Venice Commission Opinions and Reports Concerning Freedom of Religion and Belief*, p. 11. Link: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2013\)042-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2013)042-e) (Feb 17, 2024).

to use all of the public spaces purposefully erected for ‘spreading the gospel’ (the temples) in order to publicly express his understanding of faith.

When it comes to the individual groups of believers, they had the freedom not to align with preachers they did not agree with. A congregation was in a position to choose independently the preacher of its liking (és az község ha venni akarja, jó) without any consequences for the choice that was made (ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse). Hence, the Edict brought to an end the ‘ancient’ principle of compulsory obedience to the priesthood in matters of faith (praxis similar to that of communist commissars). This legal prerogative of free will, somewhat of a *carte blanche*, was based on congregations’ right to internal peace, their peace of mind, peace in their soul ([...] ne kényszerítse az ő lelke azon meg nem nyúgodván). The possibility to act according to one’s internal imperative forms the essence of a legal standard known as freedom of conscience. Believers were no longer considered an inferior flock (masses) that had to be led by the superior clergy (the elite). They were now considered adults: free to act according to their own ‘peace of heart’.

Finally, what makes these freedoms really astonishing is that in the context of medieval Christianity, both agents: the preachers and the congregations were in a position to freely change their opinion. The wording of the Edict in light of the given socioreligious context allows a firm conclusion that its clear statutory intention was to create a legal context that allows the change of religious convictions, to change one’s belief: to convert⁷⁵. In this respect, the Edict came very close to the modern concept of freedom of religion. It essentially lacked the possibility of an individual to accept a ‘life philosophy’ she/he sees fit outside any congregations, as well as a general right for anyone to ‘lose one’s religion’ – atheism, scepticism, agnosticism.⁷⁶

---

75 E.g., John Sigismund together with the majority of the nobles forming the Diet had converted more than once.

76 “Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance.” – Article 18 of the United Nations Universal Declaration of Human Rights (1948). Available on: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (Feb 16, 2024).

Detrimental aspects

The obvious derogatory side of the 1568 Edict is its legislative narrowness combined with discrimination. Rights to freely preach and to freely choose a faith were limited to 'statutory' Christian messages only. Even more, the realm of Transylvania had simultaneously, with religious freedoms for 'the chosen', launched an action with respect to its Oláhs (Orthodox Romanians). As already mentioned, in November 1566, Oláh priests were defined by legislation as blind men leading the blind, and their practices as forms of idolatry and blasphemy, commanding them to convert to 'true' (i.e., official) Christianity and to honour the (Protestant) bishop ordained for them by the state. Faced with opposition, the Diet in January 1568⁷⁷ enacted punishment possibilities for Oláh ministers who remained loyal to their previous elders.⁷⁸ Upon the death of Prince John, his successor Stephen Báthory⁷⁹ and the Diet in November 1571 confirmed such legal position of Oláhs, further underlying their confinement within set internal borders.⁸⁰

The legal position of Oláhs in Transylvania at the time showed evident religious intolerance towards the Orthodox believers, hence, the realm maintained the usual contemporary European practices in matters of faith. This included its competence to evaluate different faiths in terms of their theological correctness (orthodoxy) as well as using the state monopoly of power for various sanctions regarding the clergy and the followers of religions deemed undesired.

The statutory position of the Orthodox priests and those who adhered to papal science and human heresy (the 1566 Acts) follows the assumption that the state has the power to define what constitutes a false religion. Namely, the Transylvanian legal system by 1568 positioned itself as fully competent to identify the religions of the minority (the Orthodox and the followers of the Pope) as heathen

---

77 The very same one that enacted its Religious Tolerance Act.

78 In January 1569 the Diet declared that each Oláh who had converted to the gospel should give to their priests a measure of wheat. „Az evangyeliomi vallásra áttért oláhok papjaiknak egy-egy kalangya buzát adjanak.” (Szilágyi, 1876: 274). In January 1569 the Diet limited for a period of one year the fees payable to Oláh ministers to 1 forint, subject to punishments. „Végeztetett ez is, hogy esztendeig az oláh pispok az oláh papokon többet ne vehessen többet egy forintnál, de ha valamely nem akarna az pispeknek engedni, azt megbüntettesse, degradálja.” (Szilágyi, 1876: 379).

79 Báthory István (1533-1586) the Voivode/Prince of Transylvania from 1571 to 1586.

80 „Az oláh pispökök és papok az mi módon és rendtartásban voltak az mi megholt kegyelmes urunk idejében, azonban maradjanak, úgy hogy az mely határt szabott volt nekik, mindenik határába tartsa magát, azon kívül egyik se merjen menni.” (Szilágyi, 1876: 507).

but simultaneously declared itself incompetent to define false teachings among its Protestant majority.

Another disadvantage of the Edict of Turda was its breach of church autonomy with respect to internal ecclesiastical mechanisms in matters of doctrine, discipline, sacraments, etc. Statutory restriction imposed on senior church officials to oversee their clergy with respect individual beliefs and/or liturgical practices ([...] senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől) is a step in the wrong direction in terms of exercising religious freedoms. The Edict, with its commendable intention to prevent any use of force or coercion among ministers based on their theological differences, had, at the same time, probably unintentionally created a legal framework for dogmatic and liturgical chaos.

In order to secure effective religious freedoms, it is not sufficient for a state to avoid using its power to scrutinise the meaning of sacred words, practices, or events. It has to allow religious organisations to function according to their own internal canons, subject only to criminal and general civil and public law liability that remains the prerogative of a secular state.

Lastly, an interesting feature of the 1568 Edict is its scriptural invocation⁸¹ set in a clearly positive, affirmative tone, in contrast to the gloomy invocation⁸² found in the Act of November 1566. In the latter, the scriptural reference obviously served as a biblical 'excuse' for launching an inland crusade against the Oláh religion.

Neutrality

The legal system of Transylvania at the time did not regulate questions regarding Judaism and Islam. It might appear that the religious intolerance included the two religions as well. However, this is not the case, at least surely not with respect to Islam. As a vassal state to the Ottoman Empire, Transylvania had no jurisdiction over Muslims as they were subjects to the Sublime Porte. This included not just religious matters but also civil and criminal matters.

Regarding Jewish settlers, it seems that they enjoyed certain ethnoreligious autonomy from the early days. E.g., there are records that in 1591 in Gyulafehérvár an independent Jewish civil and religious tribunal (Beth din) had already operated

81 Quote from St. Paul's Epistle to Romans (X,17).

82 The Gospel According to St. Mathew (XV, 14).

(Papp, 2019: 124), meaning that the institutional organisation of the Jewish minority in Transylvania started at an earlier time.

Aftermath

The Edict of Turda 1568 granted significant freedoms to preachers of the Protestant message across the realm and their followers. Apparently, in practice, such freedoms created certain social unrest or were even misused by the clergy.

On January 1570, the State Diet enacted legislation ordering punishments for authors and preachers of blasphemies and heresies that had recently attacked the realm in order to withhold the wrath of God (Szilágyi, 1876: 368). It seems that the absence of supervisory and corrective mechanisms by senior clergy had led to various teaching, with some even being fanatical. E.g., according to some historians, in 1569, a strong, tall man, György Karácsony, started a peasant revolt, gathering a large number of men leading them to the battlefield where they sang psalms based on his belief that without weapons, by singing psalms alone, they would defeat the Turkish garrison (Nagy, 2017: 52).⁸³

Balázs (2008: 88) calls attention to the fact that the wording of the 1570 Act does not contain a straightforward answer as to whether it was intended to surpass distinct Lutheran, Calvinist or Nontrinitarian anomalies or the emerging mystical anabaptist messengers. He even suggests that one of the possible reasons for the 1570 legislation might have been connected with the activities of one Elias Gczmidele, a wandering preacher probably expelled from Kolozsvár for spreading pacifism and communitarianism. At the time, such messages could easily have apart religious, grave secular consequences (Balázs, 2013: 91-92).

One year later, in January 1571, the State Diet issued an act that initially reiterated religious freedoms granted in 1568, affirming that the word of God is to be preached freely everywhere, with both preachers and their listeners protected from all offences based on their confession. However, the Act of 1571 further stipulates that if any minister is found committing crime⁸⁴, he may be judged by the superintendent, and deprived of all his functions, and thenceforth excommunicated (Szilágyi, 1876: 374).

---

⁸³ Historians indicate various versions of the György Karácsony rebellion (Heckenast 1963).

⁸⁴ Apparently: in flagrante delicto.

CONCLUSION

For Primorac (1989: 5) tolerance is a social value manifestable only by restraining ourselves from particular actions when faced with things that make us uncomfortable, things we find unacceptable or repulsive. The Transylvanian Religious Tolerance Act of 1568 aspired to effectuate the very same thing – to impede any agitated social reaction to dissenting religious beliefs, to establish a sociolegal context in which a follower of another denomination does not appear as a menace to the group's security and prosperity (Labrousse, 1974: 113). What makes this legal instrument truly remarkable is that it featured several religious toleration factors that are considered fundamental nowadays but which, at the time (mid-16th century), directly contrasted the socioreligious legal order established within the Holy Roman Empire one decade prior⁸⁵. I would like to highlight two important ones: religious pluralism and proto-secularisation.

Religious pluralism rests on a suggestion that different religious denominations can peacefully coexist in a given society. This concept had been introduced in Transylvania as early as 1550 when the Diet imposed mutual tolerance between the Catholics and the Lutherans. The practical extent of this approach is best evident in subsequent legislation on using the same local temples by different faiths, a practice possible only if the general population respects the *otherness* of others (Grimshaw, 2023: 79-80).

The idea that followers of diverse Christian denominations could live together civilly within their 'mixed towns' in the mid-16th century had a very slow and troublesome progression. The aforesaid 1555 Augsburg Settlement tried to settle deep religious struggles in German lands between the Catholics and the Lutherans, based on the *cuius regio, eius religio* principle. The treaty allowed the princes to choose one of the two denominations, making it the official religion of the realm charging families whose faith did not match that of the ruler to resettle.⁸⁶

This religious uniformity establishing fixed territorial borders between different faiths with a mandatory resettlement rule for those professing the alternative one was altered only following a merciless Thirty Year's War (1618-1648) that had

---

85 The 1555 Augsburg Settlement.

86 The Augsburg Settlement included a concession allowing those towns and knights that were practicing Lutheranism for some time to continue, though living within the realm of a Catholic prince. However, this provision (*Declaratio Ferdinandeï*) was not promulgated as part of the Settlement and remain a secret for almost two decades (Parker 2006: 17).

devastated central Europe. The Peace of Westphalia (1648) supplemented bitter emigration rules with individuals' "far more extensive rights to practice their religion [...] regardless of whether they had done so publicly or privately, and regardless of any future conversion of the territorial prince." (Straumann, 2008: 181). The freedom of conscience that had since 1555 been enjoyed only by the princes was now granted to everyone (Labrousse, 1974: 118).

Westphalian system formulated that Lutherans residing within a land of a Catholic ruler (and vice versa) should be patiently tolerated (*patienter tolerantur*) by the majority and enjoy the freedom of conscience (*conscientia libera*). The followers of the minority denomination were allowed to exercise their religion publicly without being condemned on account of their faith. Also, they were not excluded from various communities (merchants, artisans, companies) nor deprived of successions, legacies, hospitals, as well as other privileges or rights, including the use of churchyards and the honour of burial (Article V §§34-35, the Treaty of Osnabrück).⁸⁷

The treaty further specified the right to change one's religion. Two denominations: the Catholic and the Lutheran, were considered equal, with matching rights granted to those who call themselves Reformed (Article VII). For AntoniĆ (1987: 53), Westphalian religious tolerance was not only the result of negative civil wars related experience but all the more the product of an evident political impossibility to secure the universality of a given religious belief through the physical elimination of its opponents.

Eighty years prior to the Peace of Westphalia, the 1568 Edict of Turda introduced in Transylvania the right to freely choose one's religion based on a notion of the freedom of conscience. Further, this freedom included Catholics, Lutherans, Calvinists and Nontrinitarians.⁸⁸

Both the Westphalian system and the 1568 Edict base this freedom on a clear legislative distinction between the private and the public sphere, evidenced in the subjects' rights to have and publicly exercise a faith dissenting that of their rulers. It must be noted that while German lands acknowledged these rights only when faced with the horrors of a brutal religious conflict, the Principality of Transylvania had displayed this social maturity much earlier, probably as a result of significantly

---

⁸⁷ Available online: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/87.%20PeaceWestphalia_en.pdf (Feb 21, 2024).

⁸⁸ As already mentioned, the statutory taxonomy of the *religiones receptae* was enacted much later, in 1595.

different sociohistorical circumstances (e.g., the Ottoman military control or its anti-Habsburg position).⁸⁹

This statutory distinction between the private and the public powers of the sovereign, though both Transylvania and the Holy Roman Empire never ceased being genuine ‘Christian Commonwealths’ (Gross, 1948: 28), includes the inception of what will later be known as a secular state.⁹⁰ The advancement of Protestantism led to the establishment of legal systems that precluded both John Sigismund and the rulers of German lands from determining the specific religion of their subjects. This redesigned ‘constitutional position’ of princes as heads of (still Christian) states rested on an enhanced socio-theological concept that from that point on, rulers and their courts were unable to differentiate between true and false religions: the state was all of a sudden unable to detect heresy. Hence, the post-Protestant administrative structures of central Europe were eventually required to exchange the medieval concept of ‘heretics’ with that of ‘infidels’.

This change in the state’s potential, i.e., its evident incapacity to resolve deep denominational disparities triggered by the Reformation, had pushed both Transylvania and German lands into shifting their focus on the realm’s temporal interests, weakening the once intimate solidarity between the State and the Church. This shift eventually relegated the question of an individual’s religious affiliation to the domain of private life, “that sphere of liberty which the community is able to leave to the individual without endangering itself” (Labrousse, 1974: 112).

The 1568 Edict of Turda incorporates an additional feature that advanced the proto-secular concept of Transylvanian government: the intentional discontinuation of the practice of state indoctrination in matters of faith⁹¹. John Sigismund purposefully transferred the authority for settling inter-faith disputes on church councils, not only (or not at all) as he wanted to foster church autonomy, but similarly to the Westphalian system – because he wanted to prevent any use of force in settling inter-faith conflicts.

---

89 For Péter (2006: 83) the religious toleration in Transylvania was inter alia the result of the constant threat by the Ottomans whereas the rulers did not want to turn their subjects against themselves. Much stronger counter-reformation measures were taken only following the suppression of the Ottomans by the end of 17th century.

90 The subsequent Prince of Transylvania István Báthory (1533–1586) expressed the same idea in a proverb: I am a king of peoples, not of consciences – *Rex sum populorum, non conscientiarum* (Wien, 2022: 120).

91 Limited to the state approved faiths (from 1595: *religiones receptae*).

The 1568 Edict purposefully outlawed violence concerning religious disputes, even the threat thereof. The Transylvanian legal order was not just unequivocally against any form of sectarian warfare, but more importantly, it struggled to secure protection for members of those (approved) faiths that formed minorities in various towns and villages. Analogous provisions are present in Westphalian treaties as well.

The 1568 Religious Tolerance Act is an outstanding legal instrument in the history of European civilisation. As an important (and maybe even the first) legal breaking point from medieval Christianity, it is a true flagship, an avant-garde of religious freedoms envisaged in our day and age⁹² by various human rights conventions and national constitutions.

BIBLIOGRAPHY

- ÁCS, Pál (2019): *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ANTONIĆ, Slobodan (1987): Verska sloboda i politička tolerancija. In: Vulović, Dobrica (ed.) *Religija i savremeni svet*. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 53-56.
- BALÁZS, Mihály (2006): *Felekezetiiség és fikció. Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BALÁZS, Mihály (2008): Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. *Credo* 14 (1-2): 67-93.
- BALÁZS, Mihály (2013): Tolerant Country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion. *Hungarian Historical Review* 2 (1): 85-108.
- BALOGH, Ferenc (1892): *A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától jelenig*. Debreczen: fj. Csáthy Károly könyvtár.
- BALOGH, Judit (2017): Reformáció a Székelyföldön. *Egyháztörténeti Szemle* 18 (3): 30-41.

---

92 A striking illustration is the Norwegian Constitution which until 1956, and only following a heated political debate on ratification of the European Convention on Human Rights (1950) repealed its paragraph 2 (*Jesuittparagrafen*) which denied Jesuits the right to enter Norway (Bottoni-Cianitto, 2022: 32).

- BAYLE, Pierre (2005): *A Philosophical Commentary on These Words of the Gospel, Luke 14.23, "Compel Them to Come In, That My House May Be Full"*. Indianapolis: Liberty Fund.
- BENDA, Kálmán (1994): Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. *Erdélyi Múzeum* 56 (3-4): 1-4.
- BENE, Sándor (2015): Limits of Tolerance. The Topoi of Fornication in the Hungarian Reformation. In: Selderhuis, Herman J.; Ravenswaay, Marius Lange van (eds.) *Reformed Majorities in Early Modern Europe*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, [49]-71.
- BÓNIS, György (1971): *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BORCOMAN, Mariana (2012): Universitas Saxonum – A Political and Administrative Institution of the Transylvanian Germans. *Review of the Air Force Academy* 10 (2): 74-77.
- BOTTONI, Rossella, CIANITTO, Cristiana (2022): The Legal Treatment of Religious Dissent in Western Europe: A Comparative View. *Ecclesiastical Law Journal* 24 (1): 25-37. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0956618X21000636>.
- BUCSAY, Mihály, CSEPREGI, Zoltán (2009): Confessio Cassoviensis, 1568. In: Mühling, Andreas; Opitz, Peter (eds.), *Reformierte Bekenntnisschriften, Band II/2: 1562-1569*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 403-408.
- BURY, John Bagnell (1952): *A History of Freedom of Thought*. London: Oxford University Press.
- COUPLAND, Simon (1991): The Rod of God's Wrath or the People of God' Wrath? The Carolingian Theology of the Viking Invasions. *The Journal of Ecclesiastical History* 42 (4): 535-554. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022046900000506>.
- CSEPREGI, Zoltán (2013): *A reformáció nyelve*. Budapest: Balassi Kiadó.
- CSEPREGI, Zoltán (2017): Hitvallás magyarul: Marosvásárhely 1559. *Lelkipásztor* 86 (1): 2-8.
- DIENES, Dénes (2001): *A keresztyénség Magyarországon 1526 előtt*. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája.
- GAÁL, Botond (2017): A debreceni reformátorok szemléletformáló szerepe a magyar kultúrában. *Debreceni szemle* 25 (3): 287-302.
- GAGYI, Sándor (1912): *Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthori Istvánig*. Budapest: Stúdió.

- GRIMSHAW, Mike (2023): On Canaries, Icebergs and the public sphere: The pragmatic compromise of religious pluralism. *Khazanah Theologia* 5 (1): 71–86. DOI: <https://doi.org/10.15575/kt.v5i1.20508>.
- GROSS, Leo (1948): The Peace of Westphalia, 1648–1948. *The American Journal of International Law* 42 (1): 20–41. DOI: <https://doi.org/10.2307/2193560>.
- GYÖRE, Zoltán, PFEIFFER, Attila (2017): „Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!” A mohácsi csata és következményei. *Tanulmányok* 54 (1): 189–207. DOI: <https://doi.org/10.19090/tm.2017.1.189-207>.
- HECKENAST, Gusztáv (1963): A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569–1570). *Történelmi Szemle* 6 (1): 19–21.
- HILLAR, Marian (2002): The Legacy of Servetus: Humanism and the Beginning of Change in the Social Paradigm. *A Journal from the Radical Reformation* 11 (2): [34]–41.
- HOMOKI-NAGY, Mária (2020): Private Law in Transylvania as Part of the Kingdom of Hungary. *Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies* 9 (2): 225–254. DOI: <https://doi.org/10.47745/AUSLEG.2020.9.2.03>.
- HORN, Ildikó (2009): *Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest: Balassi Kiadó.
- HUBER, Alfons (1892): *Geschichte Österreichs IV*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes.
- ITTU, Gudrun-Liane (2016): Johannes Honterus (1498–1549), Humanist, Printer, Professor, Theologian and Religious Reformer of the Transylvanian Saxons. In: Niso, Rebeca Lázaro; Induráin, Carlos Mata; Font, Miguel Riera; Sâmbrian, Oana Andreia (eds.) *Iglesia, cultura y sociedad en los siglos XVI–XVII*. New York: Instituto de Estudios Auriseculares, 95–112.
- LABROUSSE, Elisabeth (1974): Religious Toleration. In: Wiener, Philip Paul (ed.), *Dictionary of the History of Ideas IV*. New York: Scribner's, 112–121.
- LOCKE, John (1823): *The Works of John Locke*. Vol. VI. X vols. London: Thomas Tegg, etc.
- LUPESCU, Radu (2014): Ethnicity in Transylvania. From medieval peoples to modern nations. *Historia Actual Online* 12 (2): 105–113. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4850667>.
- NAGY, Levente (2017): Reformáció, népi vallásosság, románok. *Szépirodalmi Figyelő* 15 (5): 47–58.
- NEMES, István, TOLVAJ, Balázs (2014): II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. *Orvosi Hetilap* 155 (12): 475–480. DOI: <https://doi.org/10.1556/OH.2014.HO2484>.

- NEUMANN, Tibor (2015): Szapolyai János és a Dózsa-féle parasztháború. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 50 (1): 75-83.
- NJOTO, Ricky F. (2017): The Drama of Conscience: A Three-Dimensional Analysis on Calvin's Responsibility for Servetus Affair. *Jurnal Theologia Aletheia* 19 (13): 44-66.
- OBORNI, Teréz (2013): State and Governance in the Principality of Transylvania. *Hungarian Studies* 27 (2): 313-324. DOI: <https://doi.org/10.1556/HStud.27.2013.2.8>.
- OBORNI, Teréz (2021): A "devilish monk" in the Kingdom of Hungary: the lieutenant governorship of Friar George (1541-1551). In: Chareyre, Philippe; Adot Lerga, Álvaro; Harai, Dénes (eds.) *Les Alter Ego des souverains. Vice-rois et lieutenants généraux en Europe et dans les Amériques, XV-XVIIe siècle*. Pau: Presses Universitaires de Pau et des Pays de l'Adour, 301-321.
- PAPP, Klára (2019): Az erdélyi fejedelmek egyházpolitikájaa harmincéves háború idején. In: Kónya, Peter; Kónyova, Annamária (eds.), *Tridsaťročná vojna a náboženská otázka v strednej = 30 éves háború és a valláskérdés Közép-Európában*. Presov: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 118-129.
- PARKER, Geoffrey, et al. (2006): *The Thirty Year's War*. London-New York: Routledge.
- PERJÉS, Géza (1981): Game Theory and the Rationality of War: The Battle of Mohács and the Disintegration of Medieval Hungary. *East European Quarterly* 15 (2): 153-176.
- PÉTER, Katalin (2006): Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle* 7 (2): 73-83.
- PICOT, Émile (1873): *Les Serbes de Hongrie, leur histoire, leurs privilèges, leur église, leur état politique et social*. Prague: Grégr et Dattel.
- POKOLY, József (1904): *Az erdélyi református egyház története I*. Budapest: Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanács.
- PRIMORAC, Igor (1989): Predgovor. In: *O toleranciji*. Beograd: Filip Višnjić, 5-43.
- ROTH, Norman (1992): The Jews of Spain and the Expulsion of 1492. *The Historian* 55 (1): [17]-30.
- SÖRÖS, Pongrác (1916) *Statileo János életéhez*. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátsági Főiskola.
- STRAUMANN, Benjamin (2008): The Peace of Westphalia as a Secular Constitution. *Constellations* 15 (2): 173-188. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2008.00483.x>.

- SZABÓ, András (2019): Egyházalapítók: A magyar református egyház vezető egyéniségei a 16. században. In: Kiss, Réka; Lányi, Gábor (eds.) *Hagyomány, Identitás, Történelem* (HIT2018). Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, 89-100.
- SZÁNTÓ, Imre (1977): Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen 1526-1541. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta Historica* 61 (1), 3-161.
- SZILÁGYI, Sándor (1875): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I.* Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó hivatala.
- SZILÁGYI, Sándor (1876): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II.* Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó hivatala.
- SZILÁGYI, Sándor (1877): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III.* Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó hivatala.
- TACITUS (1906): *Annals of Tacitus*. London: Macmillan and Co.
- WIEN, Ulrich A. (ed.) (2022): *Crossing Borders – Impact of Reformation in Transylvania since the 1520s*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ZOVÁNYI, Jenő (1977): *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Received: March 11, 2024

Accepted: March 31, 2024

SÜTŐ DAMIR

PhD, kutató, Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont Szabadka

AZ 1568-AS VALLÁSI TOLERANCIA
TÖRVÉNYCIKK – A TORDAI EDIKTUM

Összefoglaló: A tordai ediktum (1568) merész jogalkotási kísérlet arra, hogy túl lépjen az augsburgi kiegyezés (1555) által bevezetett *cuius regio, eius religio* elvén. Az európai jogtörténetben jóval később megvalósult az a forradalmi elképzelés, hogy a különböző (keresztény) felekezetek követői békésen együtt élhetnek egyazon régióban, egymás mellett élhetnek egy városban, sőt faluban. A tanulmány első részében az Erdélyi Fejedelemség társadalomtörténeti kontextusát mutatja be, amely két nagyhatalom között elhelyezkedő oszmán vazallusként kénytelen volt a különböző (szembenálló) keresztény felekezetek számára megfelelő politikai környezet kialakítására törekedni. A dolgozat központi része az 1568. évi tordai ediktumot vizsgálja, amelyet a középkori Európa első vallási toleranciátörvényeként szoktak emlegetni. Rendelkezéseit az általános 16. századi közép-európai társadalmi-jogi kerethez, valamint a 80 évvel később létrehozott vesztfáliai rendszerhez viszonyítva elemezzük.

Kulcsszavak: vallási tolerancia, 1568-as tordai ediktum, protestantizmus, Erdélyi Fejedelemség, vesztfáliai szuverenitás.

„UT SEMENTEM FECERIS,
ITA METES“ – A LAKOSSÁG
LETELEPÜLÉSE ÉS
TELEPÜLÉSEINEK KIALAKULÁSA
A MAI BÁCSKA TERÜLETÉN
MÁRIA TERÉZIA BETELEPÍTÉSI
POLITIKÁJÁNAK KEZDETÉTŐL
II. JÓZSEF HALÁLÁIG (1751–
1790) KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A
PROTESTÁNS LAKOSSÁGRA

MORVAI RÁCZ RICHÁRD¹

Összefoglaló: Számos történész foglalkozott már az egykori Bács-Bodrog vármegye település- és lakosságtörténetével, azonban a történelmi források hiánya, illetve töredékessége miatt a témának csak bizonyos szegmensei kerülhettek alaposabb feldolgozásra. A mai Bácska területe (a mai adminisztratív fogalom értelmében) az egyik legkevésbé feltárt térség az egykori Magyarország területei közül. Számos statisztikai adatot máig sem sikerült viszonyítási rendszerbe

---

¹ Alapképzéses hallgató, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék, email: richardbt1011@gmail.com.

szedni, főként a történészek nyelvismereti hiányosságai miatt. Nem kedvezett a kutatáshoz a történelmi kontextus sem, hiszen a Habsburg Birodalomnak ezen a peremvidékén folyamatos háborúszások (1521–1699) zajlottak.

Jelentek meg ugyan monográfiák és forrásgyűjtemények, de ezek csak csekély mértékben taglalják a bácskai történéseket a török uralom és a felvilágosult abszolutizmus idején. A protestánsok aspektusa szinte minden alkalommal figyelmen kívül maradt. Munkám célja e bizonyos témakörnek a taglálása. A Bácskában lejátsszódo folyamatokat, amelyeket az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) elszenvedett vereségek is nagyban befolyásoltak, Mária Terézia első nagyobb és tervezett telepítéseitől kezdjük szemlélni egészen II. József haláláig. Ebben az időben számos protestáns telepes is itt talált új otthonra, főként a bécsi udvar bátorítására. Elsősorban ezeknek az embereknek az életét, szerveződését, a mindennapjait és a gazdasági fejlődésben való szerepét igyekszem az olvasó elé tárni. A több nyelven íródott, összegyűjtött és felhasznált irodalom, valamint a történelmi források elemzésén, szintéziséen és kritikáján kívül szükségesnek tartom az általános regionális, országos és nemzetközi események tanulmányozását és kontextusba helyezését is.

Kulcsszavak: Bácska, betelepítés, felvilágosult abszolutizmus, protestantizmus, telepesek.

BEVEZETŐ HELYETT – TÉVHITEK ÉS GONDOLATOK A MIGRÁCIÓKRÓL ÉS A BETELEPÍTÉSEKRÓL A KORA ÚJKORBAN

A multikulturalizmus, valamint a nemzeti és vallási sokszínűség egyre nagyobb teret kap a társadalomtudományok kutatásaiban. Számos történész látókörébe is beilleszkedett ez a jelenség, hiszen az európai és a nemzetközi légkör hatására a társadalmi közösség is egyre inkább érdeklődni kezdett e témák iránt. A közép-európai térségben történő migráció és mobilitás már korábban is jelen volt a történelmi kutatásokban az első világháború befejezése után, de főként a második világháborút követő időszakban. Ekkor a dunai svábok történetét taglaló kutatók kezdtek foglalkozni a németek Közép-Európába vándorlásával, településével. Tér-
ségünkben is ekkortájt irányult a kutatók figyelme főként nemzetük migrációjára.²

² Egyes, már korábban készült szintézisekben is említés esik ezekről a jelenségekről. Főként a dualizmus időszakában láttak napvilágot ezek az első monográfiák, melyek által a magyar olvasók

Ezek az elsődleges munkák gyakran tartalmaztak hibás adatokat, téves állításokat³, melyeket kontextus nélkül tárgyaltak.

Számos kérdésre maig sem kaptunk megfelelő választ. A történészek és más kutatók gyakran olyan témákkal foglalkoznak, amelyek mások kutatásának az alapjai voltak, s munkájuk során új megközelítéseket és adatokat tárnak fel. A mai Bácska területén történt változásokról azonban csak kevés tudományos munka készült. Szép számú statisztikai adatot sikerült viszont a kutatóknak elemezniük és megjelentetniük. Ezek közül a legtöbb a XVIII. század elejéről származik. Jóllehet a bácskai régió területén szép számú levéltárban és templomban megtalálhatóak a népszámlálási adatok, kevés történész foglalkozik ezek megjelentetésével, s még kevesebb az elemzésükkel. Legtöbb esetben a latin és egyéb nyelvtudás hiánya is közrejátszott ebben. Kutatásaim során többször megfordultam a szabadkai levéltárban, ahol a XVIII. századi történelmi dokumentumokkal foglalkoztam. Ezen okiratok nagy része latinul, illetve német gót betűkkel íródott. Sajnálatos módon ezeknek az olvasására és értelmezésére csak kevés történész szerzett megfelelő képesítést.

A másik tévhit, amelyet sokáig nem tudtak eloszlatni, a migrációk sajátosságához kapcsolódik. E folyamatok iránti érdeklődés, illetve azoknak a kutatása főként a nacionalizmus ébredésével és a nemzetállamok megalakulása után szorult háttérbe. Az első világháború kitörése előtt viszont gyakorta fókuszba került, főként propaganda céljából.⁴ Jogos lehet az olvasónak az a kérdése is, hogy miért beszélünk eddig migrációról, s nem (be)telepítésekről. A XVIII. században a migráció és a vándorlás⁵ fogalma is más jelentéssel bírt, s gyakorta változott a történelmi kontextusokban. A XIX. század végén Ernst Georg Ravenstein demográfus és kartográfus fektette le a vándorlások és a migráció alapszabályainak téziseit (Fata, 2020: 19–21). A második pontban leírtak alapján a XVIII. századot megelőző demográfiai változásokat, amelyek nem tervszerűen játszódtak le, személyes meggyőződés

---

értésülhettek a nemzetiségek múltjáról és Szent István Koronájának tartományaiba vándorlásáról. Ezek közül néhányat a munka írása során fel is használtunk. Lásd: Borovszky Samu, *Bács-Bodrog Vármegye II.*, Budapest: Légrády testvérek könyvnyomdája, 1909.; Érdújhelyi Menyhért, *Ujvidék története*, Ujvidék: Popovics testvérek nyomdája, 1892., Iványi István, *Szabadka*, Szabadka: Bitterman József Könyvnyomdájából, 1892.

3 Ilyen hibákra bukkanhatunk például Borislav Jankulov *Pregled kolonizacije Vojvodine* című könyvében is.

4 Ilyen jelenségekre bukkanhatunk egyes államférfiak naplóiban, visszaemlékezéseiben, illetve sajtóanyagokban, főként a dualizmus korabeliekben.

5 A vándorlás fogalma például az utazás szinonimájaként jelenik meg.

alapján migrációknak kell neveznünk. Ezen folyamatok az oszmán-törökök betörésével egyre gyakoribbá váltak. Később az oszmánok kiűzésével a kihalt és elnéptelenedett vidékeket elkezdtek betelepíteni a bécsi udvar rendeleteinek segítségével. A munka alaptéziseinek megértéséhez tehát ezt kell figyelembe vennie az olvasónak: az európai had- és társadalomtörténeti jelenségek váltakozásaival kezdődnek el az általunk említett folyamatok, amelyek aztán a XVIII. században teljesen más vetületet kapnak: elkezdődnek a tervezett betelepítések. Tulajdonképpen ezek azok az akció-reakció reláción elhelyezkedő tézisek, amelyek a ciklikus történelem felfogását tartják életben.⁶

A kiinduló kérdésünk, illetve hipotézisünk a betelepítési folyamatokhoz és azoknak a gazdasági vetületéhez kapcsolódott. Tanulmányunk célja a végbement folyamatok bemutatása.

BÁCSKA PUSZTULÁSA?⁷ – DEMOGRÁFIAI, GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VETÜLETEK AZ OSMÁN HÓDÍTÁSOK SÚJTOTTA BÁCSKÁBAN

Ahogy történelemfilozófiai keretekben igyekeztünk megmagyarázni az akció-reakció vonalat, úgy szükséges az ok-okozati relációt is taglalnunk. Felvetődhet a kérdés, hogy miért éppen a bácskai térségre összpontosítottunk, ha már csak kevés megjelentetett forrásunk és irodalmunk van az adott témában. Másfelől az a kérdés is releváns, hogy miért éppen ezekre a vidékekre esett a választásuk mind az idetelepülőknek, mind pedig a bécsi udvarnak.

Fontos megjegyeznünk, hogy a mohácsi vészt (1526) és a török betörés korszakát megelőző Jagelló-korszakban Magyarország a „gazdag föld, szegény ország” szállóigével vált akkoron ismertté (B. Szabó, 2022: 151). Az oszmán veszély és a hanyatló gazdaság ellenére a legtöbb adózót az 1522-es tizedlajstrom alapján

---

6 Ebben az esetben a történelmet nem egyenes vonalú fejlődésként szemléljük, hanem körforgásként, újra és újra ismétlődő ciklusok sorozataként. Az emigrációk és imigrációk bizonyos történelmi jelenségek hatására ismétlődnek.

7 Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a török megszállás valójában pusztulást jelentett-e. Mivel a térségben számos addig lakott település lakatlanná vált, így könnyen állítható, hogy a török hódítások a demográfiai és gazdasági mutatók csökkenését okozták, aminek végeredménye a teljes gazdasági és társadalmi pusztulás volt. Azonban vannak településeink, amelyek ebben az időben továbbra is lakottnak minősülnek. Ezért vetettük fel a kérdést, melyre részben válaszolunk az alábbi fejezetben.

Bács megyében jegyezték fel (Györe, 2014a: 9). Ekkoron az egyre közeledő török vész már Magyarország határait súrolta, s a mára már csaknem elfeledett 1523. évi szalánkeméni (ma Slankamen) csata tudta valamelyest meggátolni az oszmán előrenyomulást. A középkor végét, valamint az újkor elejét jelentő török hódítások hatására egyre többen menekültek az ország déli részeiből északra, valamint a szerbek és más balkáni népek is Magyarországon leltek otthonra, már a XV. század második felétől (Микавица et al., 2016: 19–23; Рамач, 2007: 43–44). Mindezen folyamatok csak az előeseményei voltak a mohácsi vést követő jelenségeknek.⁸ Történetesen a végvárrendszer megsemmisülésével⁹ és később Buda elestével, az ország három részre szakadásával elkezdődött a lakosság pánikszerű menekülése, melyet az 1583. évi összeírás is igazol. Mivel kutatásaim eddigi részét Topolya község területével kapcsolatban végeztem, így erről a területről rendelkezem pontos adatokkal.¹⁰ Összehasonlításként: egyes területeken az adófizető házak száma megnövekedett (Feketehegy), esetleg stagnált (Kishegyes), ám nagyobb részükben az adófizető házak száma csökkent (Nagy, 2001: 27–29, 38–40; Virág, 2002: 17–18)¹¹. Hasonló adatokat láthatunk az északabbi fekvésű területeken is, például Nagyfénny,

8 Szulejmán szultán trónra lépését követően folyamatos támadások érték a végvárrendszert az ország déli részén, melynek nemcsak gazdasági, hanem demográfiai következményei is voltak. A déli határon élők nagy része ekkor az ország középső és északi részeire menekült, majd a XVI. század második felében tovább vándorolt a mai Szlovákia déli peremeire. Lásd: Pach Zsigmond Pál (szerk.), *Magyarország története 1526–1686*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

9 A magyar sereg számára győzelemmel végződő utolsó csatára éppen a mai Vajdaság területén került sor, 1523-ban. Sajnálatos módon a történészek ezzel az eseménnyel sem foglalkoztak kellő mértékben. Lásd: Kubinyi András (1978): A szávaszentdemeter-nagyalaszi győzelem 1523-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 25(2). Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.

10

HELYSÉG	1580/82 (ADÓFIZETŐ HÁZ)	1590/91 (ADÓFIZETŐ HÁZ)
Feketehegy	27	28
Kishegyes	18	18
Ómoravica	14	-
Nagdis Bajsa	29 (1589)	26 (1609)

Az első, 1543-ban megjelent adójegyzékek alapján a következő Topolya községi települések fizettek adót (zárójelben a mennyiség forintban kifejezve): Felső Rogatica (29), Ómoravica (22), Feketics (16), Topolya (7). Lásd: Morvai Rácz Richárd, *Moháctól Zsitvatorokig – XVI. századi Habsburg-oszmán viszonyok és írott források tanulmányozása*, XXXVI. OTDK, Budapest, 2023.

11 A táblázat a Morvai Rácz Richárd: *Moháctól Zsitvatorokig – XVI. századi Habsburg-oszmán viszonyok és írott források tanulmányozása*, XXXVI. OTDK, Budapest, 2023 című munkához készült el.

Györgyén és Szabadka esetében is¹² (Magyar, 1991: 12). A Duna menti monarchiában a XVII. században ennél már csak drasztikusabb változásokra lehet következtetni, főleg a cseh földeken, illetve a Szent Római Birodalom protestáns tartományaiban, ahol egyes vidékeken a lakosság 90%-a (!) is odaveszett (Mikulec, 2018: 255–260; Györe, 2014b: 182). Ez idő tájt dúlt a harmincéves háború (1618–1648). Ahogyan e példa alapján is látható, a drasztikus népességfogyásokat a Habsburg Birodalomban a gyakorta hosszan tartó háborúk következményeiként is megfigyelhetjük.

A XVI. század végi és XVII. század eleji útleírások ugyancsak ilyen képet festenek számunkra. Leggyakrabban a konstantinápolyi útszakaszon közlekedőknek tűnhetett fel a változás, s a természeti változásokon kívül gyakran emlegetik a városok lakosságának csökkenését, illetve teljes eltűnését¹³ is (Зиројевић, 1976: 24–43; Поповић, 2017: 41–47).

Ami a hódoltsági területeket illeti: a XVII. század folyamán és a XVIII. század elején további megpróbáltatásokkal kellett szembenéznie a lakosságnak. A XVII. század folyamán a három részre szakadt ország területén különböző struktúrák alakultak ki, s a más valláspolitikai is nagyban hatott a lakossági mutatókra. Az Erdélyi Fejedelemség „Tündérországgá” alakulásához nagyban hozzájárult ez a jelenség is¹⁴ (Pálffy, 2021: 155–159). A Habsburg Birodalomhoz tartozó részek inkorporációjával és a hódoltsági területeken történő atrocitások hatására a lakosság összképe jócskán megváltozott. Amíg a „magyar ajkú” lakosság száma csökkent, addig a más nemzetiségek száma növekedett. Ezáltal is megváltoztatva a teljes lakossági képet. A XVII. század második felében történő hadakozások hatására a lakosság további menekülésekbe fogott (Pálffy, 2021: 189–191; Беје, 2004: 110). A kritikus társadalmi állapotokra rávilágít az egyes állami titulusok, illetve kinevezések egyre gyakoribb jelenléte, azaz devalvációja is. Ezen azt értjük, hogy az egyes nemzeti címek sokkal könnyebben megszerezhetővé váltak, egyre többen kapták meg őket (Pálffy, 2012: 17–19, 21). Gazdasági és demográfiai szempontból a nagy bécsi

---

12 Természetesen a házak száma alapján nem tudjuk meghatározni a lakosság létszámát, viszont drasztikus csökkenés és növekedés esetén egyenes arányú csökkenést, illetve növekedést feltételezhetünk a lakosság számában is.

13 „Körülöttem mindenhol síkság és termékeny föld, így megállapíthatom, hogy egyetlen ország sem olyan, mint Magyarország. Azonban Lajos halála óta ezek a vidékek elnéptelenedtek, s bújdósók, martalócok, valamint hajdúk rejtőznek a fűben, a bokrokban és a nádasban.” Dernschwam naplója 1553–1555, német nyelvű forrás nyomán.

14 Ehhez hasonló jelenségek játszódtak le a századok XII. és XIII. századi letelepedésével is a középkori Magyarországon és Szerbiában.

háború kiemelt jelentőséggel bír. A kuruc mozgalmak megerősödése és az osztrák hadak jelenléte, valamint pusztítása a déli lakosság szerkezetére volt legnagyobb hatással. E folyamat része a szerbek, azaz „rácok” megjelenése is, akik főként a későbbi Csanád és Bács vármegyék területén éltek, s főként határ menti kereskedelemmel foglalkoztak (Нинковић, 2023: 143–145). Az 1683. évi bécsi ostromot követő éveknek nemcsak had- és külügyi jelentősége volt, hanem társadalompolitikai is. Igaz, külpolitikai szempontból a Szent Liga és más európai országok segítségével sikerült a törököt majdnem teljesen kiűzni az egykori Magyar Királyság területéről, a következő fél évszázadban mégis további változások történnek, melyeket végül az 1739-es belgrádi béke fog bizonyos időre megállítani, legalábbis a déli peremvidékeken (Ágoston, 2021: 442–444, 448; Györe, 2014b: 222–225, 278–280). A nagy csaták természetesen nagy emberáldozatokat követeltek. Emellett az is szemmel látható, hogy a Bécs megvédését követő háborúzás Magyarország területén folytatódott, ahol az oszmán berendezkedés az azt megelőző másfél évszázadban megerősödött, s ahol szintén nagyobb emberáldozatokkal kellett számolni ahhoz, hogy visszafoglaljanak bizonyos területeket (Nagy, 1986: 163, 167–173). A déli területeken játszódtak a háború végét jelentő legnagyobb csaták is. Persze itt is észrevehetők a demográfiai és gazdasági következmények, hiszen a háborúzás leghosszabb részében (1688–1699) itt, a mai Bácska területén, Belgrádtól északra játszódtak le a legnagyobb háborús események¹⁵. A környezeti és egészségügyi jelenségek negatívan hatottak a demográfiai és gazdasági területekre (Braudel, 1979: 80–86, 546–550). Az sem mellékes, hogy francia beavatkozás következtében a Duna menti monarchiának két frontos háborúba kellett lépnie¹⁶, melynek legnagyobb alakja a később a monarchiát felszabadító és centralizáló Savoyai Jenő lett¹⁷. A következő, 1716 és 1718 között játszódó háborúnak is ő volt a legjelentősebb alakja. Ennek során szintén a déli peremvidéken játszódtak le a legnagyobb hadakozások (Бешлин, 2016: 189–195, 225–230, 299–305, 475–483).

Az oszmán háborúzásokon kívül, melyek a legjelentősebb külpolitikai faktort képviselik a demográfiai változások tekintetében, a belpolitikai események is fontos

15 Mint fentebb már említettem, a kutatásom a mai Bácska (Észak-, Közép- és Dél-Bácska) területeire vonatkozik, de megemlítettem más térségeket is. Azon esetekben kiemeltam az adminisztratív hovatartozást.

16 A kilencéves háború vagy másképp: augsburgi liga háborúja (1688–1697).

17 A nagy bécsi háborúról talán a legjelentősebb és legpontosabb jelentést Onno Klopp *Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699* című könyve adhatja, amely Grazban jelent meg 1882-ben.

szerepet játszanak vizsgált témakörünk szempontjából. Ezek a kuruc mozgalmak, valamint az ezeket követő Rákóczi-felkelés, illetve a nagy szerb vándorlások.¹⁸ A nemzetiségi összetétel a két vándorlással teljesen megváltozott. Egyes vidékeken a szerbek többségbe kerültek, s ezeket a területek Rácországnak nevezték el. A szerb kontingensek egészen Csepel szigetig húzódtak.¹⁹ Ezeknek a betelepüléseknek az eredményei lesznek a szerbek később két évszázadig tartó követelményei is, melyek a Habsburg uralkodóktól kapott kiváltságlevelekre²⁰ épültek (Микавица et al., 2016: 117–129, 150–153, 350–354; Микавица, 2018: 57–60). A másik jeles esemény pedig a Rákóczi-szabadságharc, melynek előzményei a kuruc mozgalomban találhatók meg. A többfrontos magyarországi háborúzások a nagy bécsi háborúban nem kímélték az északi és északkeleti lakosságot sem, hiszen a kuruc mozgalom itt csapott le a Habsburg és magyar seregekre, ezzel is csökkentve az esélyét a törökökkel szembeni sikeres hadakozásnak, valamint népességileg és gazdaságilag tovább bénította az addig figyelmen kívül hagyott lakosság egy másik részét (Nagy, 1986: 330–337).

Ezen mutatók további negatív alakulását csak tetézte Rákóczi 1704-es, majd később több kisebb bácskai hadjárata, mely legfőképp a szerb lakosság számát csökkentette. Nem mellékes az sem, hogy a folyamatos háborúzások rontották az egészségügyi körülményeket, s egyre gyakoribbak lettek egyes fertőző betegségek is (Микавица et al., 2016: 133–139; Benda, 1980: 14–16).²¹ A betelepítések előtti utolsó éveket pedig a spanyol örökösödési háború határozta meg, mely szintúgy hatalmas emberáldozatokkal járt a monarchia keleti és nyugati részében egyaránt²² (Бешлин, 2016: 354–370, 410–415, 430–437). Észrevehető, hogy ekkor protestáns lakosságról a valamikori Bács-Bodrog vármegyében még nem beszélhetünk. Ennek több feltételezett oka is lehet. Egyrészt a Habsburg császároknak²³ a katolikus egyházhoz fűződő szoros viszonya miatt a protestáns lakosság bizonyos gócpontokban

18 Az első 1690-ben, a második 1739-ben játszódtott le, s mindkettő a török háborúk következménye.

19 A mai napig Csepel-félsziget körül található arányaiban a mai Magyarország területén élő legtöbb szerb lakosú település, Lórév (Lovra) is.

20 *Litterae Invitoriae* (1690. IV. 4.), Első privilégium (1690. VII. 21.), Második privilégium (1691. VIII. 20.), Harmadik privilégium (1695. III. 4.).

21 Erről számol be egy Szeged környékén fennmaradt forrásunk is: „...sok nyomorúságokat, Ihséget szenvedtük, és nem többet, hanem sok tötüt nyertük.... városokat, Falukat, az merre mentük egészen tüzzel megemésztettük és onnat vissza térvén die 20 praesentis Szegedet meg szállottuk...” MNL-BAZ Fasc. 217. Nro. 125.

22 A háború több hadszíntéren folyt: Spanyolország, a mai Olaszország, a Szent Római Birodalom és Hollandia területén is.

23 Magyarország esetében királyok.

gyűlt össze, ahol a földbirtokos is ehhez a felekezethez tartozott²⁴. A Német-római Császárság területén lejátszódó háborúk hatására sokan életüket veszítették, illetve új hazát kerestek maguknak. Természetesen ezek az emberek nem háború sújtotta vagy más olyan területekre költöztek, ahol vallásuk miatt folytonos üldözéseknek voltak kitéve. Saját egzisztenciális hátterüket is meg kellett teremteniük (Kaufmann, 2017: 214–218, 226–229, 279–281). Így sokan az egykori Magyarország területéről például Erdélyben telepedtek le. Érdekes megemlítenünk, hogy Habsburg területen voltak olyan magyar városok, amelyek lakosai nem a katolikus hitet követték²⁵. A Habsburg Birodalom mindkét ága üldözte a nem katolikus vallást követőket. Míg a XVI. században ez a dinasztia spanyol ágához kötődött erősebben, addig a XVII–XVIII. században az osztrák ág tűnt ki ebből a szempontból²⁶.

Az anyagi és vallási okok tehát nagyban befolyásolták a vándorlások irányát és intenzitását is. Megemlítendő az a tézis is, hogy ekkor Európában „kis jégkorszaki” időszakot jegyeztek fel, mely hatalmas problémákat okozott mind a környezeti és gazdasági értelemben, mind a mindennapi élet szempontjából (Blom, 2023: 37–44).

A (LE)TELEPÜLÉSEK KEZDETE²⁷

Ahogy az olvasó számára is látható, összetett történelmi képben kell gondolkodnunk, hogy megérthessük a XVIII. századi demográfiai változásokat.

A betelepítések mellett természetesen spontán migrációkról is beszélhetünk. Mint arra már kísérletet is tettem. Próbáltam megmagyarázni ezeknek a jelenségeknek az előfeltételeit, illetve lehetőségeit. Ahogy látható, egyes specifikus társadalmi csoportok – akárcsak a szerbek, melyek kisebbségnek számítottak – más

²⁴ Cuius regio, eius religio, azaz: Akié a föld, azé a vallás.

²⁵ Így lett például Debrecenből kálvinista Róma.

²⁶ Érdekesként megemlítendő, hogy zsidó tömegek nagyszámban találtak menedékre az Oszmán Birodalomban, ahol gyakran fontos pozíciókat töltöttek be. Ezek közül talán a legismertebb Esther Kalfa története.

²⁷ A címben szereplő szójáték valójában egy kutatási problematikára igyekszik rámutatni. Ugyanis egyfelől gyakran figyelmen kívül hagyjuk, hogy sokan önkéntesen érkeztek ezekre a területekre, másokat viszont betelepítettek. Ugyanilyen kérdést vet fel a betelepítés helye is. Míg egyes területek teljesen lakatlanná váltak, addig egyes települések (főleg a gazdasági csomópontokhoz közeledek, illetve a tőke közelségében lévők) – igaz, kevesebb lakossal, de – továbbra is megmaradtak. Így olyan helyek esetében, amelyek kihaltak, nem beszélhetünk betelepítésről, hiszen nem volt hová betelepíteni az embereket. Itt újratelepítésről kéne beszélnünk (mint például Topolya esetében).

térsegekben csoportosultak, mint a többségi nemzet.²⁸ A török veszély csökkenésével, majd múltával persze elkezdődött az új területek felmérése. Ekkor kezdődtek az első államilag támogatott és szervezett betelepítések is. Az 1711-es²⁹ szatmári békekötést – amikor megteremtődtek az előfeltételek egy hosszabb folyamathoz – tekinthetjük a betelepítési politika kezdetének (Seewann, 2013: 114–115). Bizonyos, hogy az újonnan trónra lépő magyar király, III. Károly a gazdasági fejlődés lényegét szem előtt tartva igyekezett nemcsak a gazdasági, hanem a demográfiai mutatókat is pozitív irányba elmozdítani. Ehhez volt szüksége a jó postai kapcsolatok, illetve a külföldi és tengerentúli kereskedelem kiépítésére (Virág, 2002: 21; Györe, 2023: 93–95). Az újonnan kialakult határok mentén is számos negatív társadalompolitikai probléma hatott ki a népesség számára, főként egészségügyi szempontból. Ennek legfőbb oka a különféle betegségek gyors terjedése volt szélesebb körökben a kölcsönös kapcsolatok által (Гавриловић, 2009: 246–247). A karantén intézményét majd csak Mária Terézia uralkodása idejében sikerül bevezetni. Azt is fontos megemlítenünk, hogy a bácskai kolonizáció, mely nagyrészt a merkantilista gazdaságpolitika következményének tekinthető, számottevően különbözött a bánátitól. A bánáti térség, melyet közvetlenül Bécsből igazgattak, előbb vált a tervezett betelepítések térhelyévé. Ezen okból kifolyólag az itt kialakuló „projekt” eredményeivel már előbb szembesülhetett a Habsburg udvar. Ugyanez nem fogalmazható meg a bácskai területekről, melyek civil és katonai közigazgatási területekre osztódtak, emellett a XVIII. századnak ebben a felében alig történt itt tervezett betelepítés. Az osztrák örökösödési háború hatására, pontosabban a magyar nemesség kegyeinek elnyerése érdekében Mária Terézia először megreformálta, majd feloszlatta a katonai közigazgatási területeket (Гавриловић, 2009: 13–14). Valójában ekkortól, a XVIII. század második felétől kezdve beszélhetünk az állami kolonizációs politikáról. Ekkor, pontosabban az osztrák örökösödési háború lezárásával, 1748-tól létrejött az elképzelés a teljesen centralizált birodalomról, melynek a krízisből való kilábalás érdekében új gazdasági ágakat kellett létrehozni, illetve a meglevőket

28 A magyar államiság bázisát alkotó nemesség, illetve a lakosság jelentős része északra, a mai Felvidékre és Észak-Magyarországra menekült. Ez idő alatt a szerb lakosság a hódoltsági területeken élt. Népzsűrűségüket és földrajzi elterjedésüket a már említett háborúk befolyásolták.

29 Ehhez a periódushoz egy statisztikai adat is társul. Míg az európai országokban a népességnövekedés átlagosan 57,8% körül mozgott, addig a magyar területeken kevesebb lakos élt, mint a mohácsi vészt megelőző időszakban. Ennek alapján számításaink szerint körülbelül kétmillió ember hunyhatott el az adott időszakban.

megerősítenie, és az állam határai mentén a lakosság számát is növelni, hiszen ez taktikai szempontokból elengedhetetlen volt.

Ezen utolsó állításom alátámasztására, mellyel talán sokan vitatkoznának, a következő magyarázatot hoznám fel. A magyar társadalom kielégítésére Mária Terézia területeket osztott szét egyfajta új nemességnek. Így telepítették be például a topolyai és hegyesi területeket is, melyek például a Grassalkovichok befolyását növelték az említett térségben. A Berlint is elfoglaló Hadik András például, akit 1772-ben az újonnan megszerzett Galícia és Lodomeria parancsnokává nevezték ki, a déli vidékeken is számos feladatot látott el, s ugyanígy jutott földbirtokokhoz is. Ennek ismételten gazdasági és stratégiai okai voltak (Farkas, 2000: 15–16, Hadik-iratok: 452–463). Cothman kamarai tanácsos ugyanilyen céllal kéri a Szabadka környéki puszták betelepítését (Magyar, 1991: 19). Mindemellett a települések tervszerű kiépítése és a déli határ mentén történő kereskedelmi kapcsolatok³⁰ kiépítése is ezeket a téziseket támasztja alá.

Gazdasági szempontból számos sikere volt a betelepítésnek. Az új termelési ágak kialakulásán kívül a mezőgazdasági termelés is erősödött. Az állattenyésztés és a növénytermesztés területi terjeszkedése a magyar államon kívül a Habsburg Birodalom egészének gazdasági fejlődését is elősegítette³¹. Így válik például Andrásnépből fontos lótenyésztő központ, s az épp innen származó egyetemisták elősegítik a méhészet fejlődését (Janić, 1998: 86–89; Улмер, 1995: 59–60). Az egyre nagyobb számban itt áthaladó kereskedők³², illetve a megjelenő malmok is ennek a sikernek a bizonyítékai. A malmok egyre gyakrabban jelennek meg olyan kisebb településeken, amelyek a nagyobb településközpontok mellett helyezkednek el. Természetesen itt nem a későbbi, XIX. században megjelenő malmokról beszélünk.

30 A török kereskedők helyzetének szabályozása gyakran került terítékre, így 1718-ban is. Mivel ekkor sikerült tisztázni az említett csoport társadalmi és jogi státusát, a törökök egyre könnyebben és gyakrabban kezdtek kereskedni a Habsburgok területein. Ennek eredményeként egyre jobban kötődtek is hozzájuk, főként anyagilag, amit az egymás közötti tartozások is ábrázolnak. Valójában ezen emberek sikeresebb asszimilálásával is hasznot lehetett volna kovácsolni. Lásd: Гавриловић, 1969: 26–31.

31 1850-ig belső vámhatár állt fenn a Magyar Korona Országai és a birodalom másik része között. Addig Magyarországról a nyersanyagot az osztrák örökös területekre szállították, ahol különböző termékeket állítottak elő, s ezeket később a magyar területeken is értékesítették. Így a mezőgazdasági termelés közvetve elősegítette az osztrák ipar fejlődését is.

32 A só az egyik leggyakrabban megjelenő árucikk az Újvidék–Szabadka útvonalon ebben az időszakban. Erről a Szabadkai Történelmi Levéltár anyaga is tanúskodik, még a korábbi időszakból is. Vö.: Virág, 2008: 16–19.

Esetünkben, főként az általunk már korábban is vizsgált Észak-Bácskában főleg a szárazmalmok jelenlétéről számolhatunk be, melyek számának gyarapodása egyenesen arányos a demográfiai mutatók pozitív irányba való elmozdulásával is (Brindza, 1998: 21, 26–28, 31–38). A nagyobb településeken, mint például Szabadkán, egyre inkább jellemző a nagyobb tudást és befektetéseket igénylő iparágak megjelenése, például a textiliparé (Brindza, 1998: 26–29; Virág, 2008: 8–9, 31–33; Улмер, 1995: 29–60).

A gazdasági életben megjelenő sikereken kívül a kulturális és szociális életben megjelenő újdonságok is a népesség számának növekedéséről, valamint a közösségek és a helyi intézmények jogi és gazdasági erősödéséről tanúskodnak. A kulturális élet szervezése, illetve az egyházakhoz kapcsolódó kultúrkörökbe való csoportosulás az egyik ilyen siker, akárcsak az iskolák kiépítése és a nyomdai tevékenység gyarapodása. Ezeket a jelenségeket a XVIII. század végéig leginkább az olyan nagyobb városokban vehetjük észre, mint Szabadka vagy Újvidék (Стajiћ, 1951: 99–102, 193–196, 261–267; Rokvić, 2013: 119, 127–128, 150–154).

Ami a szociális és institutionális fejlődést illeti ezek a városi intézmények is a bürokrácia fejlődésével erősödnek és jelennek meg. II. József uralkodása idején létrehozta az állami hivatalnoki kart, s igyekezett ennek Magyarországon való meghonosítására és megerősítésére is. Ezt a folyamatot azonban a Habsburg uralkodóknak nem sikerült tartósan életben tartaniuk. A lakosság számának növekedésével néhol megjelennek a hajléktalanok, akikről a városnak kellett gondoskodnia. Szabadka esetében már 1766-ban beszélhetünk ilyen célt szolgáló intézményről (Улмер, 1994: 21–25). A mindennapi jóléthez és élethez szükséges intézményekre is egyre nagyobb szükség volt. Megjelentek hát a letelepedett orvosok, bábák és gyógyszerészek is a városban (Улмер, 1994: 25–27, Стajiћ, 1951: 5–25, 60–72). A bácskai városok közül mindenképpen Szabadka volt a legmagasabb szintű életminőséget biztosító város, hiszen a más nagyvárosokhoz való közelsége és a gazdasági előnyök hatására már 1787-ben 20.708 lakosa volt, s ezzel a hatodik legnépesebb magyar várossá vált (Magyar, 1991: 27). Ezekben a városokban azonban nem, illetve csak kis mértékben volt jelen a protestáns lakosság. Erről majd a protestánsokról szóló fejezetben többet szólunk. Ahogyan ott is észrevehető, ezekben a térségekben majd csak a XIX. század kezdetén jelentkeznek a protestánsok olyan arányban, hogy már a társadalmi szerveződésük is szemmel láthatóvá válik. A déli vidékeken letelepülők problémáival – társadalmi kiközösítés, gazdasági problémák – számos tanulmány foglalkozott már. Azt is érdemes kiemelnünk, hogy míg a mai Csongrád–Csanád vármegye területén már a XVIII. század elején érezhető volt

a protestantizmus jelenléte, addig ilyesmiről az általunk kutatott területen majd csak a XVIII. század második felében beszélhetünk (Hegyi, 2023: 375–379). Ezek alapján is megfigyelhető, miért is problematikus ennek a periódusnak a kutatása. Azt is ki kell emelnünk, hogy a türelmi rendelet kihirdetéséig az általunk kutatott területen (lásd: a mai Bácska területe adminisztratív szempontból) a Habsburg uralkodók igyekeztek a katolikus egyház befolyását a lehető legnagyobb mértékben megerősíteni.

A protestáns lakosság szempontjából az iskolák és egyéb kulturális intézmények kialakulása azonban sokkal később kezdődött. Ennek természetesen az egyik oka az, hogy az említett csoport tervezett betelepítése is később kezdődött. Emellett a protestánsok, ahogyan már említettük, a különböző földrajzi régiókban, különböző jogi keretek között mozoghattak. Így magyarázható meg az a jelenség is, hogy a türelmi rendelet megjelenése után kezdődött meg a protestáns egyházi szerveződés is (Hegyi, 2020: 88–90). Másfelől, ahogyan az egyik későbbi tézisünk, illetve a munka bevezető pontjai is igazolják, komoly társadalmi és gazdasági előfeltételek megteremtésével jöhetett csak ez létre. Ómoravicza példáján tudják konstatálni, mennyire fontosak ezek az intézmények. Az 1786-ban érkező 334 református család még ugyanabban az évben iskolát építtetett (Dévay–Gyarmati, 1936: 46; Nagy Kálózi, 1943: 158).

Említésre méltó, hogy a meglévő népszámlálási adatokat felhasználhatjuk mind etnikai feltérképezésre, mind demográfiai számításokra³³. Természetesen ezekben a feljegyzésekben nem szerepel a nemzeti és a vallási hovatartozás. Az előbbire etnológiai kutatások segítségével, az utóbbira az egyházi dokumentumok tanulmányozásával tudunk részletesen rámutatni. Hegedűs Antal szintén arra a következtetésre jutott, hogy a bács-bodrogi és a torontáli vármegyék lakosságának növekedése volt a legszembetűnőbb (Jakšić, 1968: 20–24; Хегедиш, 1987: 23).

Ilyen körülmények között telepedtek le a különféle protestáns egyházak tagjai is. A gazdaságilag és társadalmilag megszilárdult bácskai területekre tömegesebben II. József idejében kezdtek betelepülni, minimális mennyiségben viszont már III. Károly idejében³⁴ is érkeztek ide, majd később a megfelelő körülmények ki-

33 Már az 1715-ös és 1720-as népszámlálást összevetve is láthatjuk a minimális változásokat. Ismét Szabadka példája a legkiugróbb.

34 Jankulov például Mária Terézia korszakát tekintette a kolonizációs folyamatok kezdetének, de ő sem tagadta a jelenlétüket III. Károly idején. A Mária Terézia alatt lejátszódó folyamatokat három részre osztja: korai (1740–1749), középső (1749–1772) és kései (1772–1780) folyamatokra.

alakulása után számuk egyre nőtt (Fata, 2018: 117–125). Ennek tárgyalására fogunk koncentrálni a továbbiakban.

PROTESTÁNS LAKOSSÁG A DÉLI PEREMVIDÉKEN

Az udvari kamara azon célja, hogy teljesen homogén közeget hozzon létre, ahol a katolikus vallás kerül előtérbe, sokáig sikeresnek tűnt. A különféle puszták betelepítésével különböző népek telepedtek le a mai Bácska területén, s túlnyomó többségük katolikus volt. Már az osztrák örökösödési háború idején is találkozhatunk velük az összeírásokban. Ruszinok, németek, magyarok, szlovákok került az említett térségbe (Памач, 2007: 47–50; Церовић, 2014: 142–146; Jankulov, 1961: 45–46, 59). Azonban hiba csúszhatott a számításba, mert a még megtűrt pravoszláv lakosság mellett kisebb számban megjelentek a protestáns vallású lakosok is. Főként az evangélikusok jelentkeznek a XVIII. század folyamán térségünkben. Mint Jankulov is említi, az általános felfogás, hogy a protestáns vallásúak betelepítése tilos volt, hamisnak bizonyul. Saját értékelése szerint ez legfeljebb a magyarokra és a németekre vonatkozott (Jankulov, 1961: 60). Ezzel részben egyet kell értenem, hiszen csak pár település található ebben az időszakban, ahol a magyar vagy német lakosság és a protestáns vallások kéz a kézben járnak.

Bonyolult lehet számunkra annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy mely kategóriákba sorolhatjuk egyes népek letelepülését. Ezen folyamatok tanulmányozásakor meg kell különböztetni a tervszerű telepítést (azon belül is a kamarai telepítést és a magánföldesúri telepítést), valamint a spontán betelepülést. Bácsfeketehegy (Feketics) is egy ilyen település. Ide nem szlovákok, hanem a Kunságból származó magyarok települnek le. Ezen település esettanulmányozásával is rá tudunk világítani arra a tényre, hogy a kamarai telepítésekkel egyidejűleg spontán betelepülések is történtek.

A bácskai régióban a szlovák lakosság mint evangélikus vallású közösség lesz a protestantizmus hordozója. A korai teréziánus betelepítések alkalmával telepítik be ezeket a lakosokat Petrőcre és Bezdánba, egyesek szerint viszont már III. Károly idejében is érkeznek Bajsára szlovákok. Minden bizonnyal intenzíven folyt a betelepítés, ám inkább a katolikus lakosságé, mintsem az evangélikusé (Jankulov, 1961: 59–60; Nagy, 2001: 39).

Az egyik leggyakrabban emlegetett műben, a Borovszky Samu *Bács-Bodrog vármegye monográfiájában* is találhatunk hibát, hiszen ő az evangélikus társadalmi szerveződések az 1780–1790-es évekre teszi. Helytörténeti kutatások azonban

bizonyították, hogy a Kunságból érkező, református magyar lakosság már 1766-ban templomot emeltetett magának. Ekkor a vallási különbségekkel való szembenállás enyhülni kezdett, s könnyebb is volt a protestánsok szerveződése. Borovszky kiemeli, hogy a XVIII. század 40-es éveiben „lutheránus tótokat” telepítettek be Petrőcre és Kiszácsra³⁵ is, ám később több helyre is érkeznek lutheránus szlovákok. A híres-neves történészek gyakorta kifelejtik Bajsát, jóllehet az udvari kamarához való kötöttsége ellenére több evangélikus és református családot is találunk ott. Például a helytörténeti kutatások alapján 1764-ben összesen 65 protestáns család élt a faluban (Borovszky, 1909: 353; Damján, 2018: 155).

A bácsfeketehegyi (feketici) körülmények egyfajta különleges esetként is kezelhetőek, ám idővel, főleg II. József uralkodása alatt egyre több protestáns lakos érkezik ezekre a területekre. Így lesz számos evangélikus és református magyar és német lakosa néhány településnek. II. József idején már a betelepült családok egy-negyede volt evangélikus, illetve kisebb százalékuk református, akik a XVIII. század végére megalapítják saját egyházközségüket (Margit, 1997: 13; Kollega Tarsoly, 2018: 38-39). Ez idő alatt a nagyobb városokban nem találhatók protestánsok, vagy nem található szervezett egyházközségük, illetve más szervezetük sem. Újvidéken 1802-ben, Szabadkán 1805-ben esik róluk említés (Érdújhelyi, 2002: 186; Iványi, 1892: 352).

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy miként tudott a katolikusnál sokkal csekélyebb protestáns lakosság megmaradni a hatalmas demográfiai növekedés és a bécsi udvar katolicizmust támogató álláspontja közepette. Fontos adat, hogy az 1777. és 1787. évi összeírások alapján Bács-Bodrog vármegye lakossága hatvanezerrel nőtt³⁶. Az 1787. és 1850. évi összeírások alapján ekkor 141%-os lakosságnövekedésről beszélhetünk (Hegediš-Čobanović, 1989: 31; Хередиш, 1987: 23). A feltett retorikai kérdésre nem tudunk talán teljesen pontos választ adni, ám felfoghatjuk egyfajta természeti jelenséggént, akárcsak a folyó morotváját. Az újonnan betelepített területek protestáns lakosságának az önálló megmaradásához szüksége volt arra, hogy megfelelő távolságra maradjon a fő vallástól, a nagyobb városi központoktól, hiszen az uralkodó katolikus egyház így könnyen elnyomhatta volna a kiszámú protestáns lakosságot. Másfelől a távolság közöttük nem lehetett túl nagy sem, hiszen így nem tudtak volna gazdaságilag fejlődni, nem fejlődhetett volna az ipar, a későbbiekben pedig problémás lehetett volna a manufaktúrális termelés

35 Ahol ma is jelentős szlovák és evangélikus lakosság található.

36 1777-ben 164.356, 1787-ben pedig 227.147 lakost írtak össze.

kialakulása, ami gazdasági csődbe vitte volna a lakosságot, sokan elhagyták volna a településüket. Jó példa erre a Kishegyes–Topolya vonal. Ezek a települések már a XVIII. században összekötő utat képviseltek Újvidék és Szabadka között, katolikusok által lakott területeknek számítottak s számítanak ma is. Ám az oldalukon elhelyezkedő települések, ezen esetben falvak – az előbbi esetében Bácsfeketehegy, az utóbbi esetében Ómoravica (Bácskossuthfalva) és Pacsér – nagyobb számú protestáns lakosságnak adott otthont. Ezek a geográfiai és gazdasági tényezők nyújtanak lehetőséget és otthont a későbbi betelepedésekre, és így alakulhatnak majd ki a protestáns egyházszervezetek Bács-Bodrog vármegye területén.

EGY FEJEZET LEZÁRÁSA, EGY MÁSIK NYITÁNYA

A XVIII. századi demográfiai és gazdasági mutatók elemzésével számos (hely) történész próbálkozott már. Ahogyan a felhasznált irodalom mennyiségéből is látszik, sajnos elég parciálisra sikeredtek ezek a próbálkozások. Ennek okát főként a térségek és időszakok határaiban tudjuk megjelölni, hiszen a kutatók kisebb témára koncentráltak, vagy csak kis mértékben érintették az általunk vizsgált régiókat. Ezen változások feltárása és kutatása egyre több szakember figyelmét kelti fel, egyre többen kezdenek el vele foglalkozni. A bácskai régió az ebből a korszakból származó levéltári anyagát kevesen ismerik, s még kevesebben kutatják. Mint ismeretes, a bánáti térség demográfiai változásaival többen is foglalkoztak, ezért komplexebb kép alakult ki azon vidék folyamatairól. Ezzel szemben a bácskai térséggel kevesen foglalkoznak, emiatt a feltérképezés is lassabban halad.

A nemzeti és vallási identitás aspektusa még kevésbé ismeretes, ezért döntötünk e téma feldolgozása mellett. Mivel nem állt rendelkezésünkre elegendő idő, nem tudtuk minden felhasznált irodalom levéltári alapját kivizsgálni. Viszont egy új projekt keretében ezekre biztosan időt fogunk szakítani. Ily módon ezen tanulmány a 2025. évi OTDK munkám egyik szegmensét volt hivatott taglalni. Hegedűs Antal tanulmányai szerint ez a vidék volt a legnépesebb és legsűrűbben lakott terület a XIX. század kezdetén. Ezért is volt számomra sajnálatos, hogy ilyen keveset tudunk róla, s még e tudás nagy része is tévhitnek bizonyul. Mindamelletts lokálpatriótaként is fontosnak találom, hogy a még felderítetlen folyamatokat az elkövetkező időben feltárjam.

Összességében célunk az említett térség körülményeit volt hivatott feltárni, ahova a betelepülő protestánsok érkeztek. Mint látható, néhány korábban elfogadott tézist sikerült megcáfolnunk (például Borovszky esetében), ami arról

tanúskodik, hogy az eddig elfogadott tényekkel szemben a protestáns betelepülés, jelen esetben az evangélikus, még jóval II. József uralkodása előtt megkezdődött. Ezenkívül az újonnan megalkotott hipotéziseink, amelyek a városok geográfiai elhelyezkedésének fontosságára vonatkoznak, további kutatások tárgya lesznek az elkövetkező időszakban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGOSTON, Gábor (2022): *Az oszmán hódítás és Európa*. Budapest: Rubicon.
- B. SZABÓ, János (2022): *A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529)*. In: B. Szabó, János; Fodor, Pál (szerk.), *Új korszak határán*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 67–92.
- BENDA, Kálmán (1980): *Ungarisch – serbische Versöhnungsversuche während des Rákóczi-Aufstandes, 1703–1711* – Studiahistorica Academiae Scientiarum Hungaricae 144, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- БЕШЛИН, Бранко (2016): *Евгеније Савојски и његово доба*. Нови Сад: Матица српска.
- BLOM, Philipp (2023): *Amikor a világ kiforul a sarkából*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- BOROVSKY, Samu (1909): *Magyarország vármegyéi és városai: Bács- Bodrog vármegye II*. Budapest: Országos Monográfiai Társaság.
- BRAUDEL, Fernand (1979): *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. Paris: Librairie Armand Colin.
- BRINDZA, Károly (1998): *Topolya és környéke malomipara*. Újvidék: Forum.
- ЦЕРОЈЕВИЋ, Љубивоје (2014): *Народи на тлу Војводине*. Нови Сад: Прометеј – Удружење Срба у Словачкој.
- DAMJÁN, Zsolt (2018): *Kétszázötven év*. Szabadka: Csíkos.
- ÉRDUJHELYI, Menyhért (2002): *Újvidék története*, Újvidék: Agapé.
- FARKAS, Gyöngyi (szerk.) (2000): *Mária Terézia hadvezére*. Budapest: Petit Real.
- FATA, Márta (2018): *Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen: Evangelische Einwanderer aus den mittel- und südwestdeutschen Gebieten im kaiserlichen Banat und im ungarischen Komitat Tolna zwischen Akzeptanz und Unterdrückung zur Zeit Kaisers Kalrs VI*. In: Absmeier, Christine; Asche, Matthias; Fata, Márta; Röder, Annemarie; Schindling, Anton (hg.) *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 117–153.

- FATA, Márta (2020): *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit*. Göttingen: Vadenhoeck-Ruprecht.
- ГАВРИЛОВИЋ, Славко (1969): *Прилог историји трговине и миграције Балкан-Подунавље XVIII и XIX stoleћа*. Београд: САНУ.
- ГАВРИЛОВИЋ, Славко (2009): *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније*. Нови Сад: Матица српска.
- GYÖRE, Zoltán (2014): *Habzburška monarhija 1526–1792*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- GYÖRE, Zoltán (2014): *Именски фонд Бачког кметовског становништва 1522*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- GYÖRE, Zoltán (2023): *Pregled privredne istorije Habzburške monarhije 1526–1867*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- ХЕГЕДИШ, Антал (1987): *Аграрни односи у Торонталској жупанији у Банату 1779–1848*. Нови Сад: Матица српска.
- HEGEDIŠ, Antal, COBANOVIĆ, Katarina (1991): *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- HEGYI, Ádám Alex (2020) *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár? In: Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*. Reciti konferenciakötetek (6). Reciti Kiadó, Budapest.
- HEGYI, Ádám Alex (2023): *Privatmeinungen über die Reformierten aus den Städten im Südosten Ungarns*. In: Beer, Mathias; Heppner, Harald; Tischler-Hofer, Ulrike (Hrsg.) *Stadt im Wandel / Towns in Change: Der Donau-Karpaterraum im langen 18. Jahrhundert / The Danube-Carpathianarea in the long 18th century*.
- IVÁNYI, István (1892): *Szabadka története II*. Szabadka: Bitterman József Könyvnyomdája.
- JAKŠIĆ, Ivan (1968): *Iz popisa stanovništva Ugarske: početkom XVIII veka. II*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- JANIĆ, Branislav (1998): *Zobnatica u vremenu i prostoru*. Bačka Topola: Vesnik.
- JANKULOV, Borislav (1961): *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad: Matica srpska.
- KAUFMANN, Thomas (2016): *Erlöste und Verdammte: Eine Geschichte der Reformation*. München: C. H. Beck.
- KOLLEGA TARSOLY, István (2018): *Telepeskönyv. II. József német telepesei*. Budapest: Tarsoly.
- MAGYAR, László (1991): *Szabadka és lakossága 1828-ig*. In: Magyar, László (szerk.) *Koreni – Gyökerek*. Szabadka: Szabadkai Történelmi Levéltár, 1-34.

- MARGIT, István (1997): A feketicsi református gyülekezet múltja. In: Bordás, Győző (szerk.) *A megtartó egyház*. Újvidék: Forum, 10-11.
- МИКАВИЦА, Дејан, ЛЕМАЈИЋ, Ненад, ВАСИН, Горан, НИНКОВИЋ, Ненад (2016): *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526 до 1918., Књига 1*. Нови Сад: Прометеј – Филозофски факултет – РТВ.
- MIKULEC, Jiří (2018): Baroque Absolutism. In: Pánek, Jaroslav; Tůma, Oldřich (ed.) *The History of the Czech Lands*. Chicago: University of Chicago Press, 231-259.
- NAGY KÁLÓZI, Balázs (1943): *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Település-népiségtörténeti értekezések 8. Budapest: Sylvester Nyomdai Műintézet.
- NAGY, László (1986): *A török világ végnapjai Magyarországon*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- NAGY, Tibor (2001): *Mala Bajša (Fybach), neresēna zagonetka, legenda i stvarnost*. In: Harkai, Imre (ur.) *Monografija Bačke Topole*, Novi Sad: Daniel Print.
- НИНКОВИЋ, Ненад (2023): Срби у Сегедину између 1686. и 1716. In: Блатешић, Александра, Божанић, Снежана (ур.), *Годишњак*. Нови Сад: Филозофски факултет, 141-154.
- PÁLFFY, Géza (2012): Baróni a magnáti v Uhorskom kráľovstve v 16. storočí. In: Federmayer, Frederik (ed.) *Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 17-28.
- PÁLFFY, Géza (2021): *Hungary Between Two Empires 1526–1711*. Bloomington: Indiana University Press.
- ПОПОВИЋ, Ст. Михаило (2017): *Од Будима до Цариграда*. Нови Сад: Академска књига.
- РАМАЧ, Јанко (2007): *Руснаци у Јужней Угорској (1751–1918)*. Нови Сад: Войводјанска академија наука и уметности.
- ROKVIĆ, Dragan (2013): *Subotica u XVIII veku*. Grafoprodukt: Subotica.
- SEEWAN, Gerhard (2013): *Geschichte der Deutschen in Ungarn – Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg: Verlag Herder-Institut.
- СТАЈИЋ, Васа (1951): *Грађа за културну историју Новог Сада*. Нови Сад: Матица српска.
- УЛМЕР, Гашпар (1994): *Просјаци у Суботици*. Суботица: Историјски архив Суботице.
- УЛМЕР, Гашпар (1995): *Занатство у Суботици*, Суботица: Историјски архив Суботице.

VIRÁG, Gábor (2001): Trgovište Bačka Topola. In: Monografija Bačke Topole. Novi Sad: Daniel Print.

VIRÁG, Gábor (2002): Kishegyes. Újvidék: JMMT.

VIRÁG, Gábor (2008): A kishegyesi iparosság története. Újvidék: Forum.

ЗИРОЈЕВИЋ, Олга (1976): Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку. Нови Сад: Филозофски факултет.

Beérkezés időpontja: 2024. 04. 20.

Közlésre elfogadva: 2024. 05. 13.

Richárd MORVAI RÁCZ

Student, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

“UT SEMENTEM FECERIS, ITA METES” –
POPULATION MIGRATION AND THE DEVELOPMENT
OF SETTLEMENTS IN PRESENT-DAY BAČKA
REGION FROM THE BEGINNING OF MARIA
THERESA’S RESETTLEMENT POLICY UNTIL THE
DEATH OF JOSEPH II (1751-1790), WITH SPECIAL
REFERENCE TO THE PROTESTANT POPULATION

Abstract: The settlement and population history of the former Bács-Bodrog county has attracted the attention of many historians and has become the subject of their research. However, due to the lack of historical sources and their fragmentary nature, only certain segments of the topic have been the subject of more thorough historical studies. However, the territory of present-day Bačka (in the modern administrative sense) is one of the least explored areas of former Hungary. Many of the statistical data have not yet been processed, mainly due to the lack of linguistic knowledge of historians and the spatial dispersion and physical nature of the available data. In addition, the historical context does not offer us much in the way of information, since this peripheral region of the Habsburg Empire was the scene of constant warfare (1521-1699). However, various monographs and collections of sources have been published, but their content provides only a limited account of events in Bačka during the period of Turkish rule and enlightened absolutism. Nevertheless, the Protestant aspect has almost always been ignored. The aim of this work is to explore this particular topic. The processes taking place in Bačka, which were also greatly influenced by the defeats suffered in the War of the Austrian Succession (1740-1748), will be examined from the first major and planned settlements of Maria Theresa until the death of Joseph II. During this period, a number of Protestant settlers also found new homes here, mainly at the encouragement of the Habsburg court. The main focus of the work is to explore the lives of these people, their organisation, their role in everyday life and economic development. In addition to analysing, synthesising and critiquing the literature and

historical sources collected in several languages, it is necessary to study and contextualise general regional, national and international events.

Keywords: Bačka, colonisation, enlightened absolutism, Protestantism, settlers.

A PROTESTANTIZMUS HATÁSA AZ EGÉSZSÉGÜGYRE

SZÚCS KÓSZÓ IZABELLA¹ ÉS SZÚCS CSABA²

Összefoglaló: A kutatás azt mutatja be, hogy a reformáció milyen hatást gyakorolt az egészségügy fejlődésére a 16. és a 17. században. Hangsúlyozza, hogy a protestantizmus elvei és a Szentírás hű követése jelentős hatással voltak az egészségvédelemre és az egészségügyi rendszerekre, valamint a középkori valóságos babonák helyett a Szentírás újbóli középpontba helyezésére. Kitér a Biblia és az egészségvédelem kapcsolatára, a Szentírásnak az egészséges életmódra vonatkozó útmutatásaira, valamint a testi és lelki egészség összefüggésére. A tanulmány azonban hangsúlyozza, hogy habár a „protestáns gyógyászat” fogalma még nem körvonalazódott, a protestantizmus alapelvei és a Biblia szerinti útmutatások alkalmazása jelentősen kihatott az egészségügyi gondolkodás és gyakorlat fejlődésére.

Kulcsszavak: protestantizmus, egészségügy, Szentírás, Martin Luther, Philip Melancthon, Johannes Bugenhagen, Andreas Vesalius, Sir Thomas Browne, Edward Browne, Paracelsus.

---

1 mester teológus, kutató, Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont Szabadka, email: szk.izabella@karoli.org.

2 mester teológus, kutató, Károli Gáspár Protestáns Kutatóközpont Szabadka, email: sz.csaba@karoli.org.

BEVEZETŐ HELYETT

A reformáció nem csak a vallási életet alakította át, hanem jelentős hatást gyakorolt az élet más területeire is, így az egészséggel kapcsolatos nézetekre. Jelen kutatásnak az a célja, hogy bemutassa, miként befolyásolta a reformáció az egészségügy fejlődését a 16. és a 17. században. Habár a „protestáns gyógyászat” fogalma még nem körvonalazódott, a protestantizmus elvei és a Szentírás helyes alkalmazása jelentős hatással voltak az egészségvédelemre, az egészségügyi rendszerekre, valamint a középkori vallásos babonák helyett a Szentírás újbóli középpontba helyezésére.

A BIBLIA ÉS AZ EGÉSZSÉGVÉDELEM

Elöljáróban szeretnénk hangsúlyozni, hogy a Szentírás számos olyan útmutatást kínál, amelyek az egészséges életvitelhez kapcsolódnak. Ez különösen jelentős, tekintettel arra, hogy Luther és a reformáció további alakjai a Bibliát Isten ihlette, időálló szöveggént kezelték. A Szentírás mint a keresztény hit alapvető dokumentuma rengeteg utalást tartalmaz az egészségre és az egészséges életmódra. Ezek a referenciák nem csupán spirituális értelmezést biztosítanak, hanem konkrét útmutatást is nyújtanak a testi és a lelki jólét megteremtéséhez.

Az Ószövetség, különösen a Tóra, bőséges útmutatást nyújt az étkezési szokások és tisztasági előírások terén. Mózes harmadik könyve alaposan kifejti az étkezési szabályokat, sok közülük mai szemszögből is az egészséges táplálkozás elveit tükrözi. Ezek a szabályok például részletesen meghatározzák, mely állatok (úgymond tisztátalan állatok) fogyasztása tilos, valamint a vér fogyasztásának tilalmát is megfogalmazzák. Az Ószövetség és az Újszövetség egyaránt tiltja a vér fogyasztását, hisz a Biblia szerint a vér az élet, azaz a lélek hordozója (Mózes V. könyve 12:23).

A vér fogyasztása több kultúrában is megfigyelhető, de ez számos egészségügyi kockázatot hordozhat, még megfelelő hőkezelés esetén is, ugyanis a vér a testben lebomló anyagokat is szállítja. Magas a vastartalma, amely bár szükséges az emberi test számára pl. a vörösvérsejtek előállításához és az oxigénnek a sejtekbeállításához, a túlzott bevitele azonban komplikációkat idézhet elő. Nagy mennyiségű vasbevitel esetén az emberi szervezet nehezen képes eltávolítani a fölösleget, hemokromatózishoz vezethet, vagyis lerakódik a szövetekben, s károsítja őket (Tomonokó, 2023). Ez a betegség számos egészségügyi problémát okozhat, mint például:

- ◆ májkárosodás
- ◆ folyadék felhalmozódása a tüdőben
- ◆ kiszáradás
- ◆ alacsony vérnyomás
- ◆ cukorbetegség
- ◆ idegrendszeri károsodás
- ◆ szívbetegség
- ◆ ízületi gyulladás³

Érdekességgként még megemlítenénk, hogy habár az állati vérnek nagy a fehérje- és vastartalma, ezek a tulajdonságai egészségügyi kockázatokkal járnak, ami aggodalmat kelt a fogyasztók körében. A magas vas- és fehérjetartalom károsíthatja a fogyasztók sejtsztruktúráját, a fehérjéket, a membránokat és a DNS-t. Ez növelheti bizonyos ráktípusok kialakulásának kockázatát is. Emiatt sokan kerülnek az állati vér vagy vér alapú összetevőket tartalmazó élelmiszereket (Ofori-Hsieh, 2013).

Az Ószövetség szerinti másik jelentős étkezési korlátozás a sertéshús fogyasztásának tilalma. Ezt a magas vérnyomással is összefüggésbe hozzák. Dr. Predrag Nenadić úgy vélekedik, hogy különösen azoknak az embereknek ajánlott kerülni a sertéshús fogyasztását, akik magas vérnyomással küszködnek. Ha kiiktatjuk étrendünkől, az hozzájárulhat egészségi állapotuk javulásához

A disznóhús fogyasztása több szempontból is káros. Az egyik ilyen a trichinelózis nevű betegség megjelenése, ami a *Trichinella* fajok, köztük a *T. spiralis* által okozott fertőzés. Ez a parányi fonalféreg főként a házi sertés és a vaddisznó húsaiban található meg, és ha a hús nincs megfelelően kezelve, a férgek bejuthatnak az emberi szervezetbe, és súlyos tüneteket okozhatnak, például lázat, gyomor-bélrendszeri gyulladást, izom- és ízületi fájdalmakat, nehéz légzést, idegrendszeri tüneteket és szívizom-gyulladást.⁴ Egy másik halált okozó betegség a botulizmus, más néven kolbászmérgezés. Ez egy súlyos, potenciálisan halálos ételmérgezés, amit főleg a nyers húspanban levő *Clostridium botulinum* baktérium toxinja okoz. A tünetei: hányinger, szédülés, látászavarok, nyelési és beszédnehézség, súlyos esetben

---

3 Is Drinking Blood Dangerous? (2016. 08. 03). Letöltés dátuma: 2023. 12. 14., forrás: Labmate: <https://www.labmate-online.com/news/news-and-views/5/breaking-news/is-drinking-blood-dangerous/39660>.

4 Veszélyes lehet a disznóhús? A trichinellozis betegsége. (2014. 08. 17). Letöltés dátuma: 2024. 02. 29, Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal (Nébih). Forrás: Webbeteg: <https://www.webbeteg.hu/cikkek/eloskodok/10301/trichinellozis-tunetek-fertozes>.

izom- és légzésbénulás. A botulizmus megjelenése azonnali orvosi beavatkozást igényel, mivel a súlyosabb esetek halálos kimenetelűek is lehetnek.⁵

Más források arra hívják fel a figyelmet, hogy a disznóhús káros hormonokat, zsírokat tartalmazhat, ami bőrproblémákhoz, ízületi gyulladásokhoz és hormonális elváltozásokhoz vezethet. A disznóhús magas zsírtartalma hozzájárulhat az elhízáshoz is.⁶

Egyes állítások szerint a sertések emésztőrendszere nem hatékonyan távolítja el a méreganyagokat, mivel az emésztésük rövidebb idő alatt zajlik, mint a kérődzők. Ez a méreganyagok felhalmozódásához vezethet a disznó belső szerveiben és zsírszövetjeiben. A disznók a verejtékmirigyek hiánya miatt nehezebben méregtelenítik a szervezetüket, ami szintén hozzájárulhat a méreganyagok felhalmozódásához.⁷

Fontos megjegyezni, hogy ezek az állítások bizonyos esetekben eltúlzottak vagy vitatottak lehetnek, és a disznóhús fogyasztásának kockázatai jelentősen csökkenthetők megfelelő higiéniai eljárásokkal és alapos hőkezeléssel. A sertéshús fogyasztását tekintve az Újszövetség a nemzetek számára nem ír elő tilalmat ezzel kapcsolatban. Ezt támasztja alá az a jeruzsálemi tanácskozás is, amelyen az Ószövetség törvényeinek alkalmazását vitatták meg a gyülekezet elöljárói. Csupán négy előírást emeltek ki a nemzetekből megtért hívók számára: a vér fogyasztásának tilalmát, a fulladásban elhullott állatok húsának kerülését, valamint a bálványimádással és a paráznasággal szembeni tartózkodást (Apostolok cselekedetei 15:20). Azonban véleményünk szerint az étkezéssel kapcsolatban mégis a mértékletesség a legfontosabb.

Az Ótestamentum törvényei számos specifikus előírást tartalmaznak, amelyek az ókori izraeliták egészségvédelmét szolgálták, különös tekintettel a betegségek terjedésének megelőzésére. Az izraeliták akkoriban még nem ismerték azokat az orvosi magyarázatokat, amelyeket a modern tudomány ma már ismer. Mózes, hitek szerint Istentől ihletett olyan utasításokat adott nekik, amelyek a tisztaságra

---

5 Botulizmus – a legsúlyosabb ételmérgezés. Letöltés dátuma: 2024. 03. 23., forrás: Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal (Nébih): <https://portal.nebih.gov.hu/-/botulizmus-a-legsulyosabb-etelmargezes>.

6 Néhány ok, amiért nem szabad disznóhúst fogyasztani. Ez a legkárosabb hús! (2017. 01. 20). Letöltés dátuma: 2024. 02. 29, forrás: Filantropikum: <https://filantropikum.com/par-ok-amiert-nem-szabad-disznohust-fogyasztani-ez-legkarosabb-hus/>.

7 Érdekes tények a disznóhús fogyasztása ellen (2015. 11. 07). Letöltés dátuma: 2024. 02. 29, forrás: Agrároidal: <https://www.agraroldal.hu/disznohus-fogyasztasa.html>.

és a betegek karanténba helyezésére vonatkoztak, így hozzájárulva a közösség védelméhez.

Íme néhány példa a Biblia által adott egészségvédelmi utasításokra:

- ◆ A holttestek kezelésére vonatkozó szabályok, amelyek a tisztátalanság elkerülését és a fertőzések megelőzését szolgálták (Mózes III. könyve 19:11-13).
- ◆ A Mózes által megfogalmazott előírások, amelyek a leprások és egyéb fertőző betegségekkel küzdők elkülönítését szabályozzák, korai példái a fertőzési kockázatok kezelésének. Ezek az intézkedések a karantén alapelveit és a fertőző betegségek terjedésének megakadályozására irányuló stratégiákat tükrözik, amelyek későbbi egészségügyi gyakorlatokban is megjelentek (Mózes III. könyve 13:15).
- ◆ A betegek ruházatának, testének és ágyneműjének tisztítási útmutatója, ami a fertőzések ellenőrzésére és megelőzésére irányult (Mózes III. könyve 15:1-12).
- ◆ A tisztátalan állatok érintésének elkerülése, amely a tisztasági szabályok és étkezési előírások részeként jött létre (Mózes III. könyve 11:26-27).
- ◆ Mózes az emberi hulladék kezelésére vonatkozó utasításokat is megfogalmaz, amelyek a közegészségügyi és higiéniai elvek fontosságát hangsúlyozzák. Ez az irányelv a széklet biztonságos és higiénikus eltávolításának szükségességét emeli ki, ami a közösség egészségének megőrzésében kulcsfontosságú szempont (Mózes V. könyve 23:12-13).

Ezek az irányelvek különlegessé tették az izraelitákat más népekhez képest és véleményünk szerint hozzájárulhattak számos fertőző betegség terjedésének megakadályozásához, vagyis ezen utasítások Isten gondoskodását tükrözték az izraeliták testi egészségének megőrzése érdekében.

Czingel Szilvia észrevételei szerint a rituális tisztálkodás az ókori zsidó közösségekben nem csupán vallási szokás volt, hanem valós higiénés normák betartásával is együtt járt. Ez a gyakorlat különösen a járványok idején vált látványossá, mivel a tisztaságra való nagyobb hangsúly jelentősen csökkentette a megbetegedések számát. Ez a jelenség a későbbi zsidó gettókból is megfigyelhető volt, ahol a járványok alatt sokkal kevesebb betegség fordult elő. Ez a feltűnő különbség sajnálatos módon azzal járt, hogy a környező közösségek gyakran bűnbaknak tekintették a zsidókat, vádolva őket a kutak megmérgezésével. Ez a megalapozatlan vád a középkor és az újkor folyamán számos tragikus pogromhoz vezetett. E példa rávilágít

arra, hogy a higiéniai szokások és a társadalmi megítélés közötti összefüggés milyen mélyen gyökerezik a történelemben (Czingel, 2020).

A Biblia számos más példát és tanítást is tartalmaz a testi és lelki egészség összefüggéséről. Ma már kiderült, hogy számos fizikai tünet mögött lelki okok állnak. Ezeket nevezzük pszichoszomatikus betegségeknek. Dr. Rajna Péter kifejti, hogy a test és a lélek szorosan összekapcsolódik, a fizikai és a lelki zavarok egymást kölcsönösen befolyásolják. Ez különösen fontos a komplex, egyszerre szomatikus és pszichiátriai jellegű betegségek kezelésében, amikor ezek a kapcsolatok a kórtörténetből általában könnyen felismerhetők, és meghatározzák a kezelési stratégiákat (Rajna, 2021).

Talán nem véletlen, hogy a lélek és a test ilyen jellegű kölcsönhatására már több ezer évvel ezelőtt felhívta a figyelmet a Szentírás a következő szavakkal: „A vídám elme jó orvosságul szolgál; a szomorú lélek pedig megszárazsztatja a csontokat.” (Példabeszédek könyve 17:22-25)

Jézus tanításaiban kiemelkedő helyen áll a lelki-szellemi kiegyensúlyozottság fontossága, ami a szeretet, megbocsátás és a belső béke elérésére épül. Például a Máté evangéliumában (22:39) arról beszél, hogy szeressük felebarátunkat, mint magunkat, ami szerintünk az empátia és az önzetlenség alapja. Ezenkívül a megbocsátás jelentőségét is hangsúlyozza (Máté 6:14), ami segít megszabadulni a sértettségtől és haragtól. Azt is tanítja, hogy ne aggódjunk feleslegesen a jövő miatt (Máté evangéliuma 6:34), így tudjuk a belső nyugalmost megteremteni. Ezek a tanítások, valamint más mentálhigiénés elvek segítenek a lelki egyensúly és a belső béke elérésében. Véleményünk szerint Jézus üzenetei, mint például a szeretet, megbocsátás és az aggodás elkerülése, fontos útmutatást nyújtanak ahhoz, hogy életünket harmonikusabbá és értelmesebbé tegyük, ez pedig mint fentebb láttuk, hozzájárul fizikai állapotunk javulásához is.

A PROTESTÁNS HIT ÉS A SZENTÍRÁS

A protestáns hit hangsúlyozza a Biblia elsődlegességét a hit és erkölcs kérdéseiben, valamint a „megigazulás hit által” elvét, amely szerint az emberi üdvözülés Isten kegyelmén keresztül a hiten alapul és nem a cselekedeteken. Ez a vallási mozgalom a személyes hit és az egyházi hagyományok, szertartások helyett a személyes kapcsolatot helyezi előtérbe Isten és az ember között (Reuss, 1996).

A reformáció hatása a hétköznapi életben számos formában megnyilvánult. Egyrészt a személyes hitélet és a Biblia anyanyelven való olvasásának hangsúlyozása

révén nőtt az írni-olvasni tudás és az oktatás jelentősége (Birkás, 2015: 29-30). Másrészt a protestáns etika, amely a munka és a felelősség értékét hangsúlyozta, pozitívan befolyásolta a gazdasági magatartást és a társadalmi fejlődést. Emellett a protestáns hívők gyakran elutasították a pazarló életmódot és a túlzott külsejű vallási szertartásokat, helyette az egyszerűsége és praktikumra törekedtek mindennapi életükben és vallási gyakorlatukban. Az egyházi és állami hatalom szétválasztásának elve is hatással volt a társadalmi és politikai rendszerekre, előmozdítva a modern demokratikus és polgári jogok kialakulását (Kovács, 2004: 121).

Dr. Magyar László András szerint a középkori keresztény számára az egészség időnként veszélyesnek („perniciosának”), a betegség pedig üdvösnek („salutarisnak”) tűnhetett. Ebben az időszakban az egészség és a betegség erkölcsi értéket és üzenetet kapott: a betegséget nem életmódbeli hibák következményeként, hanem erkölcsi bűnök büntetéseként vagy lelki próbatételként, az üdvözülés felé vezető út egyik állomásaként értelmezték (Magyar, 2023: 242). Továbbá Magyar azt is megjegyzi, hogy a kora kereszténység idején, annak minden kettősségével, az orvoslás megtalálta a helyét, hiszen a gyógyítás mindig is tiszteltetreméltó tevékenység volt, Krisztust, az „arkhijatrosz”-t, azaz a „Christus medicus”-t követve. A medicina elméletét azonban bonyolultabban értelmezték, tekintettel az antik tudomány materialista alapjaira és a keresztény értékrendre, ahol az egészség elsősorban a lelki jólétet jelentette. Caroline Walker Bynum „The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336” című könyvében azt elemzi, hogy a keresztény értékrend szerint az egészség szorosan összefügg a lelki jóléttel, túllépve az antik tudomány materialista szemléletén. Bynum bemutatja, hogy a keresztény gondolkodásban az egészség és a betegség fogalmai mély spirituális jelentéssel bírnak, összekötve a testi állapotot az örök üdvösséggel és a lelki állapottal (Walker Bynum, 1995). Bár az egészséget fontosnak tekintették, a testi egészség a kollektív értékrendben háttérbe szorult, különösen a dietetikában, ami az egész életmód szabályozására törekedett. Az orvostudománynak ezért igazolnia kellett értékeit és céljait a keresztény környezetben, bizonyítva, hogy összeegyeztethetők a vallási értékekkel (Magyar, 2023: 243).

A második évezred közepén a társadalom minden szegmensében megvolt a törekvés egy nagyobb változásra. Talán nem véletlen, hogy ebben az időszakban a vallási megújulással együtt jelentős gazdasági, társadalmi, politikai és technológiai megújulás is zajlott. Max Weber kiemelten foglalkozik ezzel a kölcsönhatással „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című művében. Magyar is ezt a kölcsönhatást támasztja alá tanulmánya összegzésében, ugyanis véleménye szerint

„[...] a 16. századi protestáns orvosok teremtették meg a mai egészségszemléletünk alapjait, és ők nyitották meg az utat a mai mindent elsöprő egészségkultusz és egészségipar előtt.” Ugyanakkor Sebestyén Jenő, ismert református teológus szerint „sohasem szabad szem elől tévesztenünk és elfelejtenünk azt a nagy gondolatot, hogy a kálvinizmus elsősorban nem nemzetmentő szociológia, nem kultúrfilozófia, nem politika, hanem vallás, a kereszténység legtisztább formája, és minden egyéb értéke csak ez után és ebből következik, de viszont az összes többi értéknek azután a világon mindenütt, minden nemzet életében egyforma következetességgel belőle kell következnie.” (Sebestyén, 191(?): 5)

Martin Luther

Mielőtt rátérnénk a protestáns hitű orvosok meglátásaira és vívmányaira, kiemelten fontosnak érezzük, hogy felhívjuk a figyelmet Luther Márton néhány meghatározó gondolatára, mivel ezek a nézetek hozzájárulhattak és inspirációul szolgálhattak az egészségügyi szakemberek munkásságához.

Luther Márton gondolkodása a közegészségügyről és a járványokról jól nyomon követhető levelezéséből. Például Luther Georg Spalatinnak írt, 1527. augusztus 19-én kelt levelében leírja a pestisjárvány kitörését Wittenbergben. Megemlíti több személy halálát, majd megjegyzi, hogy egyesek megtagadták az orvosi kezelést, ami a szükségtelen halálukhoz vezetett. Luther Márton a pestisjárvány által kiváltott pánik idején hűségét és elkötelezettségét mutatja ki Wittenberg városa iránt, hiszen nem hagyja el lakóhelyét (Csepregi, 2013: 464). Ezzel a döntésével nemcsak közösségéhez való ragaszkodását és hitét hangsúlyozza a nehéz időkben, hanem egyben példaként is szolgál segítőkészségével és empátiájával, mely a szenvedőkel való mély együttérzést tükrözi.

Luther Márton egyik gyakran emlegetett levele – melyet a Covid-19 járvány tett különösen időszerűvé – John Hess számára íródott. Ebben a levélben Luther kiemelten hangsúlyozza a keresztény hit fontosságát, miközben határozottan felhívja a figyelmet az elővigyázatosságra és a járvány idején alkalmazandó alapvető higiéniai szabályok szigorú betartásának jelentőségére:

„Imádkozni fogok Istenhez, hogy kegyelmével őrizzen és védjen meg bennünket. Magam pedig fertőtlenítek, frissen tartom a levegőt, gyógyszert adok be (másoknak) és azt magam is beveszem. Amikor nem szükséges a jelenlétem elkerülöm a helységeket és az embereket, nehogy engem is megfertőzzön (ez a kór), majd pedig hanyagságom másokat megfertőzzön, ami esetleg halálukhoz vezethet. Ha Isten el

akar vinni, megtalál engem. Legalábbis azt teszem, amit Ő rám bízott, és nem vagyok felelős sem a saját halálomért, sem mások haláláért. De ha a szomszédom rám szorul, akkor sem az embereket, sem a helyeket nem kerülöm el, hanem szívesen meglátogatom és segítek neki – ahogy már elhangzott. Íme, ez egy igaz és Isten-félő hit, amely nem vakmerő, se nem meggondolatlan és nem is kísérti az Istent.” (Tappert, 1955: 242)⁸

Luther ezzel kiemeli a – járvány idején való – gyakorlati és felelős cselekvés jelentőségét, mint például a fertőtlenítést, a levegő frissességének megőrzését, a gyógyszerek használatát, valamint az emberek és nyilvános helyek kerülését, amikor a jelenlétük nem szükséges.

A PROTESTÁNS HITŰ ORVOSOK ÁLLÁSPONTJA

Philip Melanchthon

Philip Melanchthon⁹, a reformáció kiemelkedő alakja, 1497-ben született Baden területén. Akadémiai pályafutása során a Heidelbergi és a Tübingeni Egyetemre járt, ahol a görög nyelv és a bibliai tanulmányok területén mélyítette tudását. Az 1518-as évben Melanchthon megismerkedett Luther Mártonnal, ami egy életre szóló együttműködés kezdetét jelentette. Lutherrel és más reformátorokkal együtt Melanchthon fontos szerepet játszott a protestáns egyház létrejöttében. Innovatív megközelítéseivel, főleg az oktatás területén, különösen Szászországban, mintát teremtett, amelynek hatása Németországon túlmutatva más régiók iskolai és egyetemi oktatását is formálta (Richard, 1898).

Philipp Melanchthon munkásságának egyik kevésbé ismert aspektusa az orvostudomány iránti érdeklődése volt. Már az első két megmaradt orvosi beszédében, az „Encomium”-ban és a „Lausmedicinae”-ban, rámutat az orvostudomány Isten általi ajándék jellegére. Ezek a beszédek kiemelik, hogy az orvostudomány megvetése nemcsak butaság, hanem a kegyesség hiányát is mutatja. Melanchthon szerint az orvostudomány kiemelt jelentőséggel bír, mivel az emberrel, Isten legkiváltságosabb teremtményével foglalkozik. Különös hangsúlyt helyez az anatómiára, amit az orvostudomány alapkövének tekint (Hofheinz, 2001: 74-75).

⁸ A szerzők fordítása

⁹ (1497–1560)

Melanchthon, aki Luther harcostársaként és az első protestáns hitvallás, a *Confessio Augustana* szerzőjeként vált ismertté, az iskola- és egyetemi reformok terén is kitűnt. A „De anima” című antropológiai munkájában, amely az arisztotelészi fizika tanulmányozásából született, részletesen bemutatja az univerzális anatómiát. E munkájában dolgozta ki lélekelméletét, amit akár „keresztény pszichológiának” is nevezhetünk. Ennek a munkának a második kiadása különösen érdekes, mivel Melanchthon az elsők között vett át alapvető anatómiai újításokat Vesalius anatómiájából Németországban (Richard, 1898).

Johannes Bugenhagen

Johannes Bugenhagen¹⁰ a pomerániai hercegségben, Wollinban (ma Wolin) született 1485-ben. 1502 és 1504 között művészetet tanult a Greifswaldi Egyetemen, majd Treptowban (ma Trzebiatów) a helyi iskola rektora lett, később pedig pappá szentelték. 1517-ben Johann Boldewan apát meghívta őt a belbucki apátságba bibliai előadónak. Ott kezdte meg Pomeránia történetének megírását latin nyelven, majd amikor 1520-ban találkozott Luther teológiájával, radikálisan megváltoztatta nézeteit, és 1521-ben a reformáció támogatójaként Wittenbergbe költözött.¹¹

A 16. századi Európában Luther és barátja, Johannes Bugenhagen előremutató változásokat hoztak az egészségügy terén. Bugenhagen új módon osztotta fel a templomi adományokat, elérve, hogy azok egy része közvetlenül a szegényeket segítse. Ezzel szembehelyezkedett a korabeli vallási gyakorlatokkal, amikor a pénz nagy részét az üdvösség megszerzésére fordították (lásd: búcsúcédulák – amelyek bevételeiből a Szent Péter Bazilika építésének költségeit fedezték). Az általa kezdeményezett reformokban kiemelt helyet kapott a szegények és a betegek támogatása, különösen a váratlan helyzetekben, mint amilyenek például a járványok vagy a szülési vészhelyzetek.¹²

A lelkes figyelme kiterjedt a bábaasszonyokra, az ápolásra és a kórházakra is. Kiemelte a bábaasszonyok szerepének fontosságát, hangsúlyozva, hogy képzettek és megbízhatóak legyenek. Ezzel a bábaasszonyok először váltak hivatalosan elismertté. A kórházakat a városoktól távol, különleges ellátást nyújtó helyekként

---

¹⁰ (1485–1558)

¹¹ Wikious.com: Johannes Bugenhagen. Letöltés dátuma: 2023.12.15, forrás: wikious.com: https://wikious.com/en/Johannes_Bugenhagen.

¹² Wikious.com: Johannes Bugenhagen. Letöltés dátuma: 2023.12.15, forrás: wikious.com: https://wikious.com/en/Johannes_Bugenhagen.

alakították ki, ahol a járványos megbetegedések áldozatait kezelték, és ahol a különböző fertőző betegségekre, mint például a szifiliszre vagy a himlőre specializáltak magukat. Bugenhagen javasolta az egyházi tisztségviselőknek és azoknak, akik adományaikkal szeretnék támogatni az egészségügyet, hogy látogassanak el a kórházakba, szembesüljenek közvetlenül a betegségek valós hatásaival (Ping, 2011). Ezzel a tanáccsal valószínűleg az volt a célja, hogy az egyházi vezetők és adományozók személyes tapasztalatokat szerezzenek a kórházi ellátás és a betegek helyzetéről. Ezáltal ők maguk is megláthatták, milyen sürgős szükség van a kórházi ellátás fejlesztésére és a közegészségügyi reformok támogatására, valamint meggyőződhetek arról, hogy a pénzük jó helyre kerül. A személyes tapasztalatok erősebb elköteleződést és támogatást válthattak ki, és hozzájárulhattak egy átfogóbb és hatékonyabb egészségügyi rendszer kialakításához.

Andreas Vesalius

Andries van Wesel¹³, aki később Vesalius néven vált ismertté, 1514. december 31-én született Brüsszelben, Anders van Wesel és Isabel Crabbe gyermekeként. Családjában hagyománya volt az orvoslásnak, hiszen dédapja és nagyapja is az orvostudomány területén tevékenykedtek. Anders van Wesel apja, aki gyógyszerész volt, arra bátorította Vesaliust, hogy kövesse a családi hagyományt, és lépjen orvosi pályára. Andreas Vesalius 1528-ban kezdte meg felsőoktatási tanulmányait a Leuveni Egyetemen. Eredetileg a művészetekkel foglalkozott, de miután apját kinevezték V. Károly szolgálatába, az orvostudomány felé fordult. 1533-ban Párizsba költözött, s a helyi egyetemen orvosi képzésbe kezdett (Barr, 2015: 1370).

Habár Vesaliusról nagyon nehéz megállapítani vallási hovatartozását, az tény, hogy fiatal korában nagy hatást gyakorolt rá a Közös Élet Testvérei közösség. Ez egy olyan jámbor életmódot és dogmatikus megközelítést szorgalmazó csoportosulás volt, amelyet egyes történészek szerint előkészítő lépésként értékelhetünk a protestáns reformáció felé. Ez a mozgalom a tizenötödik században terjedt el Németország déli és nyugati részein, és hatással volt a protestáns reformátorokra, köztük Luther Mártonra és Kálvin Jánosra is.¹⁴ Ebből kifolyólag a protestánssok előszeretettel hivatkoznak rá. Dr. Szállási Árpád szerint a kapcsolat a modern

¹³ (1514–1564)

¹⁴ *The Illustrated Human: The Impact of Andreas Vesalius* (2022). Letöltés dátuma: 2023. 12. 15., forrás: University of Cincinnati Libraries: <https://libapps.libraries.uc.edu/sites/s/illustrated-human/page/biography>.

nyomdagépeknek (is) köszönhető: „A reformáció pozitív effektusa a medicinára főleg a könyvkiadás terén mutatkozott meg. A brüsszeli születésű Andreas Vesalius boncoláson alapuló, hiteles anatómiája, Kalkar híres illusztrációival 1543-ban hagyta el a bázeli Oporinus nyomdát, amikor Bécs hírt adott Esztergom elestéről.” (Szállási, 2017)

Részletes anatómiai illusztrációit hat nagy fametszeten keresztül osztotta meg, az 1543-ban Bázelen kiadott, „Az emberi test felépítése” című munkájában tette közzé őket. Művét V. Károly német-római császárnak ajánlotta, aki udvari orvosává nevezte ki őt. Vesalius, a tudományos boncolások és részletes illusztrációk révén, rámutatott a korábbi tévedésekre, és új megállapításokat tett az emberi test működésével kapcsolatban, ilyen például a szív működés és a pulzus funkcionális összefüggése, új szintre emelve ezzel az anatómia tudományát, ok-okozati összefüggésbe helyezve az anatómiai képleteket és funkciókat. Munkássága jelentős hatást gyakorolt a biológia és az orvostudomány fejlődésére.¹⁵

Sir Thomas Browne

Thomas Browne¹⁶ 1605-ben született Londonban. A „sola fide” vagy „csak a hit által” elvét vallotta, amely szerint az Istenbe, Jézusba és a feltámadásba vetett mély hit elegendő a bűnök megbocsátásához és a lélek üdvözüléséhez. Browne a pokol létezését és az utolsó ítéletet is elfogadja, egy eszkatologikus világnézetet hirdetve, amelyben Krisztus második eljövetelkor Isten minden embert megítél. Emellett a tudomány és a vallás területének szigorú elválasztását, az empirizmus és a megfigyelés fontosságát hangsúlyozza. Ugyanakkor az orvostudományt erkölcsi törekvésnek tekinti, amely az együttérzésen alapul, s az őszinteség és az együttérzés fontos erényeit emeli ki az orvosi gyakorlatban.¹⁷

Thomas Browne, akit leginkább az orvostudomány területén ismerünk, sokoldalú író is volt. „Religio Medici”¹⁸ című művét magáncélra írta, amely kézirat formájában vált ismertté, és később nyomtatásban is megjelent. A mű széles körű

---

15 *The Illustrated Human: The Impact of Andreas Vesalius* (2022). Letöltés dátuma: 2023. 12. 15., forrás: University of Cincinnati Libraries: <https://libapps.libraries.uc.edu/sites/s/illustrated-human/page/biography>.

16 (1605–1682)

17 *Religio Medici* (dátum nélkül). Letöltés dátuma: 2024. 01 02, forrás: SuperSummary: <https://www.supersummary.com/religio-medici/summary/>.

18 „Egy orvos vallása”

dicséretet és bírálatot is kapott, sőt a Vatikán a tiltott könyvek listájára is helyezte. Browne kifejezte a vallási toleranciáját más hitek iránt, miközben ragaszkodott saját protestáns meggyőződéséhez, hangsúlyozva a keresztény szeretet fontosságát más hívőkkel szemben. A könyv Európa-szerte nagy népszerűsége tette szert, és jelentős hatást gyakorolt későbbi írókra és gondolkodókra (Kaveney, 2013). Browne filozófiájának központi eleme a tudomány és a vallás közötti különbségtétel fontossága volt, hangsúlyozva az orvosi hivatásban a betegek vallási és filozófiai nézeteinek tiszteletben tartását. Ez a fajta vallási tolerancia pedig ellenezte az akkor jellemző vallási erőszakot és intoleranciát.

Edward Browne

Edward Browne¹⁹ 1644-ben született Norwich városában, Angliában. Apja a fent említett Sir Thomas Browne volt. Orvosi ismereteit az Oxfordi Egyetemen és Londonban szerezte. 1668 és 1673 között jelentős utazásokat tett Európában, többek között Franciaországban, Itáliában, Hollandiában, Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Törökországban. Utazásai során szerzett tapasztalatairól írt könyvei révén vált ismertté. Nap mint nap elmélyedt az anatómiában, botanikai ismereteket sajátított el, apja könyvtárában pedig az orvoslás tudományával, irodalommal és teológiával foglalkozott, valamint rendszeresen találkozott betegekkel. 1667-ben választották meg a Királyi Társaság tagjának²⁰, 1675-ben pedig az Orvosi Kollégium²¹ munkatársává. Browne a Fleet Street-i Salisbury Courtban lakott, és II. Károly király személyi orvosa lett (Wyat, 2021).

Az anatómiai tanulmányok iránti elkötelezettségét jól példázza különféle állatok boncolásának gyakorlata. 1664. január 1-jén feldarabolta egy bika szívét, majd egy kutyát és más állatokat boncolt fel. Az összehasonlító anatómia korai megismerése aláhúzza a tanulás módszeres megközelítését, amely a gyakorlati tapasztalatokat ötvözi a tudományos tanulmányokkal (Levental, 1982: 220).

Nyilvánvaló az érdeklődése a fürdőterápiák és gyógyászati vonatkozásaik iránt a különféle európai gyógyfürdőről szóló részletes leírásaiból. Megfigyelései, habár nem tartalmaznak alapos orvosi elemzést, történelmi beszámolót nyújtanak a fürdők terápiás használatáról a 17. századi Európában. Külön figyelmet szentel a budai (ma Budapest) luxusfürdőknek.

---

¹⁹ (1644–1708)

²⁰ Fellow of the Royal Society.

²¹ College of Physicians.

„Budán az akkor még nagyrészt törökök uralma alatt álló magyar fővárosban Browne szerint Európa legszebb fürdői voltak, mind a források minőségét mind az épületek pompáját tekintve.” (Levental, 1982: 227) Továbbá megemlíti az itt levő tágas helyiségeket, valamint az igen hasznos masszázstechnikát, kiemelve a fürdők társadalmi és egészségügyi jelentőségét.

1669-ben Magyarországon felkereste az úrvölgyi, a Besztercebányától 2 km-re lévő rézbányát.²² Ezen utazás, valamint több európai bánya megismerése után készített elemző tanulmányában egy különösen lényeges problémára irányította a figyelmet: rámutatott a bányászok higannyal szembeni kitettségének jelentős egészségügyi kockázataira (Levental, 1982: 230).

Paracelsus

1493-ban született Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim²³ néven Svájcban. Ő volt korának az egyik legbefolyásosabb orvosa. Úttörő szerepet játszott az orvostudományban, különösen a gyógyszerészet és a toxikológia területén. Szakított a korabeli orvosi hagyományokkal és gyakorlatokkal, helyette a természeti gyógymódokra és a betegek megfigyelésére alapozott gyógyítást preferálta. Paracelsus munkássága nagymértékben elősegítette az orvostudomány modernizálását.²⁴

Paracelsus azzal, hogy a betegségeket fizikai és lelki eredetűekre osztotta, előre jelezte a pszichoszomatika tudományának kialakulását. Az egészség és betegség megértésében öt különböző „entitást” (ens) különböztetett meg, amelyek a test és a lélek különböző aspektusait támadják meg (Madarász, 2020: 22). Kémiai

---

22 Tapasztalatait a londoni *Philosophical Transactions* folyóiratban publikálta. A bányában töltött ideje során Browne különböző ásvány- és kőzetmintákat gyűjtött, melyek később az angliai gyűjtemények részévé váltak. Browne megfigyelései és gyűjtései értékes hozzájárulást jelentettek a 17. század végi földtudományok fejlődéséhez. Az úrvölgyi bányáról készített leírásai a tudományos közösség számára fontos információkat tartalmaztak a bányászati módszerekről és az ásványok tulajdonságairól (Kázmér, 2004). Az ilyen utazásain tett megfigyelések értékes betekintést nyújtottak a 17. századi földrajzi és természeti körülményekbe, valamint az akkori orvosi gyakorlatokba és a bányászat állapotába. Browne munkái fontos forrásul szolgáltak a későbbi tudósok és utazók számára.

23 (1493–1541)

24 Paracelsus rejtélyes élete és halála. (2016. 09. 27). Letöltés dátuma: 2024. 01. 03., forrás: Házipatika: https://www.hazipatika.com/eletmod/tudomanyos_erdekessegek/cikkek/paracelsus_rejte-lyes_elete_es_halala.

alapú terápiáinak reformere volt, hangsúlyozva a kémiai anyagok tisztított, finomabb formáinak gyógyászati alkalmazását. Ez a koncepció megnyitotta az utat nemcsak a növényi alapú gyógymódok felhasználása felé, hanem az ásványi és kémiai eljárásokkal előállított gyógyszerek fejlesztéséhez és azok elsődleges, szájon át történő (per os) gyógyászati alkalmazásához is (Madarász, 2020: 17). Híres mondása, hogy „minden méreg, semmi sem létezik mérgek nélkül, egyedül a dózis teszi, hogy egy dolog mérgező-e” (Madarász, 2020: 24), alapvetően megváltoztatta a gyógyszerészeti szemléletet. Munkásságát gyakran kritizálták ellentmondásossága és szokatlan megközelítései miatt. Néhány kortársa és követője pozitívan értékelte, de mások vegyes vagy negatív véleményt alkottak róla. Carl Jung szerint Paracelsus személyisége és munkássága erős kettősséget mutatott, ötvözve a keresztény orvosi etikát az alkímiai filozófiai nézetekkel (Madarász, 2020: 27).

Paracelsus és a reformáció közötti kapcsolat összetett. Bár Paracelsus nem volt ugyan közvetlen részese a reformáció mozgalmának, de gondolkodásmódja és az akkori egyházi és orvosi doktrínákhoz való bíráló hozzáállása párhuzamot mutat a reformációval. A reformáció korában az egyházi dogmák és a tudományos megközelítések közötti feszültség a társadalomban egyre növekedett. Paracelsus munkássága ebben az időszakban újítónak számított, mivel szembeszállt a korabeli orvosi eljárásokkal, a gyógyítás alternatív módszereit kutatta, ami a reformációhoz hasonló szellemi függetlenséget mutatott.

Mind Paracelsus, mind Martin Luther cselekedetei forradalmi lépéseknek számítottak a saját területükön, mindketten a szélesebb közösség elérését célozták meg. Paracelsus újítása, hogy előadásait német nyelven tartotta a bázeli egyetemen, ugyanolyan forradalmi lépés volt, mint Luther 95 tételének közzététele vagy a Biblia német nyelvre fordítása (Nagy, 2019). Mindkét esetben ez a nyelvi választás lehetővé tette, hogy az ismereteket elérhetővé tegyék a széles néptömegek számára is, nem csupán a latinul beszélő elit számára. Paracelsus és Luther egyaránt bírálta a korabeli intézményesített rendszereket, s mind az orvostudomány, mind az egyház tekintetében mindketten jelentős változásokat generáltak.

Vallás és tudomány összefonódása: Jürgen Helm tanulmánya a 16. századi anatómiai oktatásról

Fontosnak tartjuk kiemelni még Jürgen Helm munkáját is. Az „Ingolstadt Anatomy” című tanulmányában Helm azt vizsgálja, hogy a vallási meggyőződés miként befolyásolta a 16. századi anatómiai oktatást. Részletesen elemez egy történelmi

esettanulmányt, amely a vallás és az orvostudomány kapcsolatát vizsgálja a 16. századi Németországban. Fókuszában az Ingolstadti és a Wittenbergi Egyetem anatómiai oktatásának összehasonlítása áll, kiemelve, hogyan befolyásolta a vallási hovatartozás a tudományos oktatást és kutatást.

A tanulmány rámutat, hogy az egyes egyetemek hogyan alkalmazkodtak az uralkodó vallási nézetekhez, és hogyan befolyásolták ezek az anatómiai ismeretek terjesztését és elfogadását. A tudomány és a vallás összetett és változó kapcsolatát tárja fel a reformáció korában. Kiemeli, hogy a Wittenbergi Egyetem lutheránus, az Ingolstadti Egyetem pedig katolikus orientációjú volt. Arra is rámutat, hogy a két egyetem hogyan közelítette meg az anatómiai tudást, a tudományos és teológiai kapcsolatokra összpontosítva. Wittenbergben az anatómiai oktatást nagyobb mértékben integrálták a teológiai és filozófiai keretbe, Ingolstadtban viszont kevésbé volt jellemző ez az integráció (Helm, 2001).

ÖSSZEGLÉS

Véleményünk szerint a reformáció, amelyet Martin Luther indított el, nem csupán a vallásos hitet reformálta meg, hanem egy új egészségügyi gondolkodásmódot is teremtett. Luther és követői hangsúlyozták az egyénnek a saját egészségéért való felelősségét, ami egy új hozzáállást képviselt a korábbi, inkább kollektív és vallásos alapon meghatározott egészségfelfogáshoz képest, ami sokszor a babonassággal keveredve, inkább a kuruzsláshoz hasonlított, mintsem az orvosláshoz.

A korai protestáns orvosok (vagy azok, akikre a reformáció hatást gyakorolt) olyan újításokat vezettek be az egészségügyben, amelyek a kísérletezésre és az empirikus megfigyelésekre támaszkodtak. Ezek a módszerek váltak az alapjává a modern orvostudománynak. Ezzel párhuzamosan a protestáns vallású közösségek aktívan részt vettek az egészségügyi szolgáltatások megszervezésében és finanszírozásában, különösen a missziós tevékenységeken keresztül. Ezt a gondolkodásmódot és tevékenységeket ma már szinte minden keresztény vallási irányzat magáévá tette.

Az egészségügy és a vallás kapcsolatának vizsgálata különösen fontos a protestantizmusban. Az egyéni lelkiismeret és döntési szabadság hangsúlyozása a protestáns etikában erősen befolyásolja ezeket a területeket.

Összefoglalva: a protestantizmus jelentős és sokrétű hatást gyakorolt az egészségügyre a történelem során, az etikai kérdésektől kezdve a gyakorlati orvoslásig. A 16. és a 17. századi reformátorok nemcsak a vallási életre hatottak ki, hanem az

orvoslásra is, ha néha csak közvetett módon is. Véleményünk szerint azonban ez így van rendjén, nyitottnak kell lenni korunk felfedezéseire, a közgondolkodásra pozitívan kihatókra, még akkor is, ha azok képviselőivel nem értünk egyet valósi szempontból. A nyitottság és a befogadás az, ami előre mozditja az emberi társadalmat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARR, Justin (2015): The anatomist Andreas Vesalius at 500 years old. *Journal of Vascular Surgery* 61 (5): 1370–1374. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jvs.2014.11.080>.
- BIRKÁS, Szilárd (2015): A reformáció és annak hatása Európára. In: Birkás Antal (szerk.) *Luther és Kálvin – politika, jog, világi felsőbbbség*. Budapest: KDNP Protestáns Műhely, 17–39.
- CZINGEL, Szilvia (2020. 07. 30.). *Kézmosási szokások a bibliában: törvények és hagyományok a zsidó kultúrában*. Letöltés dátuma: 2023. 12. 14., forrás: A medicina története – Semmelweis Egyetem, Népegészségtani Intézet: <https://semmelweis.hu/medicinatortenet/2020/07/30/kezmosasi-szokasok-a-bibliaban-torvenyek-es-hagyomanyok-a-zido-kulturaban/>.
- CSEPREGI, Zoltán (2013): *Luther válogatott művei 7. Levelek*. Budapest: Luther Kiadó.
- HELM, Jürgen (2001): Protestant and Catholic Medicine in the Sixteenth Century? The Case of Ingolstadt Anatomy. *Medicinal History* 45 (1): 83–96.
- HOFHEINZ, Ralf-Dieter (2001): *Melanchthon und die Medizinim Spiegel seiner akademischen Reden*. Herbolzheim: Centaurus Verlag and Media UG.
- KAVENEY, Roz (2013): Thomas Browne – religion as passion and pastime, part 2: Religio Medici. *The Guardian* May 27, 2013. Letöltés dátuma: 2024. 01. 02., forrás: <https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2013/may/27/thomas-browne-religion-passion-pastime-religion>.
- KÁZMÉR, Miklós (2004): Az úrvölgyi (Zólyom vm.) rézbánya és ásványai 1669-ben. In: Kubassek János (szerk.) *A Kárpát-medence természeti értékei*. Erd. Magyar Földrajzi Múzeum, 193–220.
- KOVÁCS, György (2004): A protestáns etika és a „kapitalizmus szelleme”. In: Czagány László, Garai László (szerk.) *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged: JATE Press, 105–123.
- LEVENTAL, Zdenko (1982): Medizinisches in den Schriften Edward Brownes (1642–1708). *Gesnerus* 39(2):215–235. DOI: <https://doi.org/10.1163/22977953-03902004>.

- MADARÁSZ, Bálint (2020): Paracelsus – A iatrokémia megjelenése az orvoslásban és a paracelán medicina alapjai = Paracelsus – The appearance of iatrochemistry in medicine and the basics of paracelsicmedicine. *Kaleidoscopehistory*, 10 (20): 17–29. DOI: <https://doi.org/10.17107/KH.2020.20.17-29>.
- MAGYAR, László András (2023). A reformáció hatása az egészségszemléletre. In: Forrai, Judit, Krász, Lilla (szerk.) *Élet-Tudomány-Történelem : Tanulmányok az MTA Élettudományok-története Munkabizottság tevékenységéből 2016-2023*, Budapest: Létra Alapítvány, 241-247. DOI: <https://doi.org/10.32558/élet.2023.14>.
- NAGY, Alinda (2019): *Paracelsus – Az új orvoslás oszlopai*. Letöltés dátuma: 2024. 01. 03., forrás: Új Apokalipszis, Filozófiai iskola: <https://www.ujakropolisz.hu/cikk/paracelsus-uj-orvoslas-oszlopai>.
- NENADIĆ, Predrag (dátum nélk.). *Hipertenzija – Povećani krvni pritisak*. Letöltés dátuma: 2023. 12. 14., forrás: Dr. Predrag Nenadić: <https://predragnenadic.rs/hipetenzija-povecani-krvni-pritisak/>.
- OFORI, Jack, HSIEH, Yun-Hwa (2013): Issues Related to the Use of Blood in Food and Animal Feed. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 54 (5): 687–695. DOI: <https://doi.org/10.1080/10408398.2011.605229>.
- PING, Elizabeth (2011): *Medicine and the Reformation*. Research paper, Submitted to the Department of History on January 2, 2011. American Public University System, Charles Town. Available on: https://www.academia.edu/467558/Medicine_and_the_Reformation.
- RAJNA, Péter (2021): Pszichoszomatikus tünetek és betegségek: a medicina vakfoltja. *Orvosi Hetilap* 162 (7): 252–261. DOI: <http://doi.org/10.1556/650.2021.32004>.
- REUSS, András (1996): Az evangéliumi szabadság lutheri, bibliai értelmezése. *Lelkipásztor* 71 (11), melléklet, 17–19.
- RICHARD, James William (1898): *Philip Melancthon: The Protestant Preceptor of Germany, 1497–1560*. New York: Putnam's Sons.
- SEBESTYÉN, Jenő (191(?)). *A kálvinizmus és a modern élet*. Budapest: Dunamelléki Református Egyházkerület.
- SZÁLLÁSI, Árpád (2017. 05. 07.). *A reformáció hatása a medicinára*. Letöltés dátuma: 2023. 12. 15., forrás: ekor-lap.hu: <http://archivum.ekor-lap.hu/egeszsegugy/2017/a-reformacio-hatasa-a-medicinara>.
- TAPPERT, Theodore G. (1955): *Luther. Letters of Spiritual Counsel*. Louisville: Westminster John Knox Press.

- TOMONOKÓ, Magdolna (2023. 08 31): A hemokromatózis. Letöltés dátuma: 2023. 12. 14., forrás: Webbeteg: https://www.webbeteg.hu/cikkek/genetikai_betegseg/15082/milyen-betegseg-a-hemokromatozis
- WALKER BYNUM, Caroline (1995): *The Resurrection of the Body in Western Christianity*, 200–1336. New York: Columbia University Press.
- WYAT, Anna (2021). 'Wide Excursions': Dr Edward Browne (1644–1708) and the Writing of Travel in Restoration England. Doctoral dissertation. Anglia: University of East Anglia. Available on: <https://ueaeprints.uea.ac.uk/id/eprint/85386/1/Wyatt%20FINAL%20-%20100105939%20-%20Wide%20Excursions.pdf>.

Internetes források

- Botulizmus – a legsúlyosabb ételmérgezés. Letöltés dátuma: 2024. 03. 23., forrás: Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal (Nébih): <https://portal.nebih.gov.hu/-/botulizmus-a-legsulyosabb-etelmergezes>.
- Érdekes tények a disznóhús fogyasztása ellen (2015. 11. 07.). Letöltés dátuma: 2024. 02. 29., forrás: Agrároidal: <https://www.agraroldal.hu/disznohus-fogyasztasa.html>.
- Is Drinking Blood Dangerous? (2016. 08 03). Letöltés dátuma: 2023. 12. 14., forrás: Labmate: <https://www.labmate-online.com/news/news-and-views/5/breaking-news/is-drinking-blood-dangerous/39660>.
- Pár ok, amiért nem szabad disznóhúst fogyasztani. Ez a legkárosabb hús! (2017. 01. 20.). Letöltés dátuma: 2024. 02. 29., forrás: Filantrópikum: <https://filantropikum.com/par-ok-amiert-nem-szabad-disznohust-fogyasztani-ez-legkarosabb-hus/>.
- Paracelsus rejtélyes élete és halála. (2016. 09. 27.). Letöltés dátuma: 2024. 01. 03., forrás: Házipatika: https://www.hazipatika.com/eletmod/tudomanyos_erdekessegek/cikkek/paracelsus_rejtelyes_elete_es_halala.
- Religio Medici. (dátum nélkül). Letöltés dátuma: 2024. 01. 02., forrás: Super Summary: <https://www.supersummary.com/religio-medici/summary/>.
- The Illustrated Human: The Impact of Andreas Vesalius (2022). Letöltés dátuma: 2023. 12. 15., forrás: University of Cincinnati Libraries: <https://libapps.libraries.uc.edu/sites/s/illustrated-human/page/biography>.
- Veszélyes lehet a disznóhús? A trichinellózis betegség. (2014. 08. 17.). Letöltés dátuma: 2024. 02. 29., Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal (Nébih) forrás:

Webbeteg: <https://www.webbeteg.hu/cikkek/eloskodok/10301/trichinellozis-tunetek-fertozes>.

Wikious.com: *Johannes Bugenhagen*. Letöltés dátuma: 2023.12.15., forrás: wikious.com: https://wikious.com/en/Johannes_Bugenhagen.

Beérkezés időpontja: 2024. 02. 29.

Közlésre elfogadva: 2024. 05. 02.

IZABELLA SZŰCS KÓSZÓ

M.Th., Research Fellow, Centre for Protestant Studies Gáspár Károli Subotica

CSABA SZŰCS

M.Th., Research Fellow, Centre for Protestant Studies Gáspár Károli Subotica

THE IMPACT OF PROTESTANTISM ON HEALTHCARE

Abstract: The paper demonstrates how the Reformation influenced the development of healthcare in the 16th and 17th centuries. It emphasises that the principles of Protestantism and the correct application of the Bible had a significant impact on health protection and healthcare systems, as well as on replacing medieval religious superstitions with a renewed focus on the Scriptures. The study addresses the relationship between the Bible and health protection, the Scriptural guidelines for a healthy lifestyle, and the connection between physical and mental health. Additionally, the study highlights that although the concept of 'Protestant medicine' does not exist, the fundamental principles of Protestantism and the application of the Bible significantly impacted the evolution of healthcare thinking and practices.

Keywords: Protestantism, healthcare, Holy Bible, Philip Melanchthon, Johannes Bugenhagen, Andreas Vesalius, Sir Thomas Browne, Edward Browne, Paracelsus, Jurgen Helm.

ОМЛАДИНА ПРОТЕСТАНСТКИХ ЦРКАВА У ВОЈВОДИНИ

ДАВИД ФИЦ¹

Сажетак: Разумевање нивоа заинтересованости омладине за долазак у хришћанске заједнице као и њихових духовних потреба је од изузетног значаја за успостављање адекватног омладинског рада на нивоу месне цркве. Пошто се највећи број протестантских заједница у Републици Србији налази на подручју Војводине, истраживање је сprovedено у овом региону. Главни циљ овог рада јесте да испита динамику и успешност њиховог рада са младима. Спoredни циљеви настоје да одонећну разумевање зашто су неке заједнице успешније у овом раду у односу на друге, који је разлог доласка младих на омладинске састанке, шта их најчешће сpечава да се укључе локалној групи као и да ли омладински рад у хришћанским заједницама има значај за лични развој и проналажење сопствене идентитетa. Разумевање узрасне структуре, интересовања и потреба младих ће помоћи будућем смисленом планирању и организовању омладинског рада кроз различите активности, као и одабирати адекватних тема кроз одговарајући приступ.

Кључне речи: хришћанство, омладински рад, омладински састанци, црква, Војводина.

---

¹ Студент интегрисаних академских студија, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, e-mail: david.fic13@gmail.com.

УВОД

Број протестантских верника у поређењу са другим вероисповестима у Србији је поприлично мали и у тренду је опадања. За последњих 70 година број верника је опао скоро за половину. Од укупног броја припадника протестантске вероисповести, 90% живи на територији Војводине (Ђурић et al., 2014). Из ових разлога, истраживање је спроведено на подручју Војводине.

Узимајући у обзир да не постоји јасна дефиниција *омладине* (Harlan, 2016), у овом раду одлучено је да испитаници буду узраста од 10 до 26 година. Разлог томе је што у многим хришћанским заједницама широм Војводине постоји рад са младима различитог узраста. Доња граница од 10 година је постављена из разлога што у том раздобљу деца крећу у пети разред основне школе и у многим месним црквама је то критеријум када прелазе из недељне школе у старије групе и постају тинејџери/омладинци. Горња граница од 26 година представља период до којег велики број младих студира и прима студентске повластице.

Приликом разговора са омладинским радницима појединих протестантских месних цркава, установљено је да се омладински састанци одржавају једном седмично, најчешће петком или суботом навече. У Војводини најзаступљенији модели омладинског рада су модел хришћанског учеништва (*Christian-Discipleship model*) и модел пријатељства (*Friendship model*) (Canales, 2006).

Особеност модела хришћанског учеништва јесте третирање младих у цркви попут ученика који прате учење и инструкције омладинских радника. Неопходно је, међутим, да омладински радници буду искуснији и напреднији у вери, тј. познавању и примењивању конкретног вида веровања у односу на своје полазнике. Активности којима се постиже циљ овог модела јесу проучавање Светог писма у групама, као и све активности приликом којих млади сарађују са црквеним вођама. Током ове сарадње, омладински радник је посредни пример младима.

Особеност модела пријатељства јесте напуштање позиције ауторитета од стране омладинског радника, тј. вође. Уместо тога, омладински радник преузима улогу пријатеља. Као пријатељ, омладински радник је одрасла особа од поверења која има задатак да подржи, охрабри и негује верске потребе младих. Активности којима се постиже циљ овог модела јесу омладински састанци који акценат стављају на дружење, комуникацију и заједништво (Canales, 2006, Webber et al., 2010).

Значај омладинског рада је вишеструк и огледа се у промени појединца ка бољем, продубљивању односа са Богом и успостављању чвршћих односа са заједницом младих. Постоје различити разлози због којих млади посећују или организују омладинске састанке у оквиру цркве. То могу бити утицај пријатеља или родитеља, жеља за духовним растом или неки други разлози (Dela Cruz-De Leon, 2023). Из свега наведеног, очигледна је потреба за успостављањем квалитетног омладинског рада на нивоу цркве како би се задовољиле потребе данашње омладине. Циљ овог рада је да испита успешност омладинског рада на подручју Војводине и да својим резултатима допринесе смисленом планирању и организовању омладинског рада. Смислено планирање и адекватна организација представљају основу успешног извођења омладинског рада на нивоу цркве (Wileman, 2008).

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање је спроведено у периоду фебруар–март 2024. године, у којем је учествовала омладина протестантских цркава на нивоу Војводине узраста од 10 до 26 година. Испитано је укупно 194 омладинаца, од чега 103 девојака (53.1%) и 91 момака (46.9%).

Као алатка за прикупљање података је коришћен *Google Forms* упитник. Питања су била подељена у три групе. Прва група је била сачињена од општих питања попут места становања, узраста, степена образовања и деноминацијске припадности. Друга група се односила на структуру и функционисање омладинских састанака месних црквених заједница које омладинци посећују, док су питања у трећој групи била усмерена ка вредновању појединих области омладинског рада.

Упитник је био у потпуности анониман и састојао се претежно из питања затвореног типа. Од укупно 32 питања, 29 је било затвореног типа, док су преостала три питања била отвореног типа. Најчешћи типови питања била су питања вишеструког избора и Ликертове скале. Прикупљени подаци били су обрађени помоћу софтвера *Microsoft Excel 2021*.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

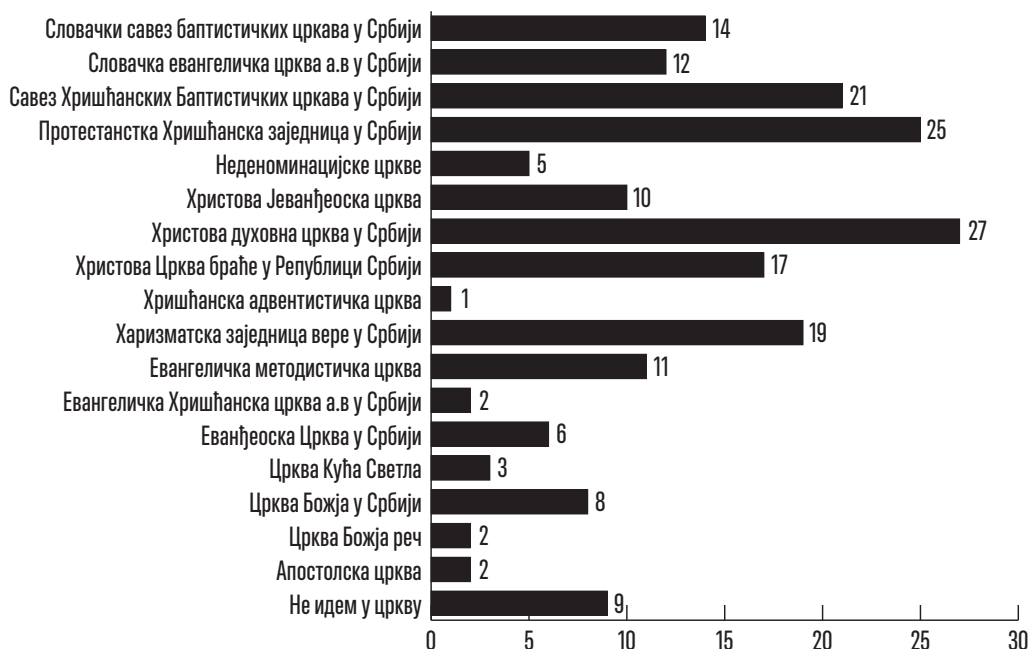
Испитана омладина је узраста од 10 до 26 година, пореклом из 37 насеља организованих у 21 општина. Највећи број испитаника је из општина Бачки Петровац (22.16%), Нови Сад (15.98%), Бачка Паланка (12.88%), Суботица

(10.82%) и Ковачица (10.31%), што је у складу са укупним уделом становништва протестантске вероисповести у овим општинама (Ђурић et al., 2014). Према полу, има незнатно више девојака у односу на момке. Према узрасту, испитаници су подељени у три узрасне групе: 1) од 10 до 14 година – виши разреди основне школе, 2) од 15 до 19 година – ниво средње школе и 3) од 20 до 26 година – период након средње школе до завршетка примања студентских повластица. Према узрасној структури, најбројнија је група од 20 до 26 година, чинећи скоро половину укупно испитане омладине (46.9%), затим следи група од 15 до 19 година (36.1%), док је најмањи број испитаника из узрасне групе од 10 до 14 година (17%) (Табела 1.).

ТАБЕЛА 1. БРОЈ, ПОЛНА И УЗРАСНА СТРУКТУРА ОМЛАДИНЕ ПРОТЕСТАНСТКИХ ЦРКАВА У ВОЈВОДИНИ ПО ОПШТИНАМА ИЗРАЖЕНА У АПСОЛУТНИМ БРОЈЕВИМА И ПРОЦЕНТИМА.

ОПШТИНА	УКУПАН БР. ОМЛАДИНАЦА	УКУПНО ДЕВОЈАКА	УКУПНО МОМАКА	УЗРАСТ 10-14 ГОД.	УЗРАСТ 15-19 ГОД.	УЗРАСТ 20-26 ГОД.
	<i>n</i>	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)
Ада	2	1 (50%)	1 (50%)	-	1 (50%)	1 (50%)
Апатин	4	1 (25%)	3 (75%)	2 (50%)	2 (50%)	-
Бач	1	1 (100%)	-	-	-	1 (100%)
Б. Петровац	43	18 (42%)	25 (58%)	10 (23.2%)	19 (44.2%)	14 (32.6%)
Б. Паланка	25	18 (72%)	7 (28%)	5 (20%)	9 (36%)	11 (44%)
Бела Црква	2	1 (50%)	1 (50%)	-	1 (50%)	1 (50%)
Ириг	1	1 (100%)	-	-	-	1 (100%)
Киkinда	8	6 (75%)	2 (25%)	4 (50%)	3 (37.5%)	1 (12.5%)
Ковачица	20	6 (30%)	14 (70%)	1 (5%)	7 (35%)	12 (60%)
Кула	3	2 (66.6%)	1 (33.3%)	-	-	3 (100%)
Нови Сад	31	19 (61.3%)	12 (38.7%)	5 (16.1%)	9 (29%)	17 (54.9%)
Мали Иђош	1	-	1 (100%)	-	-	1 (100%)
Панчево	14	9 (64.3%)	5 (35.7%)	1 (7.1%)	5 (35.7%)	8 (57.2%)
Рума	5	2 (40%)	3 (60%)	4 (80%)	1 (20%)	-
Сента	2	1 (50%)	1 (50%)	-	1 (50%)	1 (50%)
С. Митровица	1	-	1 (100%)	-	-	1 (100%)
Стара Пазова	1	-	1 (100%)	-	-	1 (100%)
Суботица	21	11 (52.4%)	10 (47.6%)	1 (4.8%)	8 (38.1%)	12 (57.1%)
Шид	4	2 (50%)	2 (50%)	-	2 (50%)	2 (50%)
Врбас	1	1 (100%)	-	-	-	1 (100%)
Зрењанин	4	3 (75%)	1 (25%)	-	2 (50%)	2 (50%)
УКУПНО:	194	103 (53.1%)	91 (46.9%)	33 (17%)	70 (36.1%)	91 (46.9%)

У истраживању је учествовала омладина из 17 различитих цркава и верских заједница (Графикон 1). Цркве и верске заједнице са највећим бројем младих су Христова духовна црква (13.91%), Протестантска Хришћанска заједница у Србији (12.89%), Савез Хришћанских Баптистичких цркава у Србији (10.82%), Харизматска заједница вере у Србији (9.79%) и Христова Црква браће у Републици Србији (8.76%).

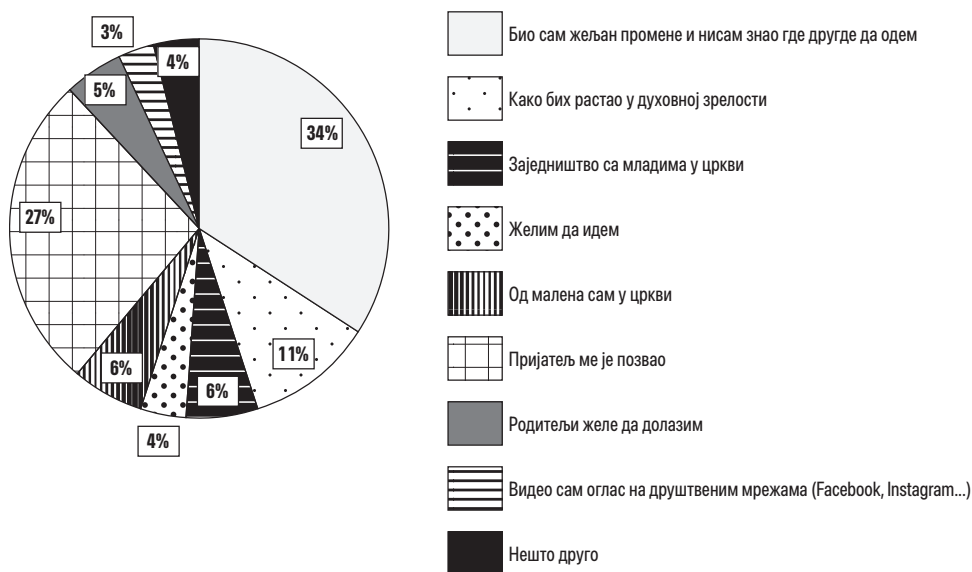

ГРАФИКОН 1. ПРИКАЗ СТАЊА ОМЛАДИНЕ У ЦРКАМА И ВЕРСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА КОЈЕ СУ УЧЕСТВОВАЛЕ У ИСТРАЖИВАЊУ.

На питање да ли себе сматраш наново рођеним хришћанином, 170 испитаника је одговорило потврдно (87.6%), док 24 није одговорило потврдно (12.4%). До сличних резултата се дошло и у Хрватској, где се 75.6% испитаника изјаснило да верују у Бога (Разум – Мандрић, 2019). Ипак, двадесеторо испитаника који себе не сматрају наново рођеним хришћанима, посећују омладинске састанке. Они на састанке долазе из разних разлога попут жеље за променом, јер њихови родитељи желе да они долазе или су их пријатељи позвали. Испитаницима који су се изјаснили као наново рођени хришћани, било је постављено питање колико дуго су наново рођени хришћани. На ово питање 7.65% се изјаснило да су наново рођени хришћани мање од годину дана, 24.12% се изјаснило да су наново рођени хришћани 1–3 године, 19.41% се

изјаснило да су наново рођени хришћани 3–5 година, док се 48.82% изјаснило да су наново рођени хришћани више од 5 година.

На омладинске састанке долази 89.18% испитаних омладинаца. Према учесталости долазака на омладинске састанке, 58.76% испитаника редовно посећује омладинске састанке, 15.98% долази 2–3 пута месечно, 7.73% долази једном месечно, док 6.71% долази 4–8 пута годишње. Преосталих 10.82% испитаника не посећује омладинске састанке. На питање *зашто су почели да посећују омладинске састанке*, најчешћи одговор је био да су били жељни промене и нису знали где другде да оду (34%) или да их је пријатељ позвао (27%). Остали одговори, попут потребе за заједништвом са младима у цркви, због духовног раста или због родитеља, били су мање учестали. Најмањи број младих је почео да посећује омладинске састанке због огласа на друштвеним мрежама (Facebook, Instagram и сл.), свега 3% испитаника (Графикон 2). Ови одговори су у складу са истраживањем спроведеним на Филипинима где млади посећују омладинске састанке из веома сличних разлога (Dela Cruz-De Leon, 2023).

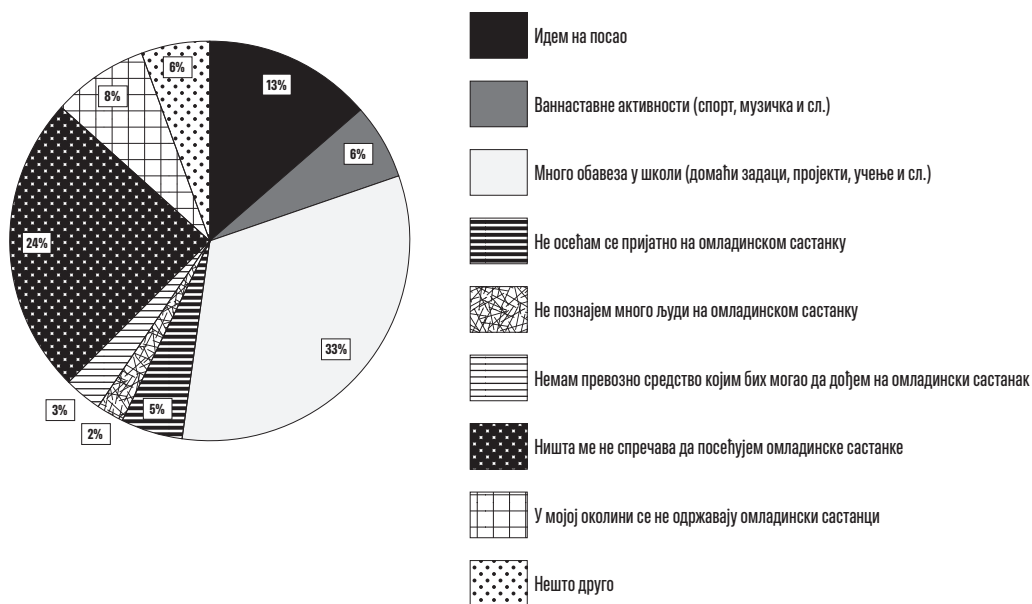

ГРАФИКОН 2. ПИТИЧАСТИ ПРИКАЗ ОДГОВОРА ОМЛАДИНЕ НА ПИТАЊЕ ЗАШТО СУ ПОЧЕЛИ ДА ДОЛАЗЕ НА ОМЛАДИНСКЕ САСТАНКЕ.

На питање шта их спречава да чешће долазе на омладинске састанке, највећи број испитаника је одговорио да је разлог томе много обавеза у школи (домаћи задаци, пројекти, учење и сл.), посао којим се баве или да их ништа не спречава да редовно посећују омладинске састанке (Графикон 3).

Особе које су раније долазиле а више не долазе на омладинске састанке као разлог наводе неодговарајући термин/време одржавања састанака (33.33%), да се не осећају добродошлим (23.81%), да се омладински састанци не одржавају у њиховој околини или да је локација одржавања истих неприступачна (23.81%) и да омладински састанци не доприносе њиховом духовном расту (14.28%).

Млади који посећују омладинске састанке су се изјаснили да им је омиљени део ових састанака проучавање Светог писма – проповед (42.77%), затим црквено појање, односно прослављање Бога песмама – тзв. слављење (26.59%), да се сретну и упознају са пријатељима – заједништво (13.29%) и активности током којих се забаве (8.09%). Преостали испитаници су наводили да уживају у свим аспектима и да не могу да се одлуче само за један (8.67%).

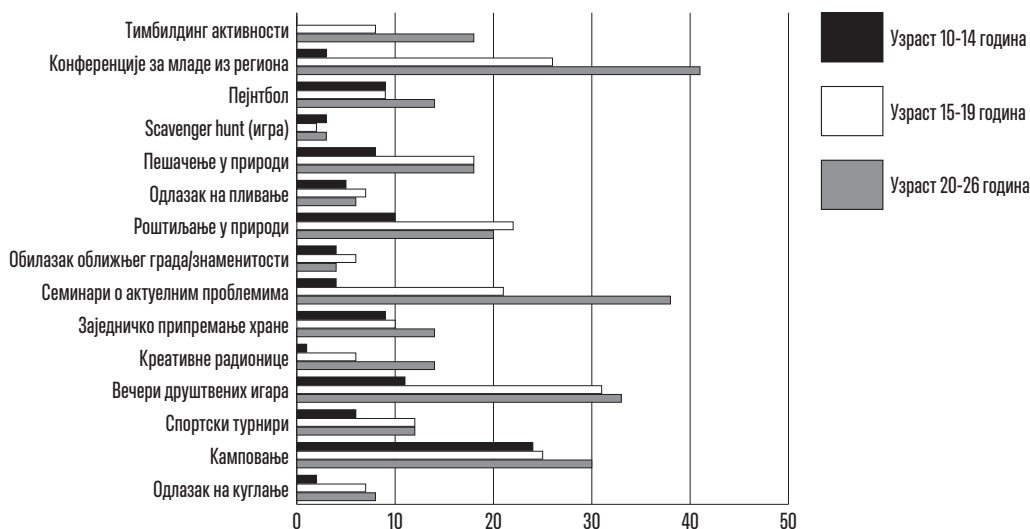
ГРАФИКОН 3. Питичасти ПРИКАЗ ОДГОВОРА ОМЛАДИНЕ НА ПИТАЊЕ ШТА ИХ СПРЕЧАВА ДА ЧЕШЋЕ ДОЛАЗЕ НА ОМЛАДИНСКЕ САСТАНКЕ.

Већина младих се изјаснила де се посетиоци омладинских састанака осећају добродошлим на оваквом типу састанака (94.84%). Како би се нови посетиоци осећали још више добродошлим, млади су у упитнику указали на низ могућности које могу да се спроведу у функционисању састанака. Најчешћи одговор је био да је потребно са новим људима на састанцима градити заједништво кроз гест добродошлице (поздравити се, питати да ли желе кафу, скинути капут и сл.), опуштен разговор и дружење изван простора

цркве, позивањем на шетњу, кафу или плескавицу (47.72%). Такође, чест одговор је био да је корисно да им се пружи и покаже Божја љубав (17.04%). Затим, неки одговори су били да не осуђујемо друге људе, већ да им укажемо поштовање, као и да се не дружимо у малим, затвореним групицама и да прихватимо људе као чланове заједнице. Поједини одговори указују да је могуће побољшати целокупну атмосферу на састанцима разним активностима попут занимљивих игара и интерактивних дискусија, као и припремањем хране.

Припрема квалитетног програма на омладинским састанцима је значајна јер омладину привлачи да учествују у активностима које се им допадају и које су им занимљиве (Mwangi, 2015: 123–125). Такође, интересантне и инспиративне црквене активности представљају окосницу успешног омладинског рада (Canales, 2006).

Током попуњавања анкете, испитаници су имали задатак да од 15 понуђених активности одаберу три које би волели да буду организоване у склопу омладинских састанака. Одговори су се разликовали у зависности од узрасне групе (Графикон 4). Код најмлађих испитаника узраста 10–14 година, најчешћи одговор је био да би волели да се у склопу омладинских састанака организује камповање (72.73%). На другом и трећем месту се налазе вечери друштвених игара (33.33%) и роштиљање у природи (30.3%). Испитаници узраста 15–19 година су указали да би највише волели да се у склопу омладинских састанака организују вечери друштвених игара (44.29%), затим конференције за младе из региона (37.14%) као и камповање (35.71%). Најстарији испитаници, узраста 20–26 година, изразили су највећу жељу да се организују конференције за младе из региона (45.05%), као и семинари о актуелним проблемима са којима се омладина сусреће (41.76%) и вечери друштвених игара (36.26%). У свим узрасним групама изражено је слабо интересовање за игром скупљања трофеја (енг. *Scavenger hunt*) и обиласком оближњих градова и знаменитости. Међу испитаницима примећујемо да су најмлађи посетиоци омладинских састанака заинтересовани за авантуристичке активности као што су камповање, роштиљање у природи или „пејнтбол“, док су мање заинтересовани за конференције и семинаре. С друге стране, најстарији посетиоци су већински изразили интересовање за организовањем конференција и семинара о актуелним проблемима са којима се сусрећу.

ГРАФИКОН 4. АКТИВНОСТИ КОЈЕ БИ МЛАДИ ВОЛЕЛИ ДА БУДУ ОРГАНИЗОВАНЕ У СКЛОПУ ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА.

Попуњавајући трећу групу питања, испитаници су имали могућност да вреднују омладински рад месних црквених заједница које посећују. Овај рад су вредновали користећи Ликертове скале (Likert, 1932). Питања су постављена са циљем вредновања 4 различите категорије: 1) општи утисак о динамици рада састанака, 2) одабир и обрада тема, 3) вођство омладинских састанака и 4) утицај састанака на лични развој појединаца. У раду су приказани резултати узрасних категорија, општина, као и црква и верских заједница са највећим бројем испитаника.

Општи утисак о динамици рада омладинских састанака испитан је постављањем питања која су се односила на функционисање, атмосферу и активности на састанцима. На скали од 1 до 5, средња вредност општег утиска о динамици рада омладинских састанака на нивоу Војводине износи 4.30. Најбољи општи утисак о динамици рада има омладина из Ковачице и Суботице. Поред тога, примећујемо да најмлађи посетиоци омладинских састанака имају бољи општи утисак о динамици рада у односу на старију омладину (Табела 2). Међу црквама и верским заједницама, најбољи општи утисак о раду има омладина из Харизматске заједнице вере у Србији и Христова Црква браће у Републици Србији (средња вредност преко 4.5). Нижу вредност општег утиска о динамици рада примећујемо код омладине Савеза Баптистичких Хришћанских цркава у Србији (Табела 3).

ТАБЕЛА 2. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ОПШТЕГ УТИСКА О ДИНАМИЦИ РАДА ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА У ОПШТИНАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. ПРЕГЛЕД СРЕДЊИХ ВРЕДНОСТИ ОПШТЕГ ФУНКЦИОНИСАЊА РАДА ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА ПО УЗРАСНИМ ГРУПАМА.

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	БАЧКА ПАЛАНКА	БАЧКИ ПЕТРОВАЦ	КОВАЧИЦА	НОВИ САД	СУБОТИЦА	10-14 ГОДИНА	15-19 ГОДИНА	20-26 ГОДИНА
Да ли си задовољан функционисањем састанака?	4.21	3.92	4.05	4.6	4.10	4.52	4.54	4.31	4.01
Каква је атмосфера на омладинским састанцима?	4.46	4.32	4.35	4.8	4.29	4.62	4.54	4.58	4.34
Да ли су активности занимљиве на састанцима?	4.23	4.04	4.12	4.5	3.84	4.67	4.45	4.34	4.06
Σ	4.30	4.09	4.17	4.63	4.07	4.60	4.51	4.41	4.13

ТАБЕЛА 3. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ОПШТЕГ УТИСКА О ДИНАМИЦИ РАДА ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА У ЦРКВАМА И ВЕРСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. А – ХРИСТОВА ДУХОВНА ЦРКВА У СРБИЈИ; Б – ПРОТЕСТАНСТКА ХРИШЋАНСКА ЗАЈЕДНИЦА У СРБИЈИ; В – САВЕЗ ХРИШЋАНСКИХ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ; Г – ХАРИЗМАТСКА ЗАЈЕДНИЦА ВЕРЕ У СРБИЈИ; Д – ХРИСТОВА ЦРКВА БРАЋЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ; Ћ – СЛОВАЧКИ САВЕЗ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ.

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	А	Б	В	Г	Д	Ћ
Да ли си задовољан функционисањем састанака?	4.21	4.22	4.00	3.62	4.53	4.71	3.93
Каква је атмосфера на омладинским састанцима?	4.46	4.59	4.28	4.05	4.63	4.59	4.21
Да ли су активности занимљиве на састанцима?	4.23	4.41	3.92	3.81	4.53	4.29	3.93
Σ	4.30	4.41	4.06	3.86	4.56	4.53	4.02

Одабир практичних и актуелних тема које се обрађују на омладинским састанцима је веома важан како би се задовољиле потребе данашње омладине. Данашња омладина има афинитете према темама које су примењиве у свакодневном животу и које доприносе усавршавању њихових вештина

(Nduyo, 2013). Поред тога, тумачење Светог писма и других извора мора бити релевантно и са сврхом духовне изградње младих (Ji-Tameifuna, 2011). На скали од 1 до 5, средња вредност одабира и обраде тема на омладинским састанцима у Војводини износи 4.40. Највеће задовољство у одабиру и обради тема су показали млади из Суботице, као и Бачке Паланке и Ковачице. Такође, можемо да приметимо да се задовољство у одабиру и квалитету обраде тема смањује код старијих посетилаца омладинских састанака. Најмлађа група показала је веће задовољство у односу на најстарије (Табела 4). Ово нам указује да је одабир тема боље прилагођен млађој групи у односу на старију омладину. На нивоу цркава и верских заједница, млади из Христове Цркве браће у Републици Србији, Христове духовне цркве у Србији и Харизматске заједнице вере у Србији су се изјаснили да су задовољни одабиром и начином на који се теме на омладинским састанцима обрађују (средња вредност преко 4.5). Најмање задовољство у одабиру и обради тема су исказали млади из Протестантске Хришћанске заједнице у Србији и Словачког савеза баптистичких цркава у Србији (Табела 5).

Испитанике смо замолили да поделе са нама о којим темама би волели да разговарају на омладинским састанцима. Пошто је свако имао прилику да напише своје мишљење, не постоје два идентична одговора. Ипак, читајући њихове одговоре, може се закључити да би млади волели да разговарају о темама које имају практичну примену у свакодневном животу, што је у складу са досадашњим истраживањима (Nduyo, 2013, Ji-Tameifuna, 2011). Неке од чешћих тема које су наводили су **емотивни односи** (забављање, везе, предбрачни односи, важност сексуалне чистоте), **служба** (значај службе у цркви, који типови службе постоје у цркви, како служити, опремање младих за различите службе у цркви), **евангелизација** (значај евангелизације, како говорити другим људима о Богу, како одговорити на питања неверујућих, евангелизација као стил живота), **изазови са којима се млади сусрећу** (ментално здравље, зависности, свакодневне борбе младих, успостављање приоритета, организација времена) и **духовни раст** (ко сам ја у Христу, Божји план за мој живот, посвећење, молитва, лични однос са Богом, шта значи бити ефективан хришћанин). Један од одговора био је да теме које се обрађују не представљају проблем, већ недостатак квалитетних и образованих говорника. Ово може да буде индикатор да је поред рада са младима у цркви, потребно и додатно улагање у омладинске раднике. Ово може да се постигне различитим

едукацијама и семинарима како би се успоставила већа ефикасност рада омладинских радника (Mwangi, 2015:123–125).

ТАБЕЛА 4. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ОДАБИРА И ОБРАДЕ ТЕМА НА ОМЛАДИНСКИМ САСТАНЦИМА У ОПШТИНАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. ПРЕГЛЕД СРЕДЊИХ ВРЕДНОСТИ ОДАБИРА И ОБРАДЕ ТЕМА НА ОМЛАДИНСКИМ САСТАНЦИМА ПО УЗРАСНИМ ГРУПАМА.

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	БАЧКА ПАЛАНКА	БАЧКИ ПЕТРОВАЦ	КОВАЧИЦА	НОВИ САД	СУБОТИЦА	10-14 ГОДИНА	15-19 ГОДИНА	20-26 ГОДИНА
Да ли су теме које се обрађују актуелне?	4.35	4.44	4.30	4.4	4.19	4.48	4.51	4.43	4.23
Да ли су теме изнете на занимљив начин?	4.29	4.28	4.33	4.3	3.84	4.48	4.61	4.34	4.13
Да ли су теме изнете на разумљив начин?	4.56	4.68	4.28	4.7	4.42	4.57	4.64	4.63	4.48
Σ	4.40	4.47	4.30	4.47	4.15	4.51	4.59	4.47	4.28

ТАБЕЛА 5. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ОДАБИРА И ОБРАДЕ ТЕМА НА ОМЛАДИНСКИМ САСТАНЦИМА У ЦРКВАМА И ВЕРСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. А – ХРИСТОВА ДУХОВНА ЦРКВА У СРБИЈИ; Б – ПРОТЕСТАНТСКА ХРИШЋАНСКА ЗАЈЕДНИЦА У СРБИЈИ; В – САВЕЗ ХРИШЋАНСКИХ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ; Г – ХАРИЗМАТСКА ЗАЈЕДНИЦА ВЕРЕ У СРБИЈИ; Д – ХРИСТОВА ЦРКВА БРАЋЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ; Ћ – СЛОВАЧКИ САВЕЗ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	А	Б	В	Г	Д	Ћ
Да ли су теме које се обрађују актуелне?	4.35	4.44	4.04	4.24	4.47	4.65	4.07
Да ли су теме изнете на занимљив начин?	4.29	4.48	3.72	4.05	4.58	4.53	4.07
Да ли су теме изнете на разумљив начин?	4.56	4.70	4.44	4.43	4.53	4.53	4.07
Σ	4.40	4.54	4.07	4.24	4.53	4.57	4.07

Адекватно вођство од виталног је значаја за квалитетно функционисање омладинских састанака на нивоу цркве. Старешинство има задатак да припрема и одржи занимљиве и подстицајне програме за младе, као и да створи позитивну и сигурну атмосферу у којој постоји простор за раст и напредак сваког појединца (Ji-Tameifuna, 2011). Заправо, одржавање занимљивих програма и вође које брину и имају емпатију према младима су

посредници у формирању позитивних ставова према цркви и вери уопштено (Mwangi, 2015: 105–108, Canales, 2006). Поред тога, од вођства се очекује да изграђује и развија таленте и способности младих обучавајући их и дајући им прилику да преузму одговорност (Webber et al., 2010). На скали од 1 до 5, средња вредност за вођство омладинских састанака на нивоу Војводине износи 4.27. Међу општинама, највеће задовољство локалним вођством има омладина из Ковачице. Примећујемо да се задовољство вођством омладинских састанака значајно смањује са повећањем старости испитаника (Табела 6). Међу црквама и верским заједницама, једино се Харизматска заједница вере у Србији истакла задовољством вођства омладинских састанака (средња вредност преко 4.5), док се задовољство вођством Христове Цркве браће у Републици Србији налази незнатно испод средње вредности 4.5. Најмање задовољство вођством омладинских састанака је исказала омладина Словачког савеза баптистичких цркава у Србији (Табела 7). Вредности указују да је потребан додатан рад и улагање у вођство омладинских састанака како би били оспособљени за квалитетно извршавање раније наведених задатака. Осим у Харизматској заједници вере у Србији и Христовој Цркви браће у Републици Србији (средње вредности изнад 4.5), занимљиво је истаћи ниже средње вредности труда вођства за допирањем до нових људи.

ТАБЕЛА 6. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ЗА ВОЂСТВО ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА У ОПШТИНАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. ПРЕГЛЕД СРЕДЊИХ ВРЕДНОСТИ ЗА ВОЂСТВО ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА ПО УЗРАСНИМ ГРУПАМА.

ОПШТИНА									
ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	БАЧКА ПАЛАНКА	БАЧКИ ПЕТРОВАЦ	КОВАЧИЦА	НОВИ САД	СУБОТИЦА	10-14 ГОДИНА	15-19 ГОДИНА	20-26 ГОДИНА
Да ли те вође охрабрују ка духовном расту?	4.37	4.44	4.21	4.7	4.52	4.33	4.67	4.33	4.29
Да ли су вође приступачне за разговор, молитву и сл.?	4.36	4.28	4.28	4.55	4.29	4.43	4.61	4.41	4.22
Да ли се вођство труди да досегне нове људе?	4.09	4.24	3.98	4.15	3.90	4.33	4.48	4.18	3.88
Σ	4.27	4.32	4.16	4.47	4.24	4.36	4.59	4.31	4.13

ТАБЕЛА 7. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ЗА ВОЂСТВО ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА У ЦРКВАМА И ВЕРСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. А – ХРИСТОВА ДУХОВНА ЦРКВА У СРБИЈИ; Б – ПРОТЕСТАНТСКА ХРИШЋАНСКА ЗАЈЕДНИЦА У СРБИЈИ; В – САВЕЗ ХРИШЋАНСКИХ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ; Г – ХАРИЗМАТСКА ЗАЈЕДНИЦА ВЕРЕ У СРБИЈИ; Д – ХРИСТОВА ЦРКВА БРАЋЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ; Ђ – СЛОВАЧКИ САВЕЗ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	А	Б	В	Г	Д	Ђ
Да ли те вође охрабрују ка духовном расту?	4.37	4.67	4.24	3.95	4.53	4.47	3.79
Да ли су вође приступачне за разговор, молитву и сл.?	4.36	4.41	4.20	4.14	4.58	4.47	3.93
Да ли се вођство труди да досегне нове људе?	4.09	4.07	3.68	3.67	4.68	4.53	3.57
Σ	4.27	4.38	4.04	3.92	4.6	4.49	3.76

Омладински рад је попут алатке која изграђује месну црквену заједницу (Aziz, 2019). Квалитетно вођство омладинских састанака и лични развој појединца су блиско повезани. Досадашња истраживања указују на значај квалитетног вођства, јер оно има позитиван утицај на духовни раст појединца (Hutahayan, 2019). Омладина, наиме, трага да искуси Бога на стваран и смислен начин, што ће им помоћи да пронађу крајњи смисао, осећај припадности и целовитости у својим животима (Hryniuk, 2005). Стога, сврха омладинских састанака је осигуравање сигурног простора за постављање егзистенцијалних питања, тумачење и размишљање о Божјем позиву у њиховим животима у циљу личне изградње и духовног развоја појединца (Aziz, 2019).

ТАБЕЛА 8. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ УТИЦАЈА ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА НА ЛИЧНИ РАЗВОЈ ПОЈЕДИНЦА У ОПШТИНАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. ПРЕГЛЕД СРЕДЊИХ ВРЕДНОСТИ УТИЦАЈА ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА НА ЛИЧНИ РАЗВОЈ ПОЈЕДИНЦА ПО УЗРАСНИМ ГРУПАМА.

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	БАЧКА ПАЛАНКА	БАЧКИ ПЕТРОВАЦ	КОВАЧИЦА	НОВИ САД	СУБОТИЦА	10-14 ГОДИНА	15-19 ГОДИНА	20-26 ГОДИНА
Колико су ти састанци помогли да духовно растеш?	4.27	4.32	4.09	4.7	3.84	4.29	4.42	4.34	4.16

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	БАЧКА ПАЛАНКА	БАЧКИ ПЕТРОВАЦ	КОВАЧИЦА	НОВИ САД	СУБОТИЦА	10-14 ГОДИНА	15-19 ГОДИНА	20-26 ГОДИНА
Да ли омл. састанци утичу на твој лични развој?	4.21	4.2	3.91	4.6	4.03	4.52	4.27	4.27	4.14
Да ли омл. састанци помажу да боље разумеш себе?	4.05	4.24	3.79	4.3	3.58	4.43	4.48	4.07	3.88
Да ли омл. састанци помажу да градиш свој идентитет?	4.12	4.24	3.95	4.5	3.68	4.57	4.36	4.24	3.94
Σ	4.16	4.25	3.93	4.52	3.78	4.45	4.38	4.23	4.03

ТАБЕЛА 9. СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ УТИЦАЈА ОМЛАДИНСКИХ САСТАНАКА НА ЛИЧНИ РАЗВОЈ ПОЈЕДИНЦА У ЦРКАВАМА И ВЕРСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА СА НАЈВЕЋИМ БРОЈЕМ ОМЛАДИНАЦА. А – ХРИСТОВА ДУХОВНА ЦРКВА У СРБИЈИ; Б – ПРОТЕСТАНСТКА ХРИШЋАНСКА ЗАЈЕДНИЦА У СРБИЈИ; В – САВЕЗ ХРИШЋАНСКИХ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ; Г – ХАРИЗМАТСКА ЗАЈЕДНИЦА ВЕРЕ У СРБИЈИ; Д – ХРИСТОВА ЦРКВА БРАЋЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ; Ћ – СЛОВАЧКИ САВЕЗ БАПТИСТИЧКИХ ЦРКАВА У СРБИЈИ

ОПШТИНА ПИТАЊЕ	УКУПНО (ПРОСЕК)	А	Б	В	Г	Д	Ћ
Колико су ти састанци помогли да духовно растеш?	4.27	4.59	3.60	3.81	4.53	4.53	4.07
Да ли омл. састанци утичу на твој лични развој?	4.21	4.52	3.67	3.90	4.58	4.47	3.71
Да ли омл. састанци помажу да боље разумеш себе?	4.05	4.30	3.40	3.86	4.58	4.35	3.43
Да ли омл. Састанци помажу да градиш свој идентитет?	4.12	4.52	3.56	3.90	4.53	4.47	3.64
Σ	4.16	4.48	3.81	3.87	4.55	4.46	3.71

Утицај омладинских састанака на лични развој појединца испитан је постављањем питања која су се односила на утицај ових састанака на духовни раст, лични развој, разумевање себе и изградњу личног идентитета појединца. На скали од 1 до 5, средња вредност утицаја омладинских састанака на лични развој омладине Војводине износи 4.16. Омладински састанци имају највећи

утицај на лични развој омладине из Ковачице и Суботице. Посматрајући средње вредности по узрасним групама примећујемо да, идући од млађих према старијима, утицај омладинских састанака на лични развој опада (Табела 8). На нивоу цркава и верских заједница, једино се омладина из Харизматске заједнице вере у Србији изјаснила да омладински састанци утичу на њихов индивидуални развој (средња вредност преко 4.5), док нешто нижи утицај примећујемо међу младима из Христове духовне цркве у Србији и Христове Цркве браће у Републици Србији. Омладински састанци имају најнижи утицај на лични развој међу младима Словачког савеза баптистичких цркава у Србији и Савеза Хришћанских Баптистичких цркава у Србији (Табела 9).

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања указују на општи став омладине протестантских цркава у Војводини о динамици омладинског рада. Додатним истраживањима би се могло доћи до конкретнијих предлога за развој будућег омладинског рада на овом подручју. Према прикупљеним подацима, због значајно различитих интересовања, потребно је прилагодити програм, теме које се обрађују и активности које се организују у оквиру омладинског рада спрам циљне узрасне групе. Испитаници су највеће задовољство исказали одабиром и обрадом тема на омладинским састанцима (средња вредност 4.40), затим општим утиском о динамици рада састанака (средња вредност 4.30) и вођством омладинских састанака (средња вредност 4.27). Међутим, најнижа средња вредност (4.16) је забележена код утицаја омладинских састанака на лични развој појединца. Међу најстаријим испитаницима (од 20 до 26 година) примећујемо, у односу на преостале две узрасне групе, пад задовољства у свим испитаним аспектима омладинског рада. Могуће је да је садржај омладинског рада на нивоу месних цркава боље прилагођен млађим узрасним групама. Ипак, овај податак нам указује да су потребна додатна, даља истраживања како би се утврдио разлог оваквог става међу најстаријом омладином протестантских цркава на нивоу Војводине.

Добијени резултати нам показују да постоји простор за развијање квалитетнијег и смисленијег омладинског рада. Досадашња истраживања, пре свега, указују на значај улагања и додатне обуке омладинских радника који су носиоци омладинске службе у месним црквеним заједницама (Hutahayan, 2019, Mwangi, 2015: 123–125).

ЛИТЕРАТУРА:

- AAZIZ, Garth (2019): Toward a contemporary understanding of youth ministry as a descriptive agency. In *die Skrifling / In Luce Verbi* 53 (1), a2403. DOI: <https://doi.org/10.4102/ids.v53i1.2403>.
- CANALES, Arthur David (2006): Models for Adolescent Ministry: Exploring Eight Ecumenical Examples. *Religious Education* 101 (2), 204-232. DOI: <https://doi.org/10.1080/00344080600640202>.
- DELA CRUZ, Sam Rhoy B., DE LEON, Renedict B. (2023): Advancing Youth Ministry in the Church towards Transforming Lives, Spiritual and Social Being. *American Journal of Arts and Human Science*, 1 (5), 9-19. DOI: <https://doi.org/10.54536/ajahs.v1i5.1098>.
- ЂУРИЋ, Владимир, ТАНАСКОВИЋ, Дарко, ВУКМИРОВИЋ, Драган, ЛАЂЕВИЋ, Петар (2014): *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*. Београд: Републички завод за статистику.
- HARLAN, Mary Ann (2016): Constructing Youth: Reflectin on Defining Youth and Impact on Methods. *School Libraries Worldwide*, 22 (2), 1-12. DOI: <https://doi.org/10.29173/slw6917>.
- HRYNIAK, Michael (2005): Creating Space for God: Toward a Spirituality of Youth Ministry. *Religious Education*, 100 (2), 139-156. DOI: <https://doi.org/10.1080/00344080590932445>.
- HUTAHAYAN, Benny (2019): The Effect of Spiritual Leadership on the Spiritual Growth of Youth. In: Mulyaningsih, Hendrati Dwi (ed.) *Proceedings of the 2nd International Conference on Inclusive Business in the Changing World*, Vol. 1, Jakarta: Research Synergy Foundation, 658-661. DOI: <http://dx.doi.org/10.5220/0008435006570661>.
- Jl, Chang-Ho C., TAMEIFUNA, Tevita (2011): Youth Pastor, Youth Ministry, and Youth Attitude Toward the Church. *Review of Religious Research*, 52 (3) 306-322.
- LIKERT, Rensis (1932): A technique for the measurement of attitudes. *Archives of Psychology*, Vol. 22 No. 140, 5-55.
- MWANGI, Charles M. (2015): *Challenges of Ministering to the Youth: A Case Study of Presbyterian Church of East Africa Langata Parish, Nairobi Country* (Master's thesis). Faculty of Arts, University of Nairobi.
- NDUYO, Japeth Muriungi (2013): *Influence of Empowerment Programmes on Youth Retention in the Church. The Case of Churches in Tigania East District, Meru County* (Master's thesis). Faculty of Arts, University of Nairobi.

- RAZUM, Ružica, MANDRIĆ, Blaženka Valentina (2019): Young People, Faith, Spirituality, Ecclesiality. *Bogoslovska smotra*, 89 (5), 1083–1108.
- WEBBER, Ruth, SINGLETON, Andrew, JOYCE, Marie R., DORISSA, Arrigo (2010): Models of Youth Ministry in Action: The Dynamics of Christian Youth Ministry in Australian City. *Religious Education* 105 (2), 204–215. DOI: <https://doi.org/10.1080/00344081003645202>.
- WILEMAN, Jonathan Charles (2008): *Youth Ministry in the Independent House Church Movement: A Liturgical Evaluation* (Master's thesis), University of Stellenbosch.

Примљено: 11. 04. 2024.

Прихваћено: 09. 05. 2024.

DÁVID FIC

Student of integrated academic studies, University of Novi Sad, Faculty of Sciences

YOUTH OF PROTESTANT CHURCHES IN VOJVODINA

Abstract: Understanding the level of youth's interest in attending Christian communities as well as their spiritual needs is extremely important for establishing an adequate youth ministry in a local church. Since the largest number of Protestant communities within the Republic of Serbia are based in Vojvodina, the research was conducted in this region. The main goal of this paper is to examine the dynamics and success of their work with the young. Subsidiary goals aim at understanding why some communities are more successful in this compared to others, for what reasons the young attend church youth meetings, what dominantly prevents them from joining a local Christian group, as well as whether youth ministry in Christian communities has significance for personal development and finding one's own identity.

Understanding the age structure, interests, and needs of the young will help in future planning and organisation through various activities, as well as selecting adequate topics through the correct approach.

Keywords: Christianity, youth ministry, youth meetings, church, Vojvodina.

A PROTESTANTIZMUS OKTATÁSRA GYAKOROLT HATÁSA – AZ ELSŐ LEVELEZŐS KURZUSTÓL A KORSZERŰ MÓDSZERTANI ELEMÉKIG

URBÁN DOROTTYA¹

Összefoglaló: Számos mű bizonyítja, hogy milyen hatást váltott ki a protestáns reformáció a filozófia, kultúra, gazdaság, jogtudomány és a teológia szempontjából, de csak kevés könyv és tanulmány foglalkozott a protestantizmusnak az oktatásra gyakorolt hatásával. A reformáció meghatározó szerepet játszott a neveléstudomány szempontjából, ugyanis szembelyezkedett a középkori elvekkel, miszerint csak a papságnak lehet valódi vallási hivatása. Luther nyitott a családok felé, azt szorgalmazta, hogy mindenki megtanulhasson írni, olvasni, s a gyermekeket mint tanuló egyént új megvilágításba helyezte. A századokon át tartó oktatási reformok végeredményeként jutottunk el a mai oktatási formákig. A tanulmány első része kiemeli az e-learning főbb állomásait, és olyan történelmi jelentőségű technikai vívmányokat említ, mint a Skinner-féle tanuló gép vagy az első személyi számítógépek bekerülése a háztartásokba. A második része pedig innovatív módszertani elemeket mutat be, amelyek alkalmazásával változatosabbá és korszerűbbé válhatnak a jelenléti oktatás formájában tartott tanórák is.

Kulcsszavak: protestantizmus, oktatási reformok, e-learning, innovatív módszertani elemek.

---

1 PhD, szakmai vezető, Edutus (Szerbia), email: urbaandorotty@gmail.com.

BEVEZETŐ

A protestáns reformáció a 16. századi Európa történetének legfontosabb eseménye, mely döntően befolyásolta Európa és Észak-Amerika nagy részének fejlődését. A róla szóló számos mű bizonyítja, hogy milyen hatást váltott ki a filozófia, kultúra, jogtudomány és a teológia szempontjából, viszont csak kevés könyv és tanulmány foglalkozott a protestantizmusnak az oktatásra gyakorolt hatásával. A 16. század első felének reformátorai elsősorban valláspedagógusok akartak lenni, akik képesek voltak az embereknek Isten ígéjén alapuló, szilárd keresztény nevelést nyújtani (McGrath, 2004: 12). Hittek abban, hogy az embernek Istenhez és más emberekhez való viszonya csak a nevelés révén változhat meg. A korszellem nevelés iránti vágyát mi sem bizonyíthatná jobban, mint hogy a kor számos híres filozófiai és teológiai értekezése az „institutio” címet viselte, amit *nevelésnek* fordíthatunk. A protestantizmus képviselői azt szerették volna elérni, hogy minden keresztény írástudó legyen, annak érdekében, hogy tudjon Bibliát olvasni (Androne, 2014).

A protestantizmus valamennyi kiemelkedő személyisége tisztában volt azzal a ténnyel is, hogy jól képzett tanárok által nyújtott alapos oktatás nélkül senki sem viselkedhet civilizáltan, és senki sem tudja megfelelően megkülönböztetni a jót a rossztól (Green, 2009: 13; Hillerbrand, 1968: 275). Luther szerint a műveltség lehetőséget adhat arra, hogy jobban szolgáljuk Istent és támogassuk embertársainkat. A nevelés valamilyen módon kettős természetű, mivel az ember – mint Isten által teremtetett társadalmi lény – minőségéhez kapcsolódik, akinek így be kell tartania annak az emberi közösségnek a szabályait, amelynek része. A német reformáció atyja a gyermekek családi vallásos nevelését tartja legfontosabbnak (Androne, 2014).

A 16. századi egyházi reform szorosan összekapcsolódott azzal az oktatási reformmal, amely korlátlan oktatást hirdet, tehát a társadalomnak hozzáférést kell kapnia – nemtől és társadalmi osztálytól függetlenül – a tudáshoz, elutasítva azt a középkori véleményt, amely szerint csak a papság gyakorolhat valódi vallási hivatást. Ezzel az oktatási reformmal megnyíltak a kapuk a nagyközönség előtt, új fejezet vette kezdetét a kultúra és a műveltség történelmében. Ezután folyamatos változások és újítások következtek, amelyek pozitív hatást gyakoroltak a társadalmi nevelésre.

◆ 17. század

Jan Amos Komensky (Comenius) alapműve a *Didactica Magna*, azaz a *Nagy oktatástan*. Ebben kifejtette a nevelés célját, tartalmát, a tanítási folyamat lépéseit,

módszereit. Megtervezte a négylépcsős iskolamodellt, amelynek egyes szintjei 6-6 évnyi képzési időt öleltek volna fel, a születéstől az ifjúkorig (1. anyai iskola, 2. anyanyelvi iskola, 3. latin iskola, 4. akadémia) (Berger, 1939).

◆ 18. század

Jean-Jacques Rousseau alapműve az *Emil, avagy a nevelésről* című könyv, melyben a rossz nevelőnek bizonyult apa képzeletben végigvezeti olvasóját Emil nevelésén, amely tartalmát, módszerét és céljait tekintve csakis a regény lapjain megvalósítható nevelés, alapmotívumai a szabadság, az erkölcsi erényesség és az ember boldogságkeresése (Berger, 1939).

◆ A 19. század első fele

Európa-szerte ez az oktatási rendszer kiépítésének, a tankötelezettség bevezetésének az időszaka. Kiemelkedő képviselője Johann Friedrich Herbart. „A nevelésnek 3 szakaszát különítette el: a kormányzást, oktatást és vezetést. Az első szakasz csak felkészítés a nevelésre, a második szakasz célja a gyermeki érdeklődés felkeltése. Herbart vezette be a 'nevelő-oktatás' fogalmát. A gyermeki érdeklődés két körét különböztette meg: a 'megismerés' és a 'részvét' körét. Ezek részletezett kifejtése adta tantervelméletének az alapját. Nevéhez fűződik a formális fokozatok (világosság, asszociáció, rendszer és módszer foka) elméletének kidolgozása, mely évtizedekre 10 irányt adott számos európai iskola nevelési gyakorlatának.” (Berger, 1939: 126).

◆ A 19. század második fele

A reformpedagógiában is különféle korszakok voltak, ilyen pl. a pragmatizmus (pragma = gyakorlati cselekvés), amelynek William James, Francis Wayland Parker és John Dewey voltak az első képviselői. Gyermektanulmányi mozgalom volt, amely a tudományos megfigyelésen alapult, s a pszichofizikai és fiziológiai lélektant állította a gyermekek megismerésének középpontjába. Legnevesebb alakja Stanley Hall (Berger, 1939).

◆ 20. század

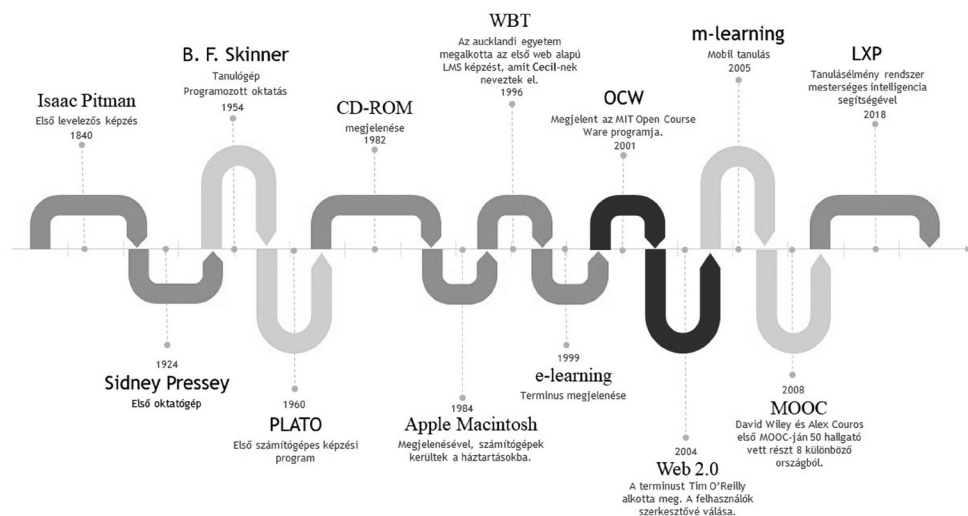
Ellen Key svéd tanítónőnek a könyve alapjaiban meghatározta ezt a századot, ugyanis számos újabb reformpedagógiai irányzat kibontakozását segítette. Alapműve *A gyermek évszázada*, melyben jogokat követel a gyermekeknek, új iskolákat, új típusú nevelői magatartást. Majd Maria Montessori következett, aki szerint „az öntevékenységhöz a pedagógiai célok megvalósításához szükségesek a nevelés tartalmát hordozó, önerősítésre, önfejlesztésre épülő speciális fejlesztő eszközök, amelyekkel a gyermek szabadon, saját időbeosztása szerint tevékenykedik, szem

előtt tartva társai érdekeit.” (Báthory–Falus, 1997: 485). Hasonlóan gondolkodott Rudolf Steiner is, aki a Waldorf pedagógia² atyja.

A 19. századtól kezdve mindinkább előtérbe kerültek a különféle oktatási-képzési formák. Az 1840-es években gyorsírási módszereit és ismereteit osztotta meg Isaac Pitman, eleinte leveleken keresztül ismerőseivel és testvéreivel. A következő években egyre nagyobb igény mutatkozott az írásaira, és két állandó kiadványt (a *Phonographic Journal*t, valamint a *Phonotypic Journal* című folyóiratot) küldött ki időközönként a levelezőlistáján szereplő társaság részére. 1845-re már évente tízezer válaszlevelet kapott vissza a programban részt vevőktől, és tíz nyomtatott tananyaggal rendelkezett, amit a levelező társaság tagjai nagy előszeretettel küldtek tovább az újabb érdeklődőknek. Hét évvel később a Londoni Egyetem adoptálta Pitman módszerét, és postán küldte a hallgatóknak a tananyagokat. Ezeket később, a szükséges kitöltések után a hallgatók visszaküldték az egyetemnek. Ez a gyakorlat úttörőnek számított az egyetemi levelezőrendszeren keresztül történő oktatásban (Archibald–Worsley, 2019). Erre a pontra vezethetők vissza az *e-learning*nek, vagyis az elektronikus tanulásnak a gyökerei. Az elmúlt 184 évben kardinális változásokon ment keresztül az effajta tanulás, amelyeknek köszönhetően ma bárki bárholnan akár egyetemi diplomát is szerezhethet, ha rendelkezésére állnak a képzés elvégzéséhez szükséges technikai eszközök. De ne ugorjunk ennyire előre, hiszen egyrészt először létre kellett jönniük azoknak az eszközöknek, amelyek segítségével az effajta tanulást végezni tudjuk, másrészt pedig olyan módszertani kihívásoknak kellett megfelelni, melyeket az újonnan létrejött eszközök hoztak magukkal. Mind a felhasználók, mind az oktatók, mind a tervezők részéről olyan szintű rugalmasságot igényelt mindez, ami alapjaiban változtatta meg a tanulás fogalmát. Az új tanulási formával új fogalmak is létrejöttek, illetve a hagyományos szerepek is átértékelődtek. A történelmi idővonal főbb állomásait az alábbi ábrán jelöltem (1. ábra).

---

2 Gyermekközpontú pedagógia, melynek lényege, hogy a korai években a gyerekek gyakorlati tevékenységeket végezzenek, és kreativitástámogató játékokat játsszanak. A következő szakaszban, amikor bekapcsolódnak az általános iskolai oktatásba, akkor a művészi kifejezőkészségen és a szociális képességek fejlesztésén lesz a hangsúly, így fejlesztve az analitikus és a kreatív gondolkodást. Majd középiskolában a kritikai gondolkodást.

I. ÁBRA: AZ E-LEARNING LÉTREJÖTTÉT ÉS FEJLŐDÉSÉT MEGHATÁROZÓ ESEMÉNYEK

AZ ONLINE OKTATÁS FORMÁI

Az MIT 2013-ban végzett kutatása szerint az online térben olyan trendek jelentek meg, amelyek megváltoztatják a tanuláshoz való hozzáállást is. Néhány ezek közül:

- ◆ YouTube videók megtekintése: több mint egymilliárd néző több mint hatmilliárd órányi videót néz havonta.
- ◆ Részletekben való hozzáférés: megnövekedett kereslet a termékek szétválasztása, feldarabolása iránt. Az újságok különálló cikkekre bontva, részenként elérhetők az interneten. Ezeket gyakran más online webhelyek is összegyűjtik, majd összegzik. A zeneiparban is jelentőst változás történt, pl. az Apple a zenei albumokat (99 centes) dalokra bontja, a felhasználók pedig az egyes dalokat saját lejátszási listáikba gyűjtik össze.
- ◆ A határok elmosódása: a hagyományos határok a különféle médiumokban és platformokon egyre kevésbé különülnek el, ami új lehetőségeket és nagyobb együttműködési lehetőséget teremt. Az online videók YouTube-on, iTunes-on, Hulu-n és más forrásokon keresztül elérhetőse például elmosta a határokat a hagyományos televíziós műsorok, a kábelek, a számítógépek és a mobiltelefonok között (Bol, 2013).

A hagyományos oktatási forma folyamatos átalakuláson esik át a különféle elvárások tükrében. A hagyományos oktatási forma mentes az online oktatás elemeitől. A következő alfejezetekben azokat a fejlődési szakaszokat (2. ábra) mutatom be, amelyeken keresztül ment az oktatás, amíg eljutottunk a teljes egészében online oktatásnak nevezett formáig (Lengyelne Molnár, 2019).

2. ÁBRA: AZ OKTATÁSI FORMÁK VÁLTOZATAI (FORRÁS: LENGYELNÉ MOLNÁR, 2019: 651)

INNOVATÍV MÓDSZERTANI ELEMEEK

Az oktatási eszközökön és a megváltozott tanulási környezeteken kívül a módszertani támogatás terén is számottevő átalakulás tapasztalható. Olyan új módszertani elemek jelentek meg, amelyeknek egy része egyaránt használható az iskolák falain belül és azon kívül is. Megannyi új elem látott napvilágot, és terjed az oktatás területén. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban a különféle játékos feladatok (gamifikáció), szavazásos megoldások (pl. Kahoot), online tesztek (pl. Redmenta), digitális történetmesélés és a mikrotartalmi megoldások alkalmazási lehetőségeire térek ki. Az említett elemek terjedését és használatát egyértelműen az online oktatás erősítette fel, de nem kizárólag az online térben kaphatnak helyet. Az innovatív módszertani elemek használatával változatosabbá és modernebbé válhatnak a jelenléti oktatás formájában tartott tanórák is.

GAMIFICATION VAGY GAMIFIKÁCIÓ

A gamifikáció játékosá és interaktívvá teszi a tanulás folyamatát. Alkalmazási területei között egyaránt helyet kapnak a virtuális terek és a kontakt oktatási környezetek is (Szűts, 2020). „A gamifikáció használata az oktatásban azt a célt szolgálja, hogy az egyre inkább passzív befogadókká vált tanulókat aktiválja és interaktivitásra készítse.” (Lengyelne Molnár, et al., 2021: 330). Rendkívül jó ösztönző ereje van, a felhasználók vizualizálhatják fejlődésüket, összehasonlíthatják teljesítményüket másokkal, és különböző helyezéseket érhetnek el. Bizonyos mérföldkövek elérésénél jelvényeket kapnak, melyeket akár különféle közösségi oldalakon megoszthatnak, s ezek később egy virtuális trófeaszekrényben jelennek meg. Világszerte számos sikeres projekt ismert, amely multinacionális cégek együttműködéseként jött létre. Az egyik legsikeresebb talán a Nike és az Apple együttműködéséből létrejött alkalmazás.³ Tehát nem csak az oktatás, hanem az üzleti világ egyik jelentős eleme is. A gamifikáció használta szintenként valósul meg, és különféle építőelemeket takar, melyek alapján véve játékosá teszik az informatikai rendszereket. Az elemek folyamatos építkezése újszerű és dinamikus környezetet biztosít a felhasználók számára (Blohm–Leimeister, 2013). Az IT alapú játékosított fejlesztési szolgáltatások képesek felkelteni a felhasználók belső motivációját, aminek a megkönnyítésére McGonigal (2011) négy egymást kiegészítő komponensből álló ajánlást dolgozott ki.

3. ÁBRA: GAMIFIKÁCIÓ ÁLTALI MOTIVÁCIÓ-FELKELTÉS ELEMEI (FORRÁS: MCGONIGAL, 2011: 21-22)

3 Nike+ alkalmazás: <https://www.apple.com/newsroom/2016/09/apple-nike-launch-apple-watch-nike/>

A felhasználói elégedettség növelése érdekében McGonigal fontosnak tartja az önálló, folyamatos dokumentálást, mely vizualizálja a haladást és megkönnyíti a megértést. Továbbá hangsúlyozza az azonnali visszajelzés fontosságát. A gamifikáció magas szintű önállóságot tesz lehetővé, és mivel az ezeket az elemeket használó alkalmazások meglehetősen egyszerűen kezelhetők, ezáltal sikerélményt is szereznek a felhasználónak, abszolút optimizmust közvetítenek. A társas interakció elősegítése pedig úgy jön létre, hogy a felhasználók egy-egy játékosított szoftvert használva egy új közösség tagjaivá válnak, melyben egyúttal versenytársai is lesznek egymásnak. A negyedik komponens a gondoskodás, amely valódi támogatást ad a felhasználónak, olyan problémákban, melyek olykor túlmutatnak rajta. A belső motiváció mellett a külső motiváció jelenléte is növelheti a teljesítményt. Ösztönzőleg hatnak a jelvények, melyek megosztásával társadalmi elismerést is szereznek a felhasználók. Bigdeli és Kaufmann (2017) arra a következtetésre jutott, hogy a játékelemek felhasználása növelheti a felhasználók elkötelezettségét. A folyamatot pedig így nevezik: „játéktervezési elemek használata nem játékkontextusban” (Bigdeli-Kaufmann, 2017: 53).

A gamifikáció gyakorlati megvalósulásának kiváló példája a Kahoot!⁴, amely egy játékalapú tanulási platform, aminek segítségével egyszerűen és gyorsan játékos tanulási környezet és kvízzjátékok hozhatók létre. A létrehozási folyamatban, a szerkesztő különféle kérdéstípusok közül választhat, és a kérdésekhez videók, képek és diagramok is hozzáadhatók. A játék főként csoportos formában zajlik. A játékhoz való csatlakozáshoz egyedi PIN-kódra van szükség. A játék indítójának egy nagy képernyő vagy vetítővászon kell, a játékosok pedig a saját eszközeiken válaszolnak. A kérdések és a végén az eredmény egy közös képernyőn jelennek meg. Az élő játékok mellett kahoot-kihívások is küldhetők, amelyeket a játékosok saját tempójukban teljesíthetnek – például házi feladat vagy távoktatás céljából.

ONLINE TESZTKÉSZÍTÉS

A papír alapú feladatlapok minden eleme teljes mértékben digitalizálható, és hozzáadott elemekkel is bővíthető. A feladatokhoz képek, videók és hanganyagok társíthatók, amelyek olyan új dimenziókat nyitnak a tudásellenőrzés világában, amelyek sokáig nem voltak elérhetők. A feladatlapok a multimédiás elemek bővítésén kívül választékos feleletadási lehetőséget biztosítanak, ilyenek lehetnek pl. az

---

4 <https://kahoot.com/schools-u/>

többfelelet választós, igaz-hamis, kifejtős, párosító és a helyes sorrendbe rendező választípusok.

A feladatlapok kitöltése, illetve minden funkció kihasználása online formában tud megvalósulni leginkább. Ebben az esetben a szerkesztőnek (tanárnak) lehetősége van pontokat is hozzárendelni a különböző kérdésekhez, és amennyiben a feladatsor nem tartalmazott kifejtős választípust, a rendszer automatikusan értékelni is tudja. Ellenkező esetben a tanárnak kell ellenőriznie ezeket a válaszokat, mindazonáltal a többi válasz automatikusan értékelésre kerülhet a rendszer által. A kontakt oktatásban használt, hagyományos feladatlapok is elkészíthetők valamilyen teszt szerkesztő programban, és utána nyomtathatók. Ebben az esetben azonban ügyelni kell a feladattípusok kiválasztására, illetve evidens, hogy ilyenkor a videó és hanganyagok használata feleslegessé válik. Az online feladatlap-készítés gyakorlati megvalósulásának kiváló példája a Redmenta⁵ és a Google űrlap⁶.

DIGITAL STORYTELLING VAGY DIGITÁLIS TÖRTÉNETMESÉLÉS

Olyan módszertani elem, amely a technológia lehetőségeit kihasználva ad teret a tanulónak, hogy önállóan vagy csapatmunkában a saját szemszögükből meséljenek a tananyaggal kapcsolatosan. A digitális tartalom létrehozása már a tanórán kívül történik meg, a téma kiválasztása azonban a tanteremben (Lengyelne Molnár, et al., 2021). A történetírás egésze online környezetben megy végbe. A szöveges tartalmakon kívül jó elhelyezni olyan médiaelemeket, mint a képek, videók vagy hanganyagok. Az elkészített munkát a tanulók megosztják egymással és tanáraikkal, ezt pedig mindenkinek lehetősége van véleményezni (Szűts, 2020).

Noha jelenleg a multimédiás technológiák használta napjainkban igencsak népszerű és olykor egyértelmű is, a digitális történetmesélés nem új keletű koncepció. Joe Lambert a CDS⁷ társalapítójaként mindent megtett annak érdekében, hogy a digitális történetmesélés sikeres legyen. Az 1990-es évek eleje óta Lambert és a CDS különféle képzéseken keresztül nyújtanak segítséget azoknak, akik érdeklődnek személyes narratíváik létrehozása és megosztása iránt. A CDS kifejlesztette a digitális történetmesélés hét elemét (1. táblázat), melyet gyakran hasznos

5 <https://redmenta.com/hu>

6 <https://www.google.com/forms/about/>

7 Center for Digital Storytelling

kiindulópontként említenek a digitális történetekkel való munka megkezdésekor. A digitális történetmeséléseknek több típusa is létezik, ezek főbb kategóriái a következők:

- ◆ személyes narratívák – olyan történetek, amelyek jelentős eseményeket mutatnak be
- ◆ történelmi dokumentumfilmek – történetek vizsgálata, amelyek segítenek megérteni a múltat
- ◆ tájékoztató vagy utasító történetek – amelyek célja, hogy tájékoztassa vagy utasítsa a nézőt egy adott koncepcióval vagy gyakorlattal kapcsolatban (Robin, 2006).

I. TÁBLÁZAT. A DIGITÁLIS TÖRTÉNETMESÉLÉS HÉT ELEME (FORRÁS: ROBIN, 2006: 711)

A DIGITÁLIS TÖRTÉNETMESÉLÉS HÉT ELEME	
1. Nézőpont	Mi a szerző nézőpontja?
2. Drámai kérdés	Egy kérdés, amelyre a történet végén választ kapunk.
3. Érzelmi tartalom	Súlyos kérdések, amelyek személyesen és erőteljesen szólnak hozzánk.
4. Hangod ajándéka	A történet személyre szabásának módja.
5. Hangsáv ereje	Zene vagy más hangok, amelyek támogatják a történetvezetést.
6. Gazdaságosság	Kizárólag annyi tartalom felhasználása, amennyi szükséges a megértéshez.
7. Lépések	A történet előrehaladásának tempója.

MIKROTARTALOM

Az oktatóanyagok apró egységekre tagolódnak, és így kerülnek megosztásra a tanulóval online formában. Gyorsan eloszlatják a tanuló kétségeit, és nem igényelnek további megszakítást, mivel csak a kapcsolódó témával foglalkoznak, abban a pillanatban, amikor a kérdések felmerülnek. Ez a pedagógiai modalitás a mikrotanulási koncepción alapul, és az önálló tanulás népszerűségét erősíti. A tananyagok tartalmát kis szegmensekben mutatják be multimédiás mechanizmusokon keresztül. Azonban amilyen gyors és egyszerű a befogadása ezeknek az anyagoknak, annál összetettebb a tervezés és a szerkesztés a tanárok részéről, mind az óratervek kidolgozása, mind a konkrét tananyagok összeállítása tekintetében (Gerbaudo, et al., 2021). A gondolategységek a lehető legtömörebb formában készülnek lényegre törő fogalmazási stílusban. Tényleges méretük nem meghatározható, időtől, helytől, alkalmazási körülményektől függhet, illetve kompromisszum tárgya is lehet. A

mikrotartalmak továbbítási formája is befolyásolhatja azok méretét és minőségét. Nem csak az írásos szövegek számíthatnak mikrotartalmi egységeknek, hanem akár videók vagy hanganyagok is, illetve napjainkban a fiatalabb generáció körében igen nagy népszerűségének örvendő Snapchat⁸ nevű alkalmazás is ezt az elvet követi. Kiváló gyakorlati példa a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Kutatóintézetének gondozásában készült Magyar Virtuális Enciklopédiában⁹ megjelenő másfélezer szócikk, amely átlagosan 1.400 karakter terjedelemben szintén a mikrotartalmi szemléletet szem előtt tartva jött létre (Horváth Cz., 2016).

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány szerkezeti felépítéséből is jól látható, hogy a protestáns világ-szemlélet milyen szerepet töltött be a nevelésméлет évszázadokon át történő változásaiban. A 16. századi egyházi reform nélkül, amely szorosan köthető a protestantizmushoz, nem beszélhetnénk a társadalmaknak az oktatáshoz való egyenlő, nemtől és társadalmi osztálytól független hozzáféréséről. Ezt követően folyamatosan újabb változások és újítások következtek, amelyek pozitív hatást gyakoroltak a társadalmi nevelésre. Az idők során mindinkább a tanuló egyén, a gyermek került a középpontba, és igyekeztek a lehető leghatékonyabb módon tanítani. Ennek eredményeként újabbnál újabb oktatási reformok láttak napvilágot, melyeknek mai formája már magában hordozza az IKT eszközöket alkalmazó módszertani újításokat is. Ezek közül mutatott be néhányat a dolgozat a teljesség igénye nélkül, ötleteket adva leendő vagy gyakorló pedagógusok számára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDRONE, Mihai (2014): The Influence of the Protestant Reformation on Education. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 137, 80–87. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.05.256>.
- ARCHIBALD, Douglas, WORSLEY, Sean (2019): The Father of Distance Learning. *Tech Trends* 63, 100–101. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11528-019-00373-7>.

---

8 A fogadó fél legfeljebb 10 másodpercig láthatja a kép- vagy videóüzenetet, és újbóli lejátszásra nincs lehetősége. Ebben az esetben különösen fontos a lényegre törő és érthető üzenet megfogalmazása. Elérhető a: <https://www.snapchat.com/> oldalon.

9 Elérhető a: <http://www.hunfi.hu/nyiri/enc/index.htm> oldalon.

- BÁTHORY, Zoltán, FALUS, Iván (1997): *Pedagógiai lexikon*. Budapest: Keraban Könyvkiadó.
- BERGER, Magda (1939): *Montessori Mária és követői. Bölcsészdoktori értekezés*. Debrecen: Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szemináriuma és Pszichológiai Intézete.
- BIGDELI, Shoaleh, KAUFMAN, David (2017): Digital games in medical education: keyterms, concepts, and definitions. *Medical Journal of The Islamic Republic of Iran* 31(1): 52–58. DOI: <https://doi.org/10.14196/mjiri.31.52>.
- BLOHM, Ivo, LEIMEISTER, Jan Marco (2013): Gamification. Design of IT-Based Enhancing Services for Motivational Support and Behavioral Change. *Business & Information Systems Engineering* 5 (4): 275–278. <http://dx.doi.org/10.1007/s12599-013-0273-5>.
- BOL, Peter K. (2013): What Modularity Means for MOOCs. *Harvard Magazine*, 5th December 2013. Available on: <https://www.harvardmagazine.com/2013/12/harvard-mit-online-education-views-changing> (April 16, 2024).
- GERBAUDO, Ricardo, GASPARD, Ricardo, GONÇALVES LINS, Romulo (2021): Novel online video model for learning in formation technology based on microlearning and multimedia microcontent. *Education and Information Technologies* 26(5): 5637–5665. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10537-9>.
- GREEN, Ian (2009): *Humanism and Protestantism in Early Modern English Education*. Farnham: Ashgate Publishing.
- HILLERBRAND, Hans Joachim (ed.) (1968): *The Protestant Reformation*. New York–London: Harper and Row.
- HORVÁTH, Cz., János (2016): *Mikrotartalom alapon szervezett ismeretfelhalmozás a műszaki tanárképzésben*. Előadás az NIIF Intézet 2016-os Networkshop konferenciáján. Elérés, forrás: <https://conference.niif.hu/event/5/session/8/contribution/81/material/paper/0.pdf> (2024. IV. 26.).
- LENGYELNÉ MOLNÁR, Tünde, RACSKÓ, Réka, SZŰTS, Zoltán (2021): A kommunikációs kompetencia fejlesztésének új lehetőségei: digitális történetmesélés LEGO® eszközzel. *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 9 (1): 327–339. DOI: <https://doi.org/10.31074/gyntf.2021.1.327.339>.
- LENGYELNÉ, MOLNÁR, Tünde (2019): A digitális átállás könyvtári aspektusai. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 66(11): 645–654.
- McGONIGAL, Jane (2011): *Reality is broken: Why gamers better and how they can change the world*. London: Penguin Press.

- McGRATH, Alister E. (2004): *The Intellectual Origins of the European Reformation*. Malden, MA-Oxford: Blackwell Publishing.
- ROBIN, Bernard (2006). The educational uses of digital storytelling. In: Brinkerhoff, Jonathan (ed.) *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference*. Waynesville: Association for the Advancement of Computing in Education, 709–716.
- SZÜTS, Zoltán (2020): Digitális pedagógiai módszertanok a VUCA (gyorsan változó, kiszámíthatatlan, bonyolult, ellentmondásos) világában. *Iskolakultúra* 30 (7), 76–90.

Beérkezés időpontja: 2024. 04. 16.

Közlésre elfogadva: 2024. 05. 11.

DOROTTYA URBÁN, PHD

Specialist Manager, Edutus (Serbia)

THE IMPACT OF PROTESTANTISM ON EDUCATION – FROM THE FIRST CORRESPONDENCE COURSE TO MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES

Abstract: Numerous works on the Protestant Reformation demonstrate its impact in terms of philosophy, culture, economics, law and theology, but few books and studies have dealt with the impact of Protestantism on education. Protestantism played a crucial role in the field of education, as it went against the medieval idea that only the clergy could have a true religious calling. Luther was open to families and encouraged everyone to learn to read and write, and he put the child as a learner in a whole new light. The end result of centuries of educational reform is the education we have today. The first half of the paper highlights the main stages of e-learning and cites technological revolutions such as the Skinner learning machine and the first personal computers in homes. In the second half, it presents innovative methodological approaches that can be applied to make the classroom more varied and modern even in the form of face-to-face teaching.

Keywords: Protestantism, educational reforms, e-learning, innovative methodological approaches.

KÁROLI FÓRUM MMXXIV

Protestáns világnézet – változások és kihívások

ZÁRÓNYILATKOZAT

A 2024. június 8-án Szabadkán (Szerbia) összegyűlt második nemzetközi Károli Fórum résztvevői a konferencián bemutatott tanulmányok figyelembevételével az alábbi következtetéseket fogalmazták meg:

1. A modern társadalmak összetettsége kölcsönös tiszteletet és toleranciát követel meg.
2. A társadalmi fejlődés többek között magában foglalja az intellektuális kíváncsiságon alapuló kreativitást és az empirikusan bizonyított tények elfogulatlan elfogadását. Különös figyelmet kell fordítani a fiatalok igényeire a tudás és az önmeghatározás keresése során.
3. A kulturális, etnikai, vallási, világnézeti különbségek az emberiség vitathatatlan előnye.

DR. LLUÍS CATALÀ OLTRA
DR. DANIEL LA PARRA CASADO
SZŰCS KÓSZÓ IZABELLA
MORVAI RÁCZ RICHÁRD

DR. SÜTŐ DAMIR
DR. URBÁN DOROTTYA
SZŰCS CSABA
FIC DÁVID

KÁROLI FORUM MMXXIV

The Protestant Worldview – Reforms and Challenges

JOINT DECLARATION

Gathered in Subotica (Serbia) on June 8, 2024, the participants of the Second International Károli Forum, in consideration of the studies presented at the conference, have accordingly formulated their conclusions as follows:

1. The complexity of modern societies calls for mutual respect and tolerance.
2. Social advancement inter alia includes creativity based on intellectual curiosity and unbiased acceptance of empirically proven facts. Special attention must be given to the needs of the young in their pursuit of knowledge and self-determination.
3. Cultural, ethnic, religious, worldview differences are humanity's indisputable advantage.

DR LLUÍS CATALÀ OLTRA
DR DANIEL LA PARRA CASADO
IZABELLA SZŰCS KÓSZÓ
RICHÁRD MORVAI RÁCZ

DR DAMIR SÜTŐ
DR DOROTTYA URBÁN
CSABA SZŰCS
DÁVID FIC

РЕЗИМЕИ НА СРПСКОМ ИЛИ МАЂАРСКОМ ЈЕЗИКУ

ÖSSZEFOGLALÓK SZERB VAGY MAGYAR NYELVEN

Ово поглавље обухвата резимее на српском језику за радове писане на мађарском или енглеском језику, односно резимее на мађарском језику за радове писане на српском или на неком од језика националних мањина у службеној употреби на простору АП Војводине.

Ez a fejezet szerb nyelvű összefoglalókat tartalmaz a magyar vagy angol nyelvű dolgozatokhoz, valamint magyar nyelvű összefoglalókat a szerb vagy bármelyik vajdasági hivatalos kisebbségi nyelven írt dolgozatokhoz.

* * *

ПРОФ. ДР ЛУИС КАТАЛА-ОЛТРА

Универзитет у Аликантеу, Одсек за социологију II

ПРОФ. ДР ДАНИЕЛ ЛА ПАРА-КАСАДО

Универзитет у Аликантеу, Одсек за социологију II

ОДЛУЧУЈУЋИ ФАКТОРИ ХЕТЕРОИДЕНТИФИКАЦИЈЕ РОМА У ОКВИРУ СТРАТЕГИЈА ИНТЕГРАЦИЈЕ РОМА НА НИВОУ ДРЖАВА ЧЛАНИЦА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: ГЕОПОЛИТИКА КОНТРА РЕЛИГИЈА

Резиме: Као део социјалне политике Европске Уније, Стратегије интеграције Рома на нивоу држава чланица ЕУ (*National Roma Integration Strategies – NRIS*) биле су на снази до 2020. године. Током њиховог трајања

стални напор представљало је систематско сагледавање начина на који дате стратегије дефинишу ромску популацију и који се од чинилаца дефиниције појављује као приоритетан. Релевантност овог задатка огледа се у разумевању степена ограничености заједничких политика у оквиру ЕУ у односу на Роме у циљу анализе њихове оријентације у свакој од држава чланица. У том смислу, у раду су прво дефинисане компоненте хетероидентификације Рома, након чега су означени појмови и лексеме са којима се дате компоненте доводе у везу. Употребом методе анализе садржаја (*content analysis*), компоненте у оквиру Стратегија послужиле су као основ за статистичку анализу прикупљених података. Већина држава чланица ЕУ у оквиру својих стратегија Роме дефинише као етнокултурну, неравноправну и дискриминисану групу, а у појединим случајевима и као странце и номаде. Дата хетероидентификација заснована је на геополитичком блоку коме држава припада (Исток или Запад), органа у чијој је надлежности примена самих Смерница (социјалне службе или посебна надлештва за странце), те доминантне религије.

Кључне речи: идентитет, Роми, Европска Унија, етнокултура, неравноправност, интеграција, религија, геополитички блокови.

* * *

ДР ДАМИР ШИТЕ

Ценџар за истраживање њрошесџанџизма „Гашијар Кароли” Субоџиџа

ЗАКОН О ВЕРСКОЈ ТОЛЕРАНЦИЈИ ИЗ 1568. ГОДИНЕ – ТУРДСКИ ЕДИКТ

Резиме: Турдски едикт из 1568. године представља одважни законодавни покушај превазилажења принципа *cuius regio, eius religio* успостављеног Аугсбуршким миром из 1555. године. До револуционарног схватања како следбеници различитих хришћанских деноминација могу живети мирно једни поред других у оквиру истих регија, градова, чак и села, у европској правној повесници дошло се знатно касније.

На почетку рад описује друштвено-историјски контекст Кнежевине Трансилваније, османског вазала смештеног између два велика супротстављена царства. Дати положај наметао је крхкој кнежевини обавезу

успостављања политичког оквира који би задовољио супротстављене признате хришћанске верске заједнице на њеној територији. Централни део рада анализира одредбе Турдског едикта из 1568. године, који се сматра првим средњовековним европским прописом о верској толеранцији. Одредбе овог законског акта сагледавају се у односу на друштвено-правни контекст централне Европе XVI века, односно принципе Вестфалског мира закљученог 80 година касније.

Кључне речи: верска толеранција, Турдски едикт (1568), протестантизам, Кнежевина Трансилванија, Вестфалски мир.

* * *

РИХАРД МОРВАИ РАЦ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

„UT SEMENTEM FECERIS, ITA METES“ –
НАСЕЉАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА И НАСТАНАК
ЊИХОВИХ НАСЕЉА НА ТЛУ ДАНАШЊЕ БАЧКЕ
ОД ПОЧЕТКА ПОЛИТИКЕ НАСЕЉАВАЊА
МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ ДО СМРТИ ЈОСИФА II
(1751–1790) СА ПОСЕБНОМ ОСВРТОМ НА
ПРОТЕСТАНТСКО СТАНОВНИШТВО

Резиме: Историја насеља и становништва бивше Бачко-бодрошке жупаније привукла је пажњу многих историчара као предмет истраживања. Међутим, услед недостатка историјских извора и њихове фрагментарности, само су одређени сегменти овог тематског подручја детаљније проучавани. Територија Бачке, у њеном савременом административном смислу, једна је од најмање истражених регија у односу на остале целине некадашње мађарске државе. Велики број статистичких података још увек није обрађен, пре свега због недостатка језичких компетенција самих историчара, као и због распршености и физичких карактеристика самих извора. Поред тога, историјски контекст не пружа много информација услед честих ратова (1521–1699) вођених на овом подручју као периферији Хабзбуршке монархије.

Упркос наведеном, објављен је одређен број монографија и збирки извора који само у малој мери обрађују догађаје у Бачкој током османске владавине и просвећеног апсолутизма. Питање протестаната је у њима готово увек занемарен. Циљ овог рада је истраживање управо ове теме. Почиње се посматрањем процеса који су се одвијали у Бачкој, а на које су великим делом утицали и порази током Рата за аустријско наслеђе (1740–1748), од првих већих и планираних насељавања Марије Терезије све до смрти Јосифа II. У то време многи протестантски досељеници управо су овде пронашли свој дом, те након одређеног времена добили и покровитељство бечког двора. Главни фокус овог рада је приказ живота ових људи, њихове унутрашње организације, као и шире друштвене улоге у свакодневном животу и економском развоју. Поред анализе, синтезе и критике литературе и историјских извора сакупљених на више језика, неопходно је проучити, те контекстуализовати опште регионалне, националне и међународне догађаје.

Кључне речи: Бачка, насељавање, просвећени апсолутизам, протестантизам, досељеници.

* * *

ИЗАБЕЛА КОСО СИЧ

Центар за истраживање јеретичанства „Гашић Кароли” Суботица

ЧАБА СИЧ

Центар за истраживање јеретичанства „Гашић Кароли” Суботица

УТИЦАЈ ПРОТЕСТАНТИЗМА НА ЗДРАВСТВО

Резиме: Истраживање показује на који начин је протестантизам утицао на развој здравствене заштите у XVI и XVII веку. Рад истиче начине на који су принципи протестантизма уз обнову практичне примене Светог писма имали значајан утицај на развој здравствене заштите као и сам здравствени систем, пре свега путем замене средњовековног сујеверја класичним критеријумима Светог писма. Истраживање се бави питањем односа Библије и заштите здравља, смерницама Светог писма за здрав живот, као и односном физичког и психичког здравља. Коначно, истраживање истиче да су упркос непостојању појма „протестантска медицина”, основни

принципи протестантизма, базирани на логици примене Светог писма, имали значајан утицај на унапређење сагледавања појма здравствене заштите, као и саме медицинске праксе.

Кључне речи: протестантизам, здравство, Свето писмо, Филип Меланхтон, Јохан Бугенхаген, Андреас Везалијус, Сер Томас Браун, Едвард Браун, Парацелзус.

* * *

FIC DÁVID

Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar

A VAJDASÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZAK IFJÚSÁGA

Összefoglaló: A fiataloknak a keresztény közösségek iránti érdeklődési szintje, valamint lelki szükségleteinek megértése rendkívül fontos a megfelelő ifjúsági szolgálat kialakításához a helyi gyülekezetben. Mivel a Szerb Köztársaság területén a legtöbb protestáns közösség Vajdaságban található, a kutatást ebben a régióban végeztük. A dolgozat fő célja, hogy megvizsgálja a fiatalokkal végzett munkájuk dinamikáját és sikerességét. A mellékcélok annak megértésére irányulnak, hogy egyes közösségek miért sikeresebbek ebben a többihez képest, milyen okokból járnak a fiatalok az egyházi ifjúsági találkozókra, mi az, ami döntő mértékben megakadályozza őket abban, hogy csatlakozzanak egy helyi keresztény csoporthoz, valamint, hogy a keresztény közösségekben végzett ifjúsági munkának van-e jelentősége a személyes fejlődés és a saját identitás kialakítása szempontjából.

A fiatalok korszerkezetének, érdeklődési körének és igényeinek megértése segíteni fogja a jövőbeli tervezést és szervezést a különféle tevékenységek révén, valamint a megfelelő témák kiválasztását a megfelelő megközelítéssel.

Kulcsszavak: kereszténység, ifjúsági munka, ifjúsági találkozók, kisegyház, Vajdaság.

* * *

ДР ДОРОЋА УРБАН

Edutus (Србија)

УТИЦАЈ ПРОТЕСТАНТИЗМА НА ОБРАЗОВАЊЕ – ОД ПРВИХ ДОПИСНИХ ТЕЧАЈЕВА ДО САВРЕМЕНИХ МЕТОДОЛОШКИХ ПРИСТУПА

Резиме: Велики број радова на тему протестантизма анализира његов утицај на подручја философије, културе, економије, права и теологије. Са друге стране, релативно мало монографија и студија се бави питањем утицаја протестантизма на образовање. Реформација је имала велики утицај на пољу образовања пошто се супротставила средњовековном схватању како се аутентични верски позив може односити само на свештенике. Отворен према институту породице, Лутер је охрабривао све да се описмене, постављајући тако дете као ученика у потпуно нови положај. Коначни резултат вишевековне реформе образовања представља настава какву имамо данас. Рад се у првом делу бави основним циклусима е-учења (*e-learning*) и указује на технолошка открића попут Скинерове наставне машине и првих кућних рачунара. У другом делу, рад представља иновативне методолошке приступе који се могу применити како би и касични вид наставе учинили разноврснијим и савременим.

Кључне речи: протестантизам, реформа образовања, е-учење, иновативни методолошки приступи.

RÉSUMÉS EN FRANÇAIS

LLUÍS CATALÀ-OLTRA

PhD, Université d'Alicante, Département de sociologie II

DANIEL LA PARRA-CASADO

PhD, Université d'Alicante, Département de sociologie II

FACTEURS DÉTERMINANTS DE L'HÉTÉRODENTITÉ ROM DANS LES POLITIQUES D'INCLUSION SOCIALE DES ROMS DES PAYS DE L'UNION EUROPÉENNE : LA GÉOPOLITIQUE CONTRE LA RELIGION

Résumé : Dans le cadre de la politique sociale de l'UE, les stratégies nationales d'intégration des Roms (NRIS) étaient en vigueur jusqu'en 2020. L'observation systématique de la manière dont ces stratégies définissent la population rom et des éléments de cette définition qui sont prioritaires était une tâche en suspens. Ceci est utile pour comprendre les limites d'une politique unitaire au sein de l'Union européenne concernant les Roms et pour analyser l'orientation de ces politiques dans chaque pays. En ce sens, nous avons préalablement défini les composantes de l'hétéro-identification des Roms et nous avons sélectionné les termes et lexèmes qui leur sont associés. En utilisant des techniques d'analyse de contenu, nous avons identifié les composantes dans le NRIS et nous avons effectué une analyse statistique des données obtenues. La majorité des pays de l'UE définissent les Roms dans leurs stratégies comme un groupe ethnoculturel, défavorisé et discriminé et, dans une moindre mesure, comme des étrangers ou des nomades. Cette hétéro-identification est établie en fonction du bloc géopolitique (Est et Ouest) auquel appartient le pays, du département en charge du NRIS (principalement des départements sociaux ou des départements spécifiques pour les minorités) et de la religion dominante.

Mots-clés : identité, Roms, UE, ethnoculturel, défavorisé, intégration, religion, blocs géopolitiques.

* * *

DAMIR SÜTŐ

PhD, Centre d'études protestantes Gáspár Károli Subotica

L'ACTE DE TOLÉRANCE RELIGIEUSE DE 1568 – L'ÉDIT DE TURDA

Résumé : L'édit de Turda (1568) est une tentative législative audacieuse d'aller au-delà du principe *cuius regio, eius religio* introduit par le règlement d'Augsbourg (1555). L'idée que les adeptes de diverses confessions (chrétiennes) puissent coexister pacifiquement dans la même région, vivre côte à côte dans la même ville, voire le même village, est un concept révolutionnaire qui n'est apparu que bien plus tard dans l'histoire juridique européenne.

L'article présente tout d'abord le contexte sociohistorique de la Principauté de Transylvanie qui, en tant que vassal ottoman positionné entre deux grandes puissances, a été contrainte de rechercher une ambiance politique adaptée à ses différentes fractions chrétiennes (opposées). La partie centrale de l'article examine l'édit de Turda de 1568, généralement considéré comme le premier acte de tolérance religieuse dans l'Europe médiévale. Ses dispositions sont analysées par rapport au cadre sociojuridique général de l'Europe centrale du XVIe siècle, ainsi qu'au système de Westphalie établi 80 ans plus tard.

Mots-clés : tolérance religieuse, l'édit de Turda 1568, protestantisme, Principauté de Transylvanie, souveraineté westphalienne.

* * *

RICHÁRD MORVAI RÁCZ

Université de Novi Sad, Faculté de philosophie

« UT SEMENTEM FECERIS, ITA METES » –
L'INSTALLATION DE LA POPULATION ET LE
DÉVELOPPEMENT DES ÉTABLISSEMENTS DANS
L'ACTUELLE RÉGION DE BAČKA DEPUIS LE
DÉBUT DE LA POLITIQUE D'ÉTABLISSEMENT
DE MARIE-THÉRÈSE JUSQU'À LA MORT DE
JOSEPH II (1751-1790), AVEC UNE RÉFÉRENCE
PARTICULIÈRE À LA POPULATION PROTESTANTE

Résumé : L'histoire de la colonisation et de la population de l'ancien comté de Bács-Bodrog a attiré l'attention de nombreux historiens et est devenue le sujet de leurs recherches. Cependant, en raison du manque de sources historiques et de leur caractère fragmentaire, seuls certains segments du sujet ont fait l'objet d'études historiques plus approfondies. Cependant, le territoire de l'actuelle Bačka (au sens administratif moderne) est l'une des régions les moins explorées de l'ancienne Hongrie. De nombreuses données statistiques n'ont pas encore été traitées, principalement en raison du manque de connaissances linguistiques des historiens et de la dispersion spatiale et de la nature physique des données. En outre, le contexte historique ne nous offre pas beaucoup d'informations, car cette région périphérique de l'empire des Habsbourg a été le théâtre de guerres incessantes (1521-1699).

Diverses monographies et recueils de sources ont toutefois été publiés, mais leur contenu ne fournit qu'un compte rendu limité des événements survenus à Bačka à l'époque de la domination turque et de l'absolutisme éclairé. Cependant, l'aspect protestant a presque toujours été ignoré. Le but de ce travail est d'explorer ce sujet particulier. Les processus se déroulant à Bačka, qui ont également été grandement influencés par les défaites subies lors de la guerre de succession d'Autriche (1740-1748), seront examinés depuis les premières implantations, importantes et planifiées de Marie-Thérèse jusqu'à la mort de Joseph II. Au cours de cette période, un certain nombre de colons protestants se sont également installés ici, principalement sous l'impulsion de la cour des Habsbourg. L'objectif principal de ce travail est d'explorer la vie de ces personnes, leur organisation, leur rôle dans la vie quotidienne et le développement

économique. Outre l'analyse, la synthèse et la critique de la littérature et des sources historiques collectées en plusieurs langues, il est nécessaire d'étudier et de contextualiser les événements généraux régionaux, nationaux et internationaux.

Mots clés : Bačka, colonisation, absolutisme éclairé, protestantisme, colons.

* * *

IZABELLA SZŰCS KÓSZÓ

Centre d'études protestantes Gáspár Károli Subotica

CSABA SZŰCS

Centre d'études protestantes Gáspár Károli Subotica

L'IMPACT DU PROTESTANTISME SUR LES SOINS DE SANTÉ

Résumé : Cet article montre comment la Réforme a influencé le développement des soins de santé aux XVIe et XVIIe siècles. Il souligne que les principes du protestantisme et l'application correcte des Saintes Écritures ont eu un impact significatif sur la protection de la santé et les systèmes de soins de santé, ainsi que sur le remplacement des superstitions religieuses médiévales par une attention renouvelée aux Écritures. L'étude aborde la relation entre la Bible et la protection de la santé, les lignes directrices bibliques pour un mode de vie sain et le lien entre la santé physique et mentale. En outre, l'étude souligne que, bien que le concept de « médecine protestante » n'existe pas, les principes fondamentaux du protestantisme et l'application de la Bible ont eu un impact significatif sur l'évolution de la pensée et des pratiques en matière de soins de santé.

Mots clés : Protestantisme, santé, la Bible, Philip Melanchthon, Johannes Bugenhagen, Andreas Vesalius, Sir Thomas Browne, Edward Browne, Paracelse.

* * *

DÁVID FIC

Université de Novi Sad, Faculté des sciences

JEUNESSE DES ÉGLISES PROTESTANTES EN VOÏVODINE

Résumé : Il est extrêmement important de comprendre le niveau d'intérêt des jeunes pour les communautés chrétiennes ainsi que leurs besoins spirituels pour mettre en place un ministère de la jeunesse adéquat dans une église locale. Le plus grand nombre de communautés protestantes de la République de Serbie se trouvant en Voïvodine, c'est pourquoi la recherche a été menée dans cette région. L'objectif principal de ce travail est d'examiner la dynamique et le succès de leur travail avec les jeunes. Les objectifs secondaires visent à comprendre pourquoi certaines communautés réussissent mieux que d'autres, pourquoi les jeunes viennent aux réunions de jeunesse, ce qui les empêche le plus souvent de rejoindre un groupe local, et si la pastorale des jeunes dans les communautés chrétiennes a une importance pour le développement personnel et la recherche d'une identité propre.

Comprendre la structure d'âge, les intérêts et les besoins des jeunes aidera à la planification et à l'organisation futures de diverses activités, ainsi qu'à la sélection de sujets adéquats grâce à une approche correcte.

Mots clés : Christianisme, ministère de la jeunesse, réunions de jeunes, église, Voïvodine.

* * *

DOROTTYA URBÁN

PhD, Edutus (Serbie)

L'IMPACT DU PROTESTANTISME SUR L'ÉDUCATION – DU PREMIER COURS PAR CORRESPONDANCE AUX APPROCHES MÉTHODOLOGIQUES MODERNES

Résumé : De nombreux ouvrages sur la Réforme protestante démontrent son impact en termes de philosophie, de culture, d'économie, de droit et de théologie, mais peu de livres et d'études ont traité de l'impact du protestantisme

sur l'éducation. Le protestantisme a joué un rôle crucial dans le domaine de l'éducation, car il est allé à l'encontre de l'idée médiévale selon laquelle seul le clergé pouvait avoir une véritable vocation religieuse. Luther était ouvert aux familles et encourageait tout le monde à apprendre à lire et à écrire, et il présentait l'enfant en tant qu'apprenant sous un nouvel aspect. Le résultat final de ces siècles de réformes éducatives est l'éducation que nous connaissons aujourd'hui. La première moitié du document met en lumière les principales étapes de l'e-learning et cite des révolutions technologiques telles que la machine à apprendre de Skinner et les premiers ordinateurs personnels dans les foyers. Dans la seconde partie, il présente des approches méthodologiques innovantes qui peuvent être appliquées pour rendre les cours plus variés et plus modernes, même sous la forme d'un enseignement en face à face.

Mots clés : Protestantisme, réformes éducatives, e-learning, approches méthodologiques innovantes.

ÚTMUTATÓ A SZERZŐINKNEK

Tisztelt Szerzőnk!

Köszönjük, hogy tanulmányával hozzájárul a szabadkai 2025. évi Károli Fórum eredményéhez.

A fórumra előkészített tanulmányokat külön ISBN számmal ellátott nyomtatott gyűjtemény formájában fogjuk publikálni.

A tanulmányok publikálása elsősorban magyarul, szerbül és angolul, illetve bármely Vajdaságban hivatalos nyelven is lehetséges (horvátul, románul, szlovákul vagy vajdasági ruszinul).

A szerkesztőség e-mail címe: *editor@karoli.org*

A publikálás lépései

Az írások címe legyen rövid, tömör és kifejező.

A szerző neve a cím fölötti sor jobb oldalán szerepeljen.

A tanulmányok kb. 800–1000 karakter terjedelmű, magyar és angol nyelvű összefoglalóval kezdődjenek, amelynek tartalmazni kell a főbb hipotéziseket, állításokat, következtetéseket. Az összefoglaló kb. 5–10 kulcsszóval végződjön.

Kéziratokat a szerkesztőség elektronikusan fogadja, Microsoft Word .doc vagy .docx kiterjesztésű fájl formában.

A kéziratokat kettős kollegiális lektorálással bírálják el (double blind peer review).

Szerkesztési segédlet

A tanulmányok átlagos terjedelme kb. 4000–7000 szó.

A kézirat első oldalának alján, lábjegyzetben (*) kérjük tüntessék fel a szerző(k) adatait: fokozat/cím, affiliáció, avagy foglalkozás, esetleg beosztás, munkahely, és e-mail cím.

Példa:

Kovács Emese*

*PhD, kutatási munkatárs, Bonyhádi Kutatóközpont (kovacs@kutatas.hu).

A szövegben az esetleges kiemelés dőlt betűkkel történjen. Az idézetek normál betűvel szerepeljenek, ne dőlten, idézőjelekkel („---”) jelölve.

A fejezetcímeket számozás nélkül, jól láthatóan elkülönítve, soremeléssel tagoljuk. A címrendszer legfeljebb hármas szintű lehet.

Példa:

A BERLINI FAL

A berlini fal története

Berlin a fal építése előtt

Hivatkozások

A tanulmány végén, a *Felhasznált irodalom* cím alatt szerepelnie kell a hivatkozási listának. A lista vezetőnév szerinti ábécé sorrendben tartalmazza a szerző(k) teljes nevét (vezetőnév NAGYBETŰKKEL), a megjelenés évszámát, a mű pontos címét, kiadási helyét, kiadóját, illetve a folyóirat pontos címét, évszámát, kötetszámát, és az idézett folyóiratcikk oldalszámait. A gyűjteményes kötetek esetében, a szerkesztő nevét, az In: után kérjük feltüntetni kivéve, ha maga a szerző a gyűjteménykötet szerkesztője.

Példa:

Felhasznált irodalom

HELLER, Agnes (1995): *Where Are we at Home?. Thesis Eleven* 41 (1): 1–18.

KIERKEGAARD, Søren (1993): *A szorongás fogalma*. Budapest: Göncöl.

ORMOS Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

TAMÁS Gáspár Miklós (2010): *A munkás. Bipoláris szindrómák: The Worker. Bipolar Disorders*. In: Angel, Judit (szerk.) *A pult mögött: Over The Counter*. Budapest: Múcsarnok, 58–79.

A szövegben elegendő a vezetőkénevekkel, évszámmal és szó szerinti idézet esetén oldalszámmal hivatkozni. A szövegközi hivatkozás zárójelben szerepeljen, a vezetőnév és az évszám vesszővel, a hivatkozott oldalszám pedig kettősponttal különüljön el az évszámtól. Két szerző esetén a szerzők vezetőkéneve közé gondolatjel kerüljön. Több mint két szerző esetében, használjuk az „et al.” rövidítést.

Példa:

(Heller, 1995: 29); (Beňová–Szentesi, 2021: 149); (Kovács et al., 2015: 10–12).

Az irodalomjegyzékben csak olyan tételek szerepelhetnek, amelyekre a szövegben hivatkozás történik, és fordítva, minden olyan irodalmat, amelyre hivatkozás történik, fel kell tüntetni az irodalomjegyzékben.

A tanulmány tartalmazhat magyarázó jegyzeteket, amelyeket folyamatos számozással, lábjegyzetként kérünk feltüntetni.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Dear authors,

We wish to thank you for your willingness to support the 2025 *International Károli Forum* with your written contributions.

The papers prepared for the Forum are to be published as separate conference proceedings (publication with an ISBN number).

We welcome papers in English, Hungarian, Serbian, as well as in any of the official languages of the Autonomous Province of Vojvodina (Croatian, Romanian, Slovakian, or Ruthenian).

Our correspondence e-mail address is: *editor@karoli.org*

Article outline

The title should be short, concise and expressive.

The author's name appears on the right end of the line above the title.

Articles are introduced by an abstract of about 800–1000 characters, containing the main hypotheses, statements and conclusions. The abstract ends with 5–10 keywords.

Manuscripts are accepted electronically, in the form of a Microsoft Word .doc or .docx file.

Manuscripts are being assessed by double-blind peer review.

Editing guide

An average length of articles should be between 4,000 and 7,000 words.

On the first page, as an initial separate footnote (*), please indicate the following details about the author(s): degree/title, affiliation or profession, title, position (alternative: workplace), and e-mail address.

E.g.:

Alejandra Buñuel *

*PhD, research associate, Bilbao Social Sciences Institute (lucia.bunuel@bssi.eu).

Emphasis in the text can be in italics. Quotations are in regular font style, indicated by quotation marks (“--”), not in italics.

Subheadings are without numbering, clearly separated by an enter key. The maximum number of sublevels is three.

E.g.:

BERLIN WALL

Social background

Post-war Germany

References

The reference list should be included at the end of the paper, under the heading “Bibliography”. The list should include, in alphabetical order: the full name of the author(s) (starting with the surname in BLOCK LETTERS), the year of publication, the exact title of the work, place of publication, publisher; in case of journal articles: the exact title, year, journal, volume, issue, and page numbers (from-to). In case of collected volumes, the name of the editor is given after In: unless the author is himself the editor of the collected volume.

E.g.:

Bibliography

HELLER, Agnes (1995): Where Are we at Home?. *Thesis Eleven* 41 (1): 1–18.

KIERKEGAARD, Søren (2014): *The Concept of Anxiety*. Princeton: Princeton University Press.

TAMÁS Gáspár Miklós (2010): A munkás. Bipoláris szindrómák: The Worker. Bipolar Disorders.

In: Angel, Judit (ed.) *A pult mögött: Over The Counter*. Budapest: Múcsarnok, 58–79.

In the text, it is sufficient to cite the surname, the year and, in the case of a verbatim citation, the page number. In-text citations are enclosed in brackets, the surname and year are separated by a comma and the page number is separated from the year by a colon. In the case of two authors, the surnames of the authors are separated by a dash. For more than two authors, use “et al.”.

E.g.:

(Heller, 1995: 29); (Beňová–Szentesi, 2021: 149); (Kovács et al., 2015: 10–12).

Only items referenced in the text should be included in Bibliography, and vice versa, all literature referenced should be included in Bibliography.

The paper may contain explanatory notes, which are to be numbered consecutively (1, 2, 3, etc.) and indicated as footnotes.

Kiadó

KÁROLI GÁSPÁR PROTESTÁNS KUTATÓKÖZPONT
SZABADKA, PROLETÁR BRIGÁDOK UTCA 90

Tördelőszerkesztő és fedőlapterv

VLADAN VUKMANOV

Nyomda

MINERVA, SUBOTICA

Példányszám

100

WWW.KAROLI.ORG

© KÁROLI GÁSPÁR PROTESTÁNS KUTATÓKÖZPONT, 2024

CIP – Каталогизacija у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

274(082)

KÁROLI Fórum (2 ; 2024 ; Szabadka)

Protestáns világnézet – változások és kihívások : előadások gyűjteménye / [2.] Károli
Fórum,
Szabadka, 2024. június 8. ; [szerkesztő Sütő Damir]. – Szabadka : Károli Gáspár Protestáns
Kutatóközpont, 2024 (Szabadka : Minerva). – 165 str. : ilustr. ; 24 cm

Na spor. nasl. str.: Protestant worldview – reforms and challenges. – Radovi na mađ. i engl.
jeziku. – Tiraž 100. – Bibliografija uz svaki rad. – Résumés.

ISBN 978-86-82698-01-2

a) Протестантизам -- Зборници

COBISS.SR-ID 145294601